

మ. కలవే పల్కాగ నేల? లేనియనె పక్కాణింతుఁ బొక్కాభ్యవం
కలలాహం బగునీరెడ్డికిఁ గర్హాపాతంబునం దిచ్చువోఁ

మ! మరే! కాపట్య మన్నా దడి
రా! కటువచస్సే నాత్మకై రాదురా.

ఉత్తర రామ చరిత్ర నాటకము

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి చే

భవభూతి నాటకము బడి

అంధ్రమున విరచితము.

ద్వితీయ ముద్రణము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,

4 మల్లికార్జునగిరినందు, లింగినెట్టిపేట,

మత్తూరిపేట, మదరాసు.

All Rights Reserved.]

విజ్ఞప్తి

ఈచిన్నిపాత్రను నేను భవభూతికృతమైన యుత్తరరామచరిత
వాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటను మన్నిత్రులును కావలి
వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్డా వేంకటరామరెడ్డిగారివలన విని
తప్పియబొంధవులు కావ్యనాటకాలకారాదినాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూరు
జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు “నివేళ: శైలానాం
తదిద మితి బుద్ధిం ద్రధయతి” అని వర్ణనీయు లయిన కటుంబులలో
నన్యతములు విద్యుద్భోగ్యభాగధేయలు

శ్రీ యుత పాణికావీరారెడ్డిగారు

ఏతత్ప్రకటనకు వలయు సర్వధనంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథకర
కారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాయ నుద్యమింపకయుం
టిని. దానిని వారిప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసినది. అత్యంతకృతజ్ఞుడ నై
వారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షముం బొలయించుచుండుదురు
గాక యని లక్ష్మీరసస్వతులను వేడుచున్నాను.

మదరాసు, }
15-8-24. }

వేదము వేంకటరాయకాశ్రి.

ఉ పో ధ్ధా త ము.

భ వ భూ తి.

అతని గ్రంథములు.

ఈకవి రచించినవి మూడు రూపకములు - మాలతీమాధవము, మహావీర చరిత్రము, ఉత్తరరామచరిత్రము ననువి ప్రసిద్ధములై యున్నవి. కావ్యసంగ్రహముతో గూడరత్న మని కతిపముక్తోకముల నీతిప్రబంధ మొకటి వితప్ర చితముగా కనబడుచున్నది. ఈగ్రంథములలో లేనివి కొన్నికములు ఈయనవిగా ఇతరవిద్వత్సంకలిత గ్రంథములలో భృతములై యున్నవి. ఉదా.—

“నివద్యాని బద్యాని యద్యనాభస్య కా క్షతిః ?
భిక్షుణా కక్షనిక్షిప్తః కి మిక్షు స్నీరసో భవేత్ ?” కాష్ఠకాధరసంహిత.

“అశివటలై రనుయోతాం । సహృదయస్పృహయజ్వరం విలుమ్పస్త్రీమ్
మృగమదపరిమళలహరీం । సమీర కం పామరేషు కే కిరసి ?” రసికజీవనము.

“కిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుపకార లిఖయా
కరోతి గోభిః కుముదావతోధనమ్ ?
స్వభావ వి వోన్నతచేతసా మయం,
పరోపకారవ్యసనం హి జీవితమ్.” — రసికజీవనము.

ఇందువలన నిది చాటుమాత్రముతో కాక ఈయన రచించిన గ్రంథములు ఇంక నేవని కలవో యని సంకయము పొడముడున్నది.

ఈతని జీవితవృత్తాంతములు.

ఈతనియాభిజాత్యాః వృత్తాంతములు వైరూపకములవలన కొంచెము తెలియుచున్నవి:—“దక్షిణాపగముడు వినర్భదేశమున పద్మపురమునందు ఉడుంబరు అను లేగ బ్రాహ్మణులు చరణగురువులు పంక్తిపావనులు ధృతవ్రతులు సోమపీఠులు కలరు. భవభూతి ఆలేగవాడు, కాశ్యపగోత్రుడు, కృష్ణయజ్ఞాశ్వాభ్యాధ్యాయి, మహాకవి యనుపేరి వాజపేయయాజ్ఞిక అయిదవ తరమువాడు, భట్టగోపాలుని మునుమడు, జామా (జమ)కర్ణి, నీలకంఠు పుత్రుడు, భట్టకృంఠుఁ డనుపేరివాడు, భవభూతి యని వ్యవహృతుఁడు.

విదర్భదేశ మనఁగా ఇప్పటిదిరాజు (Berars) దేశమనియు, ఇప్పటికిని నాగ భూమిమఱా చాందా (ఈ చంద్ర పురము) అను నగరము సమీపమున ఉడుగుబరలు నివసించిననాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) త్రైలింగులు నగు తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణు లున్నారనియు, భండారకార పండితులు మాటలమాధన పీఠిక యందు వ్రాసియున్నాడు. ఆచార్యునిజిహ్వా మాడఁగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుడో, ఆంధ్రుడో, అందును వెలనాటియో తెలంగాణ్యుడో యని సందేహము కలుగుచున్నది.

ఈతనిరూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్రధారుఁడు కాలప్రియనాథుని యాశ్రోత్సవమున కాదు ఆయాచాటకమును ఆడించుచున్నాఁడు. ఆదేవుని తేత్రమైన యానగర మేదో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు. కాలప్రియనాథుఁడనఁగా మహాకాళితేత్రవాసి యగుకంభు పరి త్రిపురారిటిక. వీరరాఘవాచార్యు డీకలా "కాలప్రియనాథశ్చ" అని పాఠమును, కాలప్రియ యనుపేరి యందికట పతి యని వివరణమును, గప్పట్టుచున్నది. మహాకాళితేత్ర మనఁగా ఉజ్జయిని, తద్వాసీయే యట వివక్షితుఁడేని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగింపక కవి యాపేరేల ప్రయోగించును! కావున సూత్రధారుఁడు ఆయాచకముల నాడించిన నగరము ఉజ్జయిని కాదని యెఱుకపడుచున్నది. మఱి భవభూతి కన్యాకుబ్జ రాజసభ నలంకరించినవాఁడు గావున, కన్యాకుబ్జునందు కాళప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సర్వమును సుగుణిత మగును.

ఈకవికి కన్యాకుబ్జరాజు యశోవర్చ —

"తపస్వీ కాం గతోఽవస్థా మితి స్తేరావనా వివ
గిరిజాయాః ప్రసా వస్తే భవభూతిసిరావసా."

అను నేతద్ర చిత శ్లోకమును మెచ్చి "భవభూతి" యను వ్యవహారనామము వ్రాసెనని నట్లు విలహ్య మని వీరరాఘవటికలా నున్నది.

భవభూతికాలము.

ఈతనికాలమును చారిత్రాన్వేషణ కొంచెము దొంక తిరుగుదుగా నిర్ణయించి యున్నారు. కాక్తిరరాజులచరిత్ర మగు రాజతరంగిణియందు—

"కవి ర్వాక్కుతిరాజక్రి భవభూత్యాదిసేవితః
చిత్తో యయా యశోవర్చ తద్గణ్యుతివన్దితామ్."
"పాఠభూ త్సంధి ర్మతోవర్చ అతితావిశ్లేషయో రితి
లితే భారతీయదేశా దనర్థ త్వర వివ వ్యభోగః."

అనురిత్యాదిగ్రంథమువలన కాశ్మీరరాజు లలితాదిత్యుడు శోషిర్మను జయించె నని తెలిపవచ్చుచున్నది. అదయము శ్రీ. క. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రంథమువలననే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటి వాడని తలంచుట యొప్పును. 7-వ శతాబ్ది-ను చాణుడు హర్ష పుత్ర పీఠికయందు పలువుర నుచాకవులం బ్రస్తావించి భవభూతిని ప్రస్తావించమియు, 8-వ శతాబ్దివాడు వామనుడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందు భవభూతినాటకమునండి శ్లోక పలు నుదాహరించుటయు, పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరపాండురంగపండితులు ఎమ్. వి గారు తమకు లభించిన మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి మీమాంసాశాస్త్ర ప్రవర్తకులైన కుమారిలభట్టుశిష్యుఁ య్యలలిష్ఠుఁ డనియు, పండితాచార్యుఁ డనునామాంతరముం బొంది యుండె ననియు, కొన్ని యంగములకుదను గద్యము లున్న చని తెలిపియున్నారు. ఈపురువు జేరుట నాటకత్రయరచనాసతరము కావలయును. కానిచో అందు విరద్ధురై ప్రస్తావము లేక పోవుటయు,

“గజై స్ఫుతాం న మమ శో గుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్

యథార్థ నామా భగవాన్ యస్య జ్ఞానసిధి ర్ద్రుతః”

అని జ్ఞానసిధి ప్రస్తావ ముండుటయు, అసంగత మగును. ఈయన కుమారిలభట్టుశిష్యుఁ డయ్యెని, ఆయనతో శ్రీశంకరాచార్యులవారు వాదముసేయ వచ్చుటయు నిజమయ్యెని, ఈయన శంకరమతముకొలికుఁ డగును. అందువలన శంకరమతము అప్పడప్పుడే తలయెత్తు చున్నకతంబునను, ఇంకను సుహృథముగా నందునను, బౌద్ధపరివ్రాజికకు ఆత్మంతో త్కర్మ నోసంగునట్టిమాంసకమును (మాలతీ మాధవమును) తాతఁడు రచించుట సంగతమగును.

అతని విద్యావిశేషములు.

భవభూతి తాను పదవాక్య ప్రమాణాభిజ్ఞుఁ డనియు,

“య న్యేదాద్యయనం, త ఛోపనిషదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ

జ్ఞానం, రత్నాభినేన కిం న హి తతః కశ్చి ద్దణో నాటకే;

య త్వేదిత్య మదారతా చ వచసాం, య చ్ఛార్థతో గౌరవమ్,

త త్సే దస్తి తత స్త చేవ గమకం పాణ్డ్యకృతైదగ్ధ్యయోః”.

అని తాను పేద పేదాంత సాంఖ్య యోగ పాంగుం డనియుం బెలుపుకొన్నాఁడు.

ఈయన నీతివిద్యావికారముఁడు; అందులకు మాలతీయందలి కామంద కియు తన్నాచుము నైతమును, మహావీరపరిత్రయందలి మాల్యవస్తంత్రీయ నుడత్యవ ములగునీతివిద్యారహస్యమును భవభూతి యిట్లు వాక్రచ్చిన్నాఁడు:—

“ఐహి స్పృహ కారప్రగుణరమణీయః వ్యవహరకా,
పరాభూతాస్థానా న్యపి అఘుతరాణి భగయతి;
జం విద్యా నేక స్సకల మతిసంధాయ కపటైః,
తటస్థః, స్వా వద్దాకా ఘటయతి చ మానం చ భజతే”.

ఇందులకు భూరివసువులు అక్ష్యముగా నిబంధించినాఁడు. మఱియు—

“కాశ్రీఘ నిష్ఠా, సహజ శ్చ బోధః । ప్రాగ్భ్యస్త్రి, మధ్యస్తగుణా చ వాణీ,
కాలానురోధః, ప్రతిభానవత్త్వమ్ । ఏతే గుణాః కామదుఘాః క్రియాను.”

అని కాశ్యసాధకగుణములు జెప్పినాఁడు. అందులకు కామదుఘాయే అక్ష్యము. ఈ కవి యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగ్భ్యస్త్రిమును “మమ హి సంప్రతి.....” అను మాధవ వాక్యమును (మాతిలి ౧ అం), “అయి వత్స. కి మనయా.....” అను వశిష్ఠవాక్యమును (మహావీర. ౧ అం), సూచించుచున్నది. కాశ్యవిద్యాభినివేశమును “ఈ కౌశ్ర భోః...ఆశ్లేరసః” అను (మ. ౩) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

“వదధికవశనాదీ వక్రమధ్యస్థితాల్తా
హృది నిహితరూపః సిద్ధిద స్తద్విదాం మః
అవివరితమనోభి స్సాధకై ర్నృగ్యమాణః
న జయతి పరిణధః క్షేభి శ్చక్తినాధః”.

“విద్యస్త్వస్త్రి ర్జటానాం ప్రచలతి నిబిడస్కంధోద్ధౌపి భారః,
సంస్కారకాన్వలద్ధిం పటు రటలి కృతావృత్తి ఖట్యాన్యఘట్టా,
ఉర్ధ్వం భూనోలి వాయు ర్వివృకశపశిరఃక్రేణిహ్నేఘ గుఙ్గా
ఉల్తాలః కిక్కిరితా మనవరతరగాత్కారహేతుః పరాకాష్ఠా.”

ఇత్యాదివర్ణనలును, మనోమాంసవి క్రయమును, ఏకదీయకాపాలికాద్యాగోష్ఠి విచ్ఛేదమును జెల్లడించుచున్నది.

ఉ. రా. చరిత్రలోని వివరతర్జుప్రయోగములనే నితని వేదాంతకావ్యక్షానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచెదరి.

భవభూతి క్షత్రియ బ్రహ్మచారి వర్ణనలో వైష్ణవసంకమము చెప్పినాఁడు. మఱు—

“బ్రాహ్మణో బ్రైల్యపారాకా, క్షత్రియో వటుఖాదిరా,
వైలవాదుమ్బురా వైశ్యో, దక్షా వర్షాని ధర్మకః”.

అని క్షత్రియమితి వటుఖాదిరములం జెప్పినాఁడు. అట్లుండ, ఈ కవి యిటు వైష్ణవమును (రానిది) తెల్పుట యెట్లు! అప్పుచో, “కృతే తు మానవా ధర్మా, శ్రీతాయా గౌతమాః స్మృతాః” అను స్మృతిప్రమాణమువలన శ్రీతాయాను

వారైన శ్రీకామాదులకు గౌరవభర్తములను చెప్పవలయును. గౌరవములవారు “బైల్వ పాలాకా బ్రహ్మణస్య దక్షా, అశ్వత్థ వైలవా శేషే.” అని ఉత్తీయినికి రావి కొలం కెప్పినారు. ఈ సూక్ష్మభేదమును మెలకువతో నెలకొలిపిండున ఈతనికి భర్తకాస్త్రమునం గలనిష్ఠ స్పష్టపడుచున్నది.

ఇతని కవనప్రశస్తి.

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాధరిణుండును, భనికుడు దశరూప కావలోక మండును, తేమేంద్రుడు ఔచిశ్యచర్మయండును, హేమచంద్రుడు కావ్యాచకాసన మండును, వామనాదు కావ్యాలంకారసూక్రవృత్తియండును, మచ్చుటుడు కావ్య ప్రకాశమండును, ఇతనివాటకములనుండి బహుళముగా శ్లోకముల సుదాహరించుటచే నితనియందు వారికిం గలబహుశ్రుతి తెలియుచున్నది.

ఇతరకవులను ఈయనను జ్ఞాపించినవిధముం గనవచ్చును:—

“సుకవిద్వితయం జానే సిఖలేఽపి మహితలే—

భవభూతి శ్చుక వైపున వాల్మీకి స్తు తృతీయకః.” భోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

“అవహా! మే సాభాగ్యం! మమ చ భవభూతే శ్చ భణిశీ

కుతాయా మారోఽభ్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘిమని,

గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికఠితకల్పారకలికా

మధూశీమాధుర్యం శీపతి పరపూర్వై భగవతీ.”

భో. ప్ర. కాళిదాసు.

ఛా. భవభూతిజలధిర్గత కావ్యమృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి

యస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథానిబద్ధేషు.

అని భవభూతిశిష్య వాక్యతిరాజ క్విక గౌడవధ మహాకావ్యము.

“బభూవ వల్లీకభవః పురా కవిః, । కఠః ప్రసేదే భువి భర్తృమేఘతామ్,

స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే కంప్రతి రాజశేఖరః.”

—రాజశే.

“ప్రాచేతసేన యా నీతా పాలితా భవభూతినా

సర్వత శ్చర్యతే వాణీ నై వాద్య కవిమానిభిః.”

నీలకణ్ఠదీక్షితుండు.

“భవభూతికచే ర్వాచః స్వదస్త్రే రసరఙ్గితాః

మమవోభ్యః సుధాన్యన్తి జన్యమాధుశ్యబద్ధురాః.”

“భవభూతి మనాదృశ్య నిర్వాణమలినా మయా

మరారి పదచిన్తానూ మిద మాధీయతే మనః.”

(భవభూతినీ చదివి, తానుని ముగించి మరారిం దొడంగితి నని ఛా.)

"కత్నాఽతీతాఽక్ష మన్య దాస్తా । మహీభోగస్య వచోమయస్య,
 కదాధః స్వేఽహిమాన్రితామా । పరం విభూషా భవభూతిరేభా."'

పై నాటకముల రచనాక్రమ మేమి ?

నిర్దేశ క్రమమే రచనాక్రమ మని తోచుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత్ర మొదటి దనియు, మాలతి రెండవ దనియు కలంకరి. వీరచరిత్రను రోకులు మెచ్చు నందున ఆకొఱంతను మాలతిలో—

"యే నామ శేచి కహ చః ప్రళయ స్త్రవజ్ఞాం,
 కాన్తి తేః మహి, తాకా ప్రతి నైష యక్షః;
 ఉపస్త్వతేఽస్త్రీ మమ కోఽపి సమానధర్మా.
 కాళాఽహ్యాయం నిఃపథి, బిభృతా చ పృథ్వీ."

అను స్తోత్రముచే దెలుపుకొన్నాఁడని గూఁడు ఉపపత్తి చెప్పిరి. నామత మని కొడు. ఈకవికి రూపకోఽతపాత్మరచనా ఘోషక మాలతిలో కుదురువడలేదు. అది వీరచరిత్రములో కుదురుగొన్నది. ఇందులకు మలతీతృతీయ సప్తమాంకములలో లవంగికా మదయంతికలు కౌవించిన ద్రాక్షిస్తోపవ్యాసములే చాలిన నిదర్శనములు. ఇట్టి నిడువ పాత్రములు కడమరెంటిరు లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుక్తార్థులను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పినాఁడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసౌభాగ్యమును గూడ వక్కాణించిరాఁడు. కావున, మాలతీమాధవమే యాతని తొలివాట కము. మఱి యాకొఱంతపలుకు లేల యన ?—అని యుద్ధతోత్తరే గాని, కొఱంత కుఱుకుగా గావు, అని సర్వజ్ఞ సింగమనాయకవారి వాక్కు—“పరాపవాదా తోన్వీ త్కర్తోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే ‘యేనామ’ । ఆత్మ ‘వాన్తి తేః కేఱు’ వీతి, పరాపవాదాల్ ‘మమకుకోఽపి సమానధర్మా’ ఇ త్యాత్మోక్త్యర్థా క్షోభా చ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్.” ఇట్లు గా నెందురేని, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేసియుండి వానిని రోకులు మెచ్చునందులకై యావాక్యముం తల్కియొండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ స్ఫుటముగా ఎల్లరలు మెప్పించలేక, శృంగారమున తనకు ప్రజ్ఞచాల దని యెరిసికొన్నవాడై, ఆరణ్యమును మానుకొని, చాలమిం గ్రహమోసుటకై వీరాచ్యుతప్రియతోపవ్యాస పూర్వకముగా వీరచరిత్రముం దొడంగి నాఁడు—

"తే నేద మద్భృతభగత్ప్రయమన్యతాః । మస్తోకవీర మురసాహస మద్భృతం చ
 వీరాచ్యుతప్రియతయా రఘునందనస్య । భర్తాప్రసాదం దమర్షణం శృరితం నిజధన్యమ్."

అంతట వీరచరిత్రమును గూడ విశ్లేషణ చేయుకొనలేదు. అచ్యుతకను

"యథా స్త్రీగాం తథా వాచాని సాధుత్వే దుర్బల్యో జన్యతే । యాతని తా రాచ్యుతాః

భవభూతి ప్రతిభాదికము.

నూచించినాడు. అయినను అదినుండి తనసారముందు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమ క్రమముగా ద్రడిప మైనందుక శ. ౧౦. చ. తుచిని—

“తా మేకాం పరిభావయ స్వధియై ర్విస్మస్తమాపాం మథాః

శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిత స్తస్య వాగ్ విమాన్.”

అని తనవాక్కునే నూచించినాడు.

భవభూతి ప్రతిభాదికము.

చదివినవిద్య యిట్లు అపారమై యుండ, ఈయన పర్యతారణ్య నదీ తత్సంగము జనపద జన వృత్తాదికమును పుస్తకముగా పఠించి కొన్నాడో యనునట్లు పరికించిన వాడు. వర్ణనచే వర్ణమును ప్రత్యక్షకల్పముం జేయఁగలఁడు.

వినుఁగలు దురదచే వృక్షగ్రంథులకు గండగ్రంథుల నొరసికొని నోదాపరి లోనికి పుష్పపుష్పిం గురియించుట; మండప దస్సి యుచివిశ్లేష్ణ చెట్లపై పరుండి కూర్చుండుట; పదీయములలో ని. పదీయములు పెరియెడి యలలపైకి లేచి, తొమ్మి పోటు లాడి పొరలి యుండుట; అటవీగవ్వారములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులల గంధ్రు గాంధ్రు ధ్వనులకును, గుహలలోని యెలుగుబంట్లు యంబుకృత కూతకును, అదని యెల్లను దిక్కు తెల్లను శ్రోతలకు ఒడలు గగను పొడుచునట్లు మాటు నెరింగుట; ఎక్కడనో పాఠాశ్రమన వెంచుక జలము మెరియుచున్న లోయలలోని పంజరుల నడిమి పడియట; దప్పిం దూరిన తొండలు అజగరముల చెనుటయొడికలను త్రాగుట;—ఇట్టివర్ణనలచేత ఈతఁడు మదికి నినమటాగ్రాపుం బాపుచున్నాడు.

కాయన కరేణుయుతతిః తొండముతో కూడాతోనుతోరి, నీటిసోళ్లను బస్పిటింజోర, చిలుకలు, దానికి సంభవేని కూటికొడుతోడి తామరాక్షుగొడుగుం బట్టుట; తమ్మికూండ్ల చిలుగుకతునియు కపటముతోడి నెత్తమ్మి నెత్తావి నీటిని తనపుక్కిటిమండి దాని పుక్కిటుం బెట్టుట;—ఇట్టి రసికచర్యల వర్ణనచేతను ఈతని రసికహృదయమును పక్షికిరించుచున్నాడు.

ఆకాశసంచారి కాపాలికి, కన్యాబలిదాతృ కాపాలిక, చామందాత్రాణా, మహాహంస విక్రయ క్రయానుషట్టి దృశ్యావృక్ష భూత ప్రేత విశాచ పృథ్వ క్షాణాన త్రైయా మాంధకారవిష్కంధణ వర్ణనలచే ద్రష్టు శ్రోతృ పఠితృ జాతుల చిత్రములకు మచ్చువల్లినవాడు.

సాత్త్వికవృత్తిచారణ్ణది భావములయొక్క మాత్స్యమాత్స్యతర భేదములను త త్వరస్పృహి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయన కవిశాస్త్రకవీతుఁడుగా నున్నాఁడు. ఈ విషయములూ ఇతరచవులం ఈయనకు నొకటి గాఢోత్పత్తి.

ఈయన తాను వశ్యవాక్కుని చెప్పుకొన్నాడు. వశ్యవాక్తముఁ దని మనము చెప్పవలయును. మరారి క్రీస్తువాదులు కొందఱు తప్ప ఇతరవృత్తులు కాళిదాసుమార్గమున నడుగిడ లేక ప్రాయశఃముగా ఈయనకవనమును జివనదిగాఁ గొని యల్లియు, ఈ ప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్గుప్రాయు లై వారు. ఈయనకు భావయు అంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణ్య భావ దళ విశేష ద్యుచితముగా మాటుచునే ఉండును. వాగుత్కర్ష ఉ. రా. చ. లో పరమావిధిం బొందినది. బుడుతల గుట్టంపువర్ణనము, కొందెవటుని పేళనోక్తి, తుపితజనక కఠోరోక్తి, శాంతజనక క్షమాప్తి, ఆరంభోత్పత్తి వేదకల్పాప్తి, బాలయోధుల వీరవాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును అంధంబును అర్థానుగుణ మగు నందలతో లవచంద్ర కేతుల యుద్ధోద్భవనచరణము ఒక యుదాహరణము:—

“బ్యాదహ్యకా వలయి తోత్కటకోటిదంష్ట్ర
మద్ధారి ఘోర ఘన ఘర్షణ ఘోష మేతత్
గ్రాస ప్రసక్త హన దస్తక వక్తయన్త
బ్రహ్మ విదచ్చి వికటోదర మస్తు చాపమ్.”

ఈనీ తాటకాపర్ణనమునై ఈను రేగి, మరారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా పర్ణనపద్యములను వారి నాటకములయందుం గనవచ్చును; మదియ విమర్శ విశోదమందేని కవనగును. కావ్యాదర్శనానికి పదాలిత్యాధి దైవతము. ఆ లాలిత్యముండే ఆతఁడు జనించినవాఁడు గాని, అతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియు కాళిదాసును అర్థముబడి లలితపదములు బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యార్థమై తద్దఱోజ్జ్వల పదాన్వేషణనుం గావించినవారు గారు. ఈకిటులం గనిజుట్టి పాలేటిది యుద్ధండకవి (కాళిదాసమార్గమునుం దలపెట్ట లేక) మాతలిని మించువాడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్య ప్రదర్శనము:—ఇతఁడు మల్లికతో ప్రాయశఃముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాఁడు. మల్లిక కథ మాలతీకథను ప్రతిబింబ మనంపగును. మాలలిలాని “చూడాపీడక పాలే” త్యాది నాండీశపద్యమునకు ఉద్వేజక ప్రాయమునకు పోటిగా తనయాపకములో “చూడా కీకకర” త్యాది పద్యమును అల్లినాఁడు. వానిని మదియవిమర్శ విశోదమందేని అయాపక మాయందేని కవనచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపావకశ్యంబును ఉద్ధండకవి పద్యములో పరదానంబును అగపడుచున్నవి. “సంతాపం శమయన్తు” అను చతుర్థ పాదముం జనువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే తోచెడిది.

భవభూతికన్న కాళిదాసు ష్యంగ్యప్రభానుఁడు, కాళిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్యప్రభానుఁడు. మహాకవిభవభూతి భవభూతిపద్యము:—

“త మవేత్స్య రురోద సా భృశం । స్తనసంబాధ మురో జఘాన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో । వివృతద్వార మి వోపకాయతే.”

ఇందలి యుక్తార్థమునకు ఉ. రా. చరిత్రములూ—

“సంతానవాహి న్య పి మానుషాణాం । ముఖాని సద్గుణ వియోగజాని
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహని । ప్రోతస్సహస్రై రివ శుష్కవస్తే.”

“దుస్సహత్వము” ఇందు కఠోక్తము, అందు ఉపమానములే సూచితము.

భవభూతికృత నాటకములకు వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కగా
గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి నాన్యదేవ జగద్గుణలకన్న ఉద్బంధకవియు, మహా
వీరచరితమును వీరరాఘవమనీషికన్న పరాయణును చక్కగా గ్రహించినారు.
ఇందులకు నిదర్శనములు “కపోత టంకుమాని” “అపితాటకారిః” అనువానిపై
మదీయ విచుర్మపినోదభాగమునం గనవచ్చును పరశురామాభియోగమును వీరచరిత
యందుం గని బాలరామాయణావర్ణరాఘవ ప్రసన్నరాఘవాదులందు తత్కర్తలం
నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొరవడి దొరికిన తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు కలు
వగల రామనాటకములకు రచించినారు. అందుం గొన్ని—1. బాలరామాయణము,
2. అనర్థ కాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాట
కము, 6. జానకీపరిణయము, 7. ఉన్నతరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్ప
ణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును వశ్యవాత్కులే. ఇందఱులూ అనర్థ రాఘవకారుడని
మురారి పాండిత్యపరి మోచ్చపదంబున దీపించుచున్నాడు. పరశురామాభియోగ
ములో భవభూతిని మించినాడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని,
ఉత్తరరామచరితములూని లాఙ్కాతీత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ
కాశ్చర్యపడి, ఆమార్గము తమ కసాఫ్య మని యెఱిగి అందుం ఇద మిడరైరి. ఇద
దేవుడు ప్రసన్నరాఘవములూ ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను రంగమునకుం
బెచ్చినాడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్ఞులుండు గావున పలినవచ్చును అపూర్వోపమానములం
గల్గించుకొనును. ఉదా—

“బాహ్మమృసా మృగదృశో విమలః కపోతః

ప్రక్షాళితేః సవది రాజత వివ యస్మిన్

గజ్జూషపేయ మివ కాన్త్యమృతం పిపాసు

రిష్ట ర్ని నేళితమయూఖ మృణాళదల్లికి.”

మాలతి.

“ప్రకటిత కృత్విజ్ఞానా నామమాత్రాత్. [“అమమాత్రములుగా వింతుకా
కృత్వింతుకా.” 59 (24). గుజ్జిమను వటులను వర్ణింపట-ఉ. రా. చ.]

“దశయతి పరిశువ్య తౌన్రికతాభీవిపాణ్ణు

స్తవిరనికర సాద్య దైవవః ప్రాకృప్తికాః.”

మాలలి.

ఈ శాటియాకే పిమ్మట అల్లసాని పెద్దనగారి దంకపుడువైన యైనది,

“అభివక్తగద్య చ్ఛేదకాండక కపోటః.”—మూలీవరహవర్ణన.

మఱి యొకటి యాచార్యకామృత నిర్మలినీ యగు మేఘసంజేశంపు ఫక్కిక
ననుసరించి మాలలి లిపి యొకములో మూడు స్లోకము లల్లినాడు.—“కచ్చిత్సా
మ్య” (25), “వైవాత్సక్యే” (26), “భవద్విప్సర్వాస్త” (29).

భవభూతి : మాలలి వినిపి.

ఈయనాధ్యక్షుడన ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రభావ మయినను, కడమ రెండిం
గూర్చి అల్లకొను పన్ను కొన్ని పాఠభేదము లొలగింతుటచే నానిగూడ నిట
పరామర్శింపవలసియున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బాధపరివ్రాజకయొద్ద కుండిన
భక్తయజ్ఞాడు. దేవరాజుఁడును పద్మావతీపురమువాఁడు భూరివసువును విద్య
సేర్పఁజూచిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకికివ్యాసమక్షమున “మనము
తమకు ఒకరితో నొకరను విత్యముండవలయును,” అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరు
వురును తమతమతాళిల ముద్రలురైరి. దేవరాజునికి మాధవుఁ డను కుమారుఁడును,
భూరివసువునకు మాలలి యను మాతయను కలిగిరి. వీరికి యుక్తవయస్సు వచ్చి
నంత మాధవుఁడు అస్వీక్షికివిద్య సేర్పఁకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామంద
కితఱు ఈ విషయమునాటి ఁదెను. పద్మావతీ రాజు తన వర్తనవిపుల దగ్గ నందమనికి
మాతలి నిచ్చని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇవ్వఁదగక భూరివసువు మాధవుని
తెలిసికొన్నవాడై మాతలికిని మాధవునికిని చెల్వవివాహము జరుపు మని కామంద
కిని కోరెను. నాలుకొనాఁడటలు మదనోద్బోధముతో ఒండొరులం గాంచి కాము
కారం జరుపరు. మాతలికి చేటి అవంగిక యనువేళ్ళు, మాధవునికి చెలికాఁడు మకరం
దాయు, అనుపరుఁడు కలహంపరుఁడు. నందమనిచెల్లెం మదయంతిక మాలతికి
ముసాంకుశ్రీడ మొదలకొని చెలికత్తై మాధవుఁడు. గుచ్చినపొగడదర్శనము. అవంగిక
కొనిపోయి మాతలి కిచ్చును. మాతలి నిరర్థకము. దానిని దాల్చియే యుండును.
మూలతి చిత్రపటకమున మాధవుని ప్రతిపాదు న్నాయును. అది అవంగిక మూలముగా

కలహంసుని చేతిమీదగా మాధవునికి జేరును. మాధవుడు దానియందు తన ప్రతివప్రక్కను మాలతిప్రేమను వ్రాయును. అంజరము ఆ చిత్రఫలకము మరి మాలతిచేతికి బోవును. ఇట్లుండ, పెద్దపులి యొకటి తమనుండి విడదబడి మదయంత్రైకి వచ్చును. మకరందుడు ఆమెను ఆవలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. అసందర్భమున నాయరువుర కన్యకానురాగము నింది విధిల్లును. ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చుకట్టుగా భూరివసుధ నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెలుగక మాలతీమాధవులు నెగు లొందుదు. మాధవుడు తనయభిప్రాయము సాధించుటకు మార్గాంతరములేమిం గని ఆరాత్రి శక్తకామున సహమాళన విక్రమము బొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుడను కాపాలకుడు మాలతిని పైమేడయందు విక్రమించుచు దాని తనశిష్యమున కపాలకుండలచే తెప్పించి శక్తకాన మందలి కరాళాయతనములో కరాళాదేవికి బలి కేయం గడుగును. మెడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుడు నవ్వువస్తున్నరక్షణ చేసి కొమ్మని మాలతిని హెచ్చరింపగా, "హా! మాధవా, నె నిదె పరలోకమున కేగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱవకుము. అనురక్తులు స్మరించుచున్న జనుల మృతియు కాదు గదా," అని మాలతి మాధవుం గూర్చి మొఱుగుడెను. అతయి మాధవుడు విని గుడిలో చొరలబడి అఘోరఘంటుని అవ్వవారికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. వీవుట మాలతి కుకాబలాచారము ప్రకారము పెండ్లికిమందు గ్రామదేశకగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవమకరందులు ఆగుడిలో దాగియుండురు. అచట మాలతీవేదమును మకరందుడు ధరించి నందనుని యింటి కేగి వానిప్రక్కను పెండ్లిహార్యు రగును. మాధవుడు మాలతిని దోడ్కొని గుడినంటి సుంగి యొక యుద్ధానమందు కామందకి సంవిధానముచేత చాడకానిరాహుం బడలి యుండును. ఈలోపల మకరందుడు పెండ్లిహార్యుగా నందనుని చెట్టపట్టి ఆకనియింట నుండగా, ఆకడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంత్రై తోడ్కొని పులులకుం డగును. అతనిని వీధిలో తలారు లద్దగింతుడు, అంత నాతడు మదయంత్రైకు మాలతి యున్నకడకుం బంపి తలారబండును రూపు మాపును. ఈకయ్యును కలహంసునితోల విని మాధవుడు మాలతిని ఉప్పుచోటన యుంచి, తానేగి మకరందునికిం దోడ్పడును. తలారులం ద్రుంచి యాతరులు మాలతిని గలియం రాగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోరఘంటుని మాధవుడు కెడవినపగ దీర్చుకొననదై యెత్తికొని యాకాకమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె నిచ్చట మాధవాదులు వెదకి వెదకి వేసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిని గొనిపోయి యుండు నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నకు దుఃఖము పట్ట లేక మాధవుడు మూర్ఛితుడాయెను. బ్రదుకఁ దని వెఱచి మకరండును 'భృగువంశమునకు శమకర్ణుఁ డొండవైయునంటి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివనువు మాలతిగాకనును విని దుఃఖము పట్టలేక అగ్నిప్రవేశార్థమై జతనపడెను. ఇంకొక శ్రీతైలమందు సౌదామిని మాలతి నెఱింగి కపాలమండలను నిర్భర్తించి. ఆకాశమందొక్క మాలతిని గొనివచ్చి మాధవామలనును భూరివనువునకును చూపి అంజలిని రక్షించినది. తనదలను కొట్టికపరాక్రమమును ఈయుక్కటానురాగములను విని రాజా సంతసించి మాలతిని మాధవునికిని మదయంతిని మకరండునికిని ఇప్పించి వివాహకరించెను.

మాలతి విమర్శ.

మాలతి దశవిధరూపకమాలికా ప్రకరణ మనం బిరంగునది. అందులకు,—

“మృగ కవీ రాక్షసుర్యా । వస్తు శరీరం చ నాయకం వైవ

బౌద్ధత్వైకం ప్రసవతే । ప్రకరణ మితి క ద్భువై ష్టేకాయమ్.”

అని భావోక్తి. స్వరము తర్జునమునం గనవచ్చును.

“భవే త్వీకరణే చురం లాఙ్కం కవికల్పకమ్,

శృంగారోఽజ్ఞే నాయక స్తు విహితమత్యోఽశివా వణిక్,

సాపాయధర్మ కామర పరో ధీరప్రణానకలి॥”

సా. ద.

ఇందువలన 10 అంకము లన్ని మూత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని యొకానొకరు వ్రాసేవ్రాత యపాదము. మాలతినిగూర్చి లక్షణకారు లేమి, విమర్శకు లేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము ఏకాన్వయ మని పక్కాఁజిందిరి.

“His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius,” Kale.

“The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet.” M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లి కామరుతము ప్రకరణము యయును మాలతికి ప్రతిదించి నునం దగిన యనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మాలతియు బృహత్కథలాని మదిరావతీకథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ వైకావీభామలో నున్నది. అందులకు పుయైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవ భట్టాచార్యుని కావ్యము.

“అపభ్రాంతా లం తథా వేదం న దేహా గ క్షులిక్రమా,

గర్భవైకరణమేవ మూత్రం భామ త భట్టతే.”

అని యాతని ప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరావతికక్రింద “ఇయ మేవ కథా మాలతీమాధ వస్య మూలభూతా.” అని అధోక్షాపిక కలదు. శిశువులు యువం గావించినట్లుగా అకన్యకు భోజనాది చేపించి పండికమోహిని గావించినాడు. దాని జడివివ, ఈశనిప్రజ్ఞ సరిగా ఇంక యని యేర్పడదు. అకన్యకు ఈక్రింద సంగ్రహముగా వాక్రచ్చెద —

మదిరావతి కథ.

కళింగదేశములో శోభావతీనగరముందు యశస్కురుడని బ్రాహ్మణుడుండెను. ఆయనభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కండన కుమారుడ నుద్భవించితిని. బాల్యంబున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁ జాలిక్రూరమయిన కలుపు కలిగెను. దానంతేసి నాయన అమృతోగూడ నన్నుం దోడ్కొని ధనవరిచ్ఛవసంఘటముగా వికాలానగర మునకు పోయి, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయనకు సహాధ్యాయులతోగూడ నొక గురువదనవలన విద్య నేర్చుచు నుంటిని. వారిలో గుణవంతుడు మహాధనికుని కుమారుడు విజయసేనఁ డను తీర్థియపుత్రుడు నాకు నెచ్చెలి యాయెను. ఒక నాఁడు మా యుపాధ్యాయునింటికి ఆశనితోగూడ నతని తోఁబుట్టువు మదిరావతి యను కన్య పుచ్చెను. ఆమారిని మిత్రునివలన తనీయ నామాన్వయము లెఱింగి వెంటనే తొంగరానికగుల మై మరునాఁడు బానిస నైతిని. ఆ కుభాంగియు చెలిమి తోలఁకు మనోహరవీక్షణంబుల నన్నుం గాంచుచు, మొలకలెత్తికూరిమిని చెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, ఆటమినచే తద్దగుం బ్రొద్దు మసలి, అనంతరము ప్రణయ దూతియగు వలితాపాంగనిరీక్షణ మానిన నాదెవకు ప్రేరించుచు, నెట్లకేలకు తన యింటి కరిగెను. అంత నేనును ఆయడఁబావునకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంబడి నేలంబడినమీనువోలె బోరిగిలు మ వెదకిలంబడుచు దొండ్రెలుచు నుంటిని. ఆయనో రాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేగిరిని.

అచట విస్రంభసంభావణంబున నాచెలికొడు విజయసేనఁడు హర్షోక్తుల వదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె — ‘మిత్రమా, నాచెల్లెలు మదిరావతివలన నాచెలి కానిని కన్న ఇట్టివాడ నని విని నెయ్యంబున మాతల్లి గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముకలదేని నాతోగూడ మాయుంటికి రమ్మ. నీయడుగఁ దామరలరజంబుచే మాయుల్లు విభూషిత మగునుగాక.’ మరుభూమి తెరువరికి జడి వానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణం బాయెను. నేను చల్లయని యాతనియింటి కేగి యాశనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత నుఖతుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనఁడు నాయుద్ధనుండి వెదలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదికూతురు నాకడ కేతెంచి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—‘భర్తృ

దానికా, మార్గార్థిక మనదావతి నుద్దాసముల నొకమాలతలకం బెంచినది. దాన నిపుడు మనుష్యుల సహాయ వివాసనాసితోజ్జ్వలము పున్నభరోద్ధమము నెరిసి యున్నది. అందుండి వైదమము పూచిటి శివముఖముల నొప్పి భర్త దానిక భారముగా మొగ్గల గొసి ముత్తి యుములం బొనినూ మొగ్గలతో ఈయెంటి చేతు చేతు గ్రుచ్చి నీను కానుక పంపిడది ప్రొక్షవదార్థమును ముందుగా ప్రియ తమరిగదా ఈవలసింది. ఇట్లు చదురుగాఁబలికి ధాత్రేయ ఆ పూదండను మచ చుకర్పూరసూత తాంబూలదళములతోఁగూడ నా కొసంగెను. నాప్రాణప్రియ తన చేతులతో గ్రుచ్చిన యాపూదండను నేను మెడం దాల్చి, తదియాలింగనముకన్న నెక్కువగు నిర్వచనము సౌఖ్యముం బొందితిని. ఆతాంబూలము వైచిణిని యా ప్రియావధానో 'ఓకర్వాణీ' ఏమి చెప్పును, నాయెడయందలి కామ మెట్లున్న దన, నీచెలికొఱకు ఈప్రాణములను వదలుదు నేని అదియే నాజన్మఫలము, నా ప్రాణములు నీచెలికదా, అని పక్కి దాని బంపి నేచు ఆంతలో వచ్చిన విజయనేనుంగూడి ఒజ్జయింటి కడబెంచితిని.

మఱువాఁడు విజయనేనుడు మదిరావతి దోడ్కొని మాయింటి కరుదెంచెను. వారిరాకకు నా బంధువులు కరము సంతసిల్లిరి. ఇక్కరణిని నాకును మదిరావతిని మాటిమాటికి నేకస్తానస్థితి చేత ననురాగము గూఢముగానే పెచ్చుపెరుగుచుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నాకలకులు శ్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్నుం గన్న యప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టియవధ వాక్రవృ నలసి గాదు. ఆలేము తన మనస్సు నీమీఁద తనులుకొని యున్నదని నాతోఁ బెక్కునది. కావున నోసాబగుండా అనుమానితీవితము నీ కిప్పమేని నిన్ననోరక మెవ్వధంబుగ ఫలించునో అవిధ మచరింపుము.' ఈవాగ్మయమున నానందమగ్నుండనై 'ఈపని మీచేలిలోనిద, నేను మీ స్వాధీనుండ' అని యుత్తర మొసంగితిని. అమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చిన యట్లే రొంబింది. నేనును అసందర్భమున నానందము నెవల దీటి యుంటిని.

అమఱువాఁడు ఒజ్జయింటినుండి గొప్పవాఁ డొకడు త్రియకుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కిచ్చి భజనము నడిగెను. తండ్రియు వతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట అగ్నుతు విశ్చితమాయెను. మహోత్సవత్రాసకంబుగా పెండ్లిదిగము వచ్చినది. ఈయముల మ్రోతతో పెండ్లి తమారుని రాక కొలాహలపడుచుండెను. అంత నేను భక్తి బుద్ధికి అదుతుటిదు మను భరింపఁజాలక వివాహమును మరణము మేలనియించి ఘోరవిచారణి అటు నొకమట్టిప్రాసక్తి యందొకయరిగట్టి మెడకుఁ దబిలింపుకొని మెట్టునుండి నున్నను ప్రియప్రాసమునోరాజ్యమును ఒక్కొక్క దిగఁద్రొచ్చితిని. తుణ

మనీరసతికి వైతన్యమును మరలం బొంది కనుకొని చూచునంతట నా యొరి లైస్సి నే నొక ప్రాణువువానియొడి నుంటిని. అతడే నాప్రాణమును గాచె నని తలంచి, యాతనితో 'మహానుభావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరహాతురునికి నాకు మృత్యువు ఇవ్వమగాని ప్రాణము గాదు.' అని ఎంచి, యాయాపద్యాంధవుని ప్రశ్ని తుత్తరముగా నుదీర్చుచున్న మదిరావలీప్యతాంతమును వివేచించితిని. అంత నాసజ్జ నుడు 'ఏల ప్రాజ్ఞాదవయ్య నిటు మోహమునం బడెదవు. సకలంబులు దేనికొఱికో ఆయాత్మను తృప్తిచేయుటవలన నేమిఫలము? ఇందులకు నిదర్శనముగా నావృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కొడించెను

హిమవంతుడుచెంత నివధముని దేశ మొండు గలను. అందు శ్రుతశిలసంపన్నం దయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుండను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకయై యిలువెదలి దేశములు తిరుగుచు బజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుచెంచితిని. ఆనగరంబుండ శంఖపాలుండ డురాగరాజుని పావనము శంఖక్రూర మనుమహాసరోవరము స్వచ్ఛోదకము కలదు. అప్పురంబున గురుకులవాసమునీయు చుండి నేనొక్కస్వము స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖప్రదమునకుం బోయితిని. సురాసులచేత మహాసముద్రమువోలె అకటాకము దరులనెల్ల నానాదిగంతాగతు లైనజనులచే నొంది అంతటను కలగుండుబొందుచుండెను. మడువునకు దక్షిణంబున చెట్టుగుబురులో నొకపరకస్థుక గురివెండతీత పందిరిదువారంబునం బాలు గోయుచుం డెను. ఆలేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముట్లోకములకు మోహంబునంబుచ్చు మారుని కైటలైమవోలె నాయెద నడుగంటం జొచ్చినది. తానును నన్నుం గాంచిన మాత్రాన వలదేనికి దాసియై నన్ను అపాంగవిక్రాంతతారకాంతంపు విలోకితంబుగం బరికించుచుండెను. ఇట్టొకనిముసంబి మేమిరువురము ఒండొరువులం గాంచుచు న్నంతలో మదపుడేనుం గొండు లేగి గొలుసు తెంపుకొని మాపటికిం బడఁద్రోచి చెల్వియొది యంతనమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజను లెల్లం బిరాయితులు గాఁగా నేను వెఱురొనినయాప్రేయసిని అక్కననెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని, అక్కన్నియ దిగుంటిటి తత్పరిజనము వచ్చి మాడునంతలో జనుల కొలాపాలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముతుచు వచ్చెను. ఆభయ మునకు జనులెల్లం బిరువులునాఱ పరిజనులు ఆవరకస్థ నవ్వలి కెచటికో కొనిపోయిరి. నేను వేటొకచక్కటి కేగితిని.

ఏనుగుభయము తీతినకర్మాత అనింగినడుముదాని నెచటను గానక, పేరేని కుటనేని నెఱవేనియు నెఱుంగక, కూన్యహృదయుంతలై దివ్యకొఱిపోయిన విద్యా

భయంపంజోఽన్రిప్తురుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాడనై ఆ కన్నయ యాగరంబున నొక వేళ నుండునో యని యిటకు వచ్చితిని. ఇటు కంఠమున కురిఁబోసికొన్న నన్నుం గంటిని. ఇది తోఁగి నీవు నీదుఃఖము చెప్పితివి. నేనును నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుఁడా, యిద్దఱుమన నేను ఊహం జేయఁ జెలియని యాహంకరాంగితై పురుషకారమునకు దారి కుగఁడనిపిషయంబున యత్నము సేయు చున్నాడను. మఱిరాజతి సీగోచరమండ యిప్పు ఁ నీవు తత్ప్రీతికై పురుష కారము మాని దిగులుం గూలెదవేల? దుష్టజీవీనిసూచ్యై పురావృత్తమును నీవు విన లేదా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యామెల పొందలేదా?

ఇట్లుచెలికాఁడు పటకుమండఁగా మంగళవాద్యనాదపురస్సరంబుగా మది రావతి నడరిజుయై నాయెదుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని— 'విశామామనకు ముందు ఈశుద్ధవారిగడిలో కులకన్యకలు కామదేవుని బూజిం కుమగదా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మఱిరావతి తనకై ప్రాణమువిడిచిన నన్ను చూచునగాక యని ఈగడిమండలనే వట్టిచెట్టునకు నే నురిఁబోసికొంటిని.' అటుట విని భీరాత్తుం దాచెలికాఁడు 'అటుయిన ఖీమ్రుగా ఈగడిలోనే ప్రవేశించి గర్భ గృహములో మూర్తదేవతలవెనుక దాగియుండము, మన కేమయిన నుపాయము దొరుకునో దొరకడో చూతము రమ్మ' అనెను. నేను సరియే యని యాశుభునితోఁ గూడ తేవలంబు సాచ్చితిని. అట్లే దాగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన అదేవళమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒడులకుఁ జెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేడుకొనందలంబినట్లు కారణము చెప్పి సభజనమును పరివారమును జయిటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవు నర్చించి యిట్లు విన్నవించినది.— 'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాడ వయ్యోను నామనస్సులోని సాస్త్రియని ఎఱుంగ వైతి చేల? ఏత నన్ను వంచించి కీడు చేసినది? ఈశుద్ధమందు నీవు వరదాన సమర్థుడవు కావేని జన్మాంతరముం జేని, నీ రతి నామకా, ఆ విప్రజ్ఞమారుడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదించుము.'

అలాటిక మేము కనుచును వినుచు నుండఁగా నిట్లు పలికి, చిలంతుఁగొయ్యకు తీర్తరీయమును కట్టి కంఠమున కురిఁబోసికొనెను. 'మిత్రుఁడా, పోయి అగపడి అపెంకంఠమునుండి యాపాళమును తొలఁగించుము' అని యాచెలికాఁడు బోధింపఁగా నేను వెంటనే ప్రియకదకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము ప్రాణము వెల యొనరి నీవు గడించినవాడను, అర్తికాలమందు ఎవనిమోది సహజ స్వభావమునకుఁ బెత్తితివో వాడను, నీదామయను, నీమోగిన యాహ్వాదను.' అని

నార్లంబుచే ఎలుంగు దొట్టిల బిడ్డకి, తుణుకులో అనుందరాంగి శంకమునుండి పాశమును తొలగించితిని. అంత నచ్చేలువ నన్ను గని యానందభయంబులపాలయి తుణుకు ఉన్నంతలో నామిత్రుడు వడిగా నిట్లనియె:—‘చెలికాండ, ఈరేవాయి వీకటిలో నేను ఈమెవేషము దాల్చి యామెపరిజయతోగూడ నేగెదను. మన యరువురయుత్తరములను కట్ట నిట్టి, ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చనచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పొమ్ము. నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలుసేయును.’ ఇట్లు పలికి, యాచడు మనరావలివేషము తాను గైకొని రాత్రి వీకటిలో తప్పరిజనులతో వెదలిపోయెను. నేను మదిరావలిని దోడ్కొని వెలచేని యొకరత్నముతో ఆరెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యానుడదూర మరిగితిని. తెల్లనాటికపిమ్మట ఆరగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేమసీతోగూడ ఆచలపురమును నగరము చేరితిని. ఆం దొకబ్రాహ్మణుడు నాకు మిత్రమై యిల్లీయంగా అవిలంబితముగా మదిరావలికి పెండ్లి యైతిని.

ఇట్లు కొరిక నెఱవేటి యదబ నివసించుచు వేను నామిత్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండనై యుత్తరాయణాబున నిటుకు గంగానాన్వీనార్థము వచ్చి నంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాడు. నన్ను గాంచి గూళ్ళర్థముగ్నుండయినయీతనిం బెద్దయుంటొన్న కవుంటం బొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవీట విజయంచేసితివి వల్సేక్యరాక్షసాడా, ఇట్టివట నాచేతనున్న యీ బ్రాహ్మణమూరుని నాకు ప్రాణభార్యప్రదుడైన యాయాపద్మాంధవునిగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆరువురు విప్రకుమారులలో నొకడు వర్ణించి ముగించినంతట నరనాననదత్తుడారెండవయాతరిని ‘ఓవిప్రకుమారా, మిత్రులకై ప్రాణమును సమగ్రంబి మిముకోంట్లు లోకములో ఆరుదుగదా, నీవు ఆచిక్కుకొంటునుండి యెట్లుకప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను’ అని యడిగెను. అంత నాతడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావలివేషము దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావలివేషమున దేవళమునుండి వెలువడంగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావలినిగా నే తలచి, పల్లకిలో గూర్చుండబెట్టి సోమవత్సరిలోగడికిం గొని పోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిక యుభయచే నన్ను పానమత్తలు ఊడిగొంతు జేడియబు మేల్చునుగు వైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను గూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు నుబ్బుకాటంబుల తప్పిల్చుచేతలబిడ్డోకపకులు నన్ను చుట్ట వేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటచెంగట అంబయలనుండడియు మొలమాలిరకళియు విననా యెచు చెరకత్తియలతోగూడ నొక కన్నయయు రాగదిలొసే కనుదెంచెను. ఎవ్వ తెలియని పరికించెనని. నాడు కంభుప్రదముకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కను విందై వినఁగనుండి నేగించి యా నాయదదొంగయే నాపజ్జు గూర్చున్న యా కన్నయ ఇదేమి? కాంతాకేయమా కలయా, నిక్కమా, యని పట్టరాని సంతనంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోగఁచుచుంటి. అంత నొక్కనిముసుంబున మదిరావతిచెలు లాకన్నయను 'అర్యమహిత', ఎల యక్కరటి బెంపట్టకొని యున్నావు?' అని మోచురించిరి. తన మనోగతమును దాచి యాకన్నయ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీ రెఱుంగరా మదిరావతి నాకెట్టి నెచ్చెరియో? ఈమె ఇపుడు పెండిలియై మగనింటి కేగును. ఈమె పెడఁబాసి నేనుఁడఁబాల నని నెన్నఁబడియున్నాను కాన మీరు వెంటనే బయటికిఁ బొందు, నేను ఇంచుకనేపు మదిరావతితో విస్తంభంబున మాట రాదుచు సుఖముండెదను.' అంతట వారందఱు మమ్మిరువుర నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నాచెలవ కలపు బిగించి గడియ వైచి వచ్చి చెరకత్తె ననుభ్రమచే నాచెంకం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సఖ, మదిరావతీ, కిదుఁఖమున్న గొప్పదుఁఖము ఉండదు. విలన నీపాగ్ని ప్రియుండు వేటొకఁడైయుండ తండ్రి నిన్ను మఱివేటొకని కిచ్చుచున్నాఁడు. అయినను పరిచయవశంబున మరల నెఱుకవడెడి యాసీప్రియకమునితో నీకు దర్శన మేని ఒకవేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్ననో ప్రత్యాకలేనిదుఁఖము సంభవించియున్నది, చెప్పెద నినుము: నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమృతపుఁ దాపలపువుగదా. రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఁఖమును మఱచుటకై నేను కంభుప్రదమునకు స్నాన యాత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్ధానవనంబున, పగలు నింగిని దొఱుంగి వచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంటమో నా నొప్పు మీఱు లేఁబ్రాయపు బ్రహ్మజాతుమారుఁ డొక్కఁడందు నూనూఁగుమీసంపుఁ దేదోకొదమలతో విరాల్లించున్న మోముఁదామరవాడు నాకన్నులకు విందొన ర్చెను. 'అడవులయందు తమంబులచే నిడుమలు గుడిచిన మునికన్నయలు ఈకొమరు గానిని గానరేని వారికపంబుపకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాఁకాడు నాయెద నలుఁగులం జేసినకూంట్లదారిని నానాగయు వెఱపును కాఱిపోయినది. అంత నమ్మిం గాంచుచున్నయారనిం గ్రేయట నేఁ గాంచు చున్నంతలో కంటమునుండి విడఁబడి మదపుడేనుం గొకటి విచ్చలవిడి నచ్చటికిం బఱు తెరిచెను. దానిం గని నామరిజనెట్లు భయపూరితులంబు కాఁగా వెఱచుటచి తత్త టిల్లుచున్న న మృత్యునూరుండు కురుత్తున వచ్చి యెదఁబెత్తుకొని చవునకు జనులనడి

మీం గొని పోయెను. ఆతనిమేని స్వర్ణామృతంబుచేత నే నానందనిమిత్తలోచన నై, చెలీ, ఏనుం గేమో, భయ మేమో, నే నెవతెనో, ఎట నుంటినో, ఎఱుంగ జుంటిని. అంతట పరిజనము నన్ను 7 లసికొనఁగా నానందనిమిత్తంబు మూర్ఛి భవించిన నిరహంబువోలె నాచక్కటికే యరుదంచెను. దానిభయంబున నాపరిజనంబు నన్నెత్తికొని బసకుంబోయిరి. అయ్యలబలంబున నాస్త్రియుఁ దాఘాడేవకుమారుం డెటు లరిగెనో నేఁ గాననైతిని. ఆది మొదలుగా పేరేనియం దెఱయక యి ప్పాణి దాతను చేతి కట్టి తప్పిపోయినట్లొకవడి శ్చరించుచు, కలఁగినేని యతనిం గాంచు కొరికమై ఎల్లవనటలం బాపుఁడుర వాసించుచు, చక్కవయాలవుటాండ్రతో సరిగా రాత్రుల నేడ్చుచుండును. ఇట్లు ఉపాయముల కందని యీ దుఃఖములో నీదర్శన మొక్కటి, స్త్రియసభ, నాకు విన్నోసాధనముగా నుండినది ; అనియు నింక ద వ్యగుతుగదా. మదిరావతీ, యిత్రెఱుంగున నాకు మరల మొక్కండే కరణ మైనది, కాన ఈయించుకడదవేనియు నీ నెవ్వ్రాముం గాంచుముఖము ననభవింపెదను.

అలకాంగి యిట్లుంగి నావీనుల నమృతంపుసోపలు గురిసి, నామోమునుండి బిఱుగుముకుండు నెగఁదిదిని, నన్నుం గని యానవాలవట్టి, యొక్కట వాస్తావ్యర్థ భయంబులపాలాయెను. 'ఏల యోముద్దరాలా, ఇట్లు నివ్వెఱుపడెదవు ? అతడనే గదా నేను, తలంపున కందనియర్థంబులసంకము అనుకూలవైవము ఘటియించును బామా. నీకై నే నెంతటిదుస్సహవేదనం బొందితిరో, విధి నేయనిప్రపంచవిలాసం బెట్టిదియో, పిమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కిప్పుడు ఆదఱు గాదు. ప్రేయసీ యిప్పుడు మనము వెలువడు నుపాయమునుమాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్టనియె, 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుకదారిని వెలువడుదము, దీనిబయట నాతండ్రి సుక్షత్రియునియింటి యుద్దానము. దానిదారిని వెలువడి యెటకేనియం బోదము.'

అట్లు లాకాంత పలికినయంత తదీయాధరణంబుల కానరాసీక మూటగట్టు కొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే తత్సహితంబుగా నడలంన వడివడిం గడుదవు నడచి వేగునవప్పటికి నొక కాఱడలిం జేరితిమి. అనిర్దనాఱ్యంబున మే మరుగుచుండ మిట్టచుఘాన్నా మైనది. అసమయంబున నెట్ల శేషియు నొక చెట్టునీడ దొరకఁగా, నడకచే నలసి నీరువట్టి యున్న పాణికవ్వని నేను మెలమెల్ల నానీడం జేర్చి యుత్తరియంపువీవన తెచ్చెరల నేదదేర్చుచుండ, నాకస్తికంబుగ నచ టికి దున్ను యొకటి గాయవడి చాపరువు వాఱుచు వచ్చెను. దానిని తెనువెంటన ఆ కృతితన మహాపక్ష్మిఁ దని యెఱుంగనై యొకపురుషుండు చేత విలువూని గుట్ట

ముపై రణముకొని వచ్చెను. అవీరుడు ఆకాటునున్నను ఒక బల్లెంపుఱోటును గూల్చి మమ్మఁ గని మాచెంత కేలేంచి 'ఎవరయ్యా సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేసి గావలయు? ఈదారి నెట కేగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను బుజ్జ మెత్తిచూసి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుఁడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యశలమున నొక బిడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేగుదు, అబిడారును దొంగల కొట్టఁగా చెదరి దారి తప్పి యిటుకు వచ్చితిమి, నిమ్మఁ గంటిమి, మా కష్టములు పీట : ని.' అని కల్లనిక్కవముం బలికితిని నామాట విని బ్రాహ్మణుఁడ నని నాపై కాలి గొని యాశంపు 'అయ్యా! నేను అడవిదొరను, వేటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దళివడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి ఈసమీపముననే నానెలవు. ఆవటికి వచ్చి మీరు విక్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నాప్రియను అలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కి జేసి తాను పాదచారియై మమ్ము తన యింటికిం గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోలె మజ్జనభోజనాదీకముల నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒక్కొక్కచోట నెవరేని దొడ్డవారు ఉదయింతురు. అనంతర మాతఁ డిచ్చినతోడుతో నాయడవిని దాటి యొక యగ్రహారము చేరి అట వక్కొంతను నేఁ బరిణయమైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకబిడారుంగఁగిని యిత్రుడు గంగాన్నానమునకై యిటు కేగుచెంచితిని. ఇటనే యీ సాన్వయంతరమిత్తునిం గఁటిని —

ఈరెంటున కథ ఇంచుమించుగా నొకటే, పేరులు వేరు. మాలలిలో మాధనరచిత వకుళమాంబ గొనవచ్చినలవంగిక పలికినవతురోక్తి మదిరావతికథల నాయికారచితపుష్పదామముతో నాయకుని ఆలంకరించిన దాదిమాఁతు వాక్యమే ఆనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద సందసులకు బదులు స్త్రీపురుషులు అందునుం గలదు. ఇందలిపులికి అందు నినుఁగి. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడు నాయిక డక్షిణామూర్తి, ఆమెయిచ్చు నాయకునికి పరీర్థ్యుఁడు. మాలలిలో నాయికానాయకులజనకులు సురీర్థ్యులు. ఇందును అందునుం గూడ పరీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దీనికి మూల మగుటంబట్టి ఇందును నాయిక (మాలలి) డక్షిణామూర్తియే. అందువలన ఆమెతండ్రి భూతివసువును డక్షిణామూర్తియే. కావున ఆకాటమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండి రనుట బోల్లు.

(2) మాధవుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని యధోఽధుంటుని యాక్రొవృత్తి మతనం చెప్పినది. కావున ఆత్మవిశ్రాంతి దేవతాకుఁడు బ్రాహ్మణుఁడే. భూతివసువు

క్షత్రియుండని నిరూపించితిమిగదా. కామందకి బ్రాహ్మణులైనా. అమె బాధన దనం బ్రమాణము లేదు. కావున ఈమత్స్యరుడు బ్రాహ్మణులై యనువ్రాత నిఘనన.

(3) కామందకి భూరివసుదేశరాతులకు ఉపాధ్యాయ గాని సహాధ్యాయ గాదు. ఈమంత్రుల సహాధ్యాయ కామందకీశిష్యు సాదామని. ఓరి కిరవుతు అపత్న సుఖంధవిధి ప్రతిజ్ఞ సాదామనీసమత్వమున జరిగింది. సాదామనిని కామందకి తన పూర్వ శిష్యు యని వ్యవహరించినది. గురవుకడ వియ్యంపులబ్రహ్మదేయులకు సంకీచ ముండును. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, పైగా ఉత్సాహ మె కల్గును. ఆసతీర్థ్య గురువునకు ఈ ప్రతివృత్తాంతము నంటించి యుండఁ దగినను. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాటికను ప్రస్తావించినప్పుడు జనవృద్ధముకటి వినఁ బడుచున్నది. “సాగతజరత్పరివ్రాటికాయాస్తు” ఇత్యాది మూలతీ ప్రస్తావన. ఆప్రకారము మంత్రులకు “జరన్యస్త్రీ” త్యాది వ్యవహారము మూలలో లేదు. “అనేన మత్ప్రి యాభియోగేన స్వారయసి మమ పూర్వశిష్యం సాదామసిమ్” అనియు, “అస్త త్సాదా మనీసమత్వం...ప్రవృత్తేయం ప్రతిజ్ఞా” అనియు, కామందకీవాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కామందకి ఆమంత్రులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మూలతీయానందయముంబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతి దివా చాము లుండె నని యిదానీంతనలు ఒకానొకరు వ్రాసిచారు. కాని, మూలతీమూల భూత మదిరాసతీ కథానుసారమున మూలతి క్షత్రియకన్యాయ యని తెలియుచున్నం దున, ఆభ్రమను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) ఆకథలో నాయికను మదిరాసతిని క్షత్రియను పెండ్లియాడిన నాయకుండు బ్రాహ్మణకుమారుడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుండు క్షత్రియుండు. తదనుసారమున ఇందుకు మూలతిని రాజముఖముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుండు నందనుండును క్షత్రియుండే అనఁదగినను. కావున, మాధవమిత్ర మయిననుకరండుండు పెండ్లియాడినమదయంతిక నందనునిచెల్లెలు యువతి క్షత్రియయే. మూలతిలోని యావేశ్యాపరజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మూలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేశీయడే కథాసరిత్యాగర ములో ఆమదిరాసతీకథను రచించుకొనె నని యాతని ప్రతిజ్ఞ వెలుంగని ప్రక్షావాద మేని, అపక్షమందును అకవి మూలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించె నని యేర్పడి యిప్రక్షావాదమును వచ్చే జేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణ యువతీదివాచాము లుండె నన్న కల్పన ఈవిస్తరముచే ఖరాసతము.

(6) మూలతిలో భృగ్వర్షిపతనములు (సాధుకుంకల్పితములు గానే) చెప్పబడి యున్నది. దానింబట్టి కొందఱిదానీంతనలు భవభూతికాలమున నని భర్తృమూలం

గానే యుండెనని భ్రమపడిరి. కలిసిపిద్ధములైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో నన్నార్థి సముద్ర క్రింకకాచాత్మ్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభిష్టును దర్శించి రనియు, అదర్శనమైన వెంటనే కుమారిలభిష్టు తన్ను అగ్నిసాత్కరించి కొనె ననియు, ప్రసిద్ధి గలదు గావున, వారు కుమారిలభిష్టు శిష్యుడైన భవభూతి సముకాలికుణా సన్నిహి తానంతర కాలములో కావలయును. కావున, కడమ కలిసిపిద్ధములలో చేరిన వైన భృగ్వగ్నిపతనములు లే పనియే యున్నవలయును. ఇందు పలన వికాలమున నవి ధర్మస్థములుగా నుండెనో ఆయాదికాలమునో, చాతుర్వర్ణ్య మందు అనుణామనివాహనము లుండినకాలమునో, మాలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని తలప నగు. ఇతియగాని కవి వ్రాయు వాస్తవావాస్తవచారములను కవికాలమునకే ఆరోపించుట యనమోజన మని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱలేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో నాదికావ్య మనుభవభూతివస్తుకమే మనకు అనవృతమును గలిగించిన దని నెలంచినవారును ఇదాసీంతమలలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వ లయినకాళిదాసాదులనవస్తుకము మనకు మార్గదర్శకము గాదా? అందును ఆయాదికవ్యమును రామాయణమునలననే గ్రహించినవారు గారా? రఘు పంకములో:—

“తా మభ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ । కవిః కుశేధ్యాచరణాయ యాతః
నిహదవిద్ధాబ్జదర్శనోత్థః । శ్లోకత్వ మాపవ్యత యశ్య శోకః.” 14 (70)

“సాక్షం చ కేద మధ్యాప్య కిచ్చిదుత్కా)న్తశైకవా
స్వకృతిం గాపయామాన కవి ప్రణమపద్ధరిమ్.” 15 (88)

“అథ పా)శేతసోపజ్ఞం రామాయణ మిత స్తతః
మైథిలేయా కుశలవా జగతు ధ్ధరుచోదితౌ.” (68)

(8) ఒకానొకరు మనఃమాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచిత మైన యాత్మహత్యా సాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండలేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి తుద్ర సాధనము గాని అత్త హత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మాలతీమాధవటీకలో త్రిపురారి ఇట్లు వివరించినాడు:—
“ఇదాసీం చాత్మనుచితే నాకి షీప్రఫలప్రదేన బావశ్యమప్రసిద్ధేన సామాసిక జన కృత్యేన మనఃమాంసవిక్రయే జాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధార యన్తి”

విద్యాసిద్ధికై యీమహామాంసవిక్రయకల్పమునే శ్రీమదాచార్య హేమచంద్ర శిష్య రామచంద్ర కవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామాంసహామనే తర్జిక్రయం.

(9) భవభూతికి ముం చెవ్వరును దీనిని కల్పించి యుండలే దన్న ముటయు వట్టి పొల్లే. — భవభూతి దీనిని కల్పించినవాడు గాఁడు, అతఁడు తననాటకపురుషులలో నొకఁడు దీనిం బ్రయోగించినట్లు సంవిధాన మట్లనవాఁడు. మఱియు, — కార్య సిద్ధికై దానిం బ్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే ఆరాదిసిద్ధము. శ్రీమతకమునకు ముందు నాలవకతాబ్దియం దుండిన నందనిమంత్రి యైనవరరుచిచే కాణభూతికిని, కాణ భూతిచే గుణాధ్యక్షుండితునికిని, వాప్రవ్వంబడి, గుణాధ్యక్షుండితునిచే వైశాచిభావ యందు ప్రణీతమయి సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్సాగములొని యీమహామాంస విక్రయ ప్రస్తావము గనుఁడు. ఆచట లం. ౧౮. త. ౨. లో మదన మంజరికథను 1986 పు. మొ., దాకినేయుని కథను 1989 పు. మొ., చదువుఁడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యనుయజ్ఞంగనను, కృత్యా ప్రభావంబున శృణానమున ఆకర్షించి భర్తలను సేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీవిక్రమా ర్కునిం బేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన ఖడ్గపాణి దేవీష్యమాఃవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షమై, అగ్నిశిఖిచేతాకులిచే నాకాపాలికుని సుహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యునిం బేర్కొనఁగా ఆయనవచ్చి కాచెను. మూలలిలో మూలలి మాధవునిం బేర్కొనఁగా మాధవుఁడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో దాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాదుకాత విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బందీకృతులై వడియున్న శృణానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణమం గానుకోనుటకై యాచరి మిడవలసినవాఁడై అందులకు ఉపాయాంతరము గానక శృణానమున మహామాంసము విక్రయించి కౌర్యమును సాధించుకొనెను.

“స కూపా దుద్గతోఽపశ్శక్ తదర్థప్రాప్తి మస్యథా
పణాయితం మహామాంసం శృణానం ప్రావిశ నిశిః.
తత్కాలం తస్మాత్ తత్త్ర నదృష్టః కితవో మయా,
గృహ్లాతు క చ్చిద్విశ్రీతే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్లామి కిం మూర్ఖా మార్గ సీ త్యునీలే మయా,
రూపప్రభావో స్వా దేహి మహ్య మి త్యుబ్రవీ చ్చ సు.
తత్తద్రూపప్రభావాభ్యాం తా నాశ్చవ్య దదామ్యహమ్,

కిరవాకా బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్త్యం సభ్యయతా నరీకా.

నిచ్చుత్వా కైర్వకుష్టేన కస్తై ద్యుతకృతే మయా,
దత్తై రూపప్రభావే స్వా వాభావ్య దివసక్రకమ్."

"మాలిని! విప్రలంఘితులగునట్ల నాదము కలి కపాలకుండల కృత మాలిని హరణమును కల్పించినాడు, కాని, అకల్పన పూర్వకముతో చక్కగా అడుకలేదు." అని విజ్ఞు లాకాశోకరు వచించినారు. వారిమతమును కొదనజాలను; అయినను, ఇటు వలసినయగును కవి పెట్టియే యున్నాడని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు నిమిత్తము యథోరఘంటుడు తనశిష్యయగు కపాలకుండలచేత మాలిని అంతః పురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని ముఠవయి చంపె నన్నపక లేద్యుకొనుటకై అతనిప్రియ యైనమాలిని హరించుట ఆశించు నున్నది. మాలిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రభమాంక సంకల్ప ప్రకటించినాడు. అథోరఘంటుడు, కపాలకుండల, సౌదామని, వీరందఱును శ్రీకైలమునా రగుటయు, ఈయమఱునే దృఢపక్ష ముచున్నది.

మాలిని యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.

"భూమ్న రసానాం గహనాః ప్రయోగాః । సోహర్షోహృద్భ్యాని విచేష్టితాని,
బౌద్ధత్య మామోదితకామసూత్రం । చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ."

మాలినిగూర్చి కాళి (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిత్రుణము గాను ఇదిడిగాను ఉన్నది. అది యేమి?—“ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు కనబడుచున్నను ఇది ఒకవిధ మైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటు తనము, లేక, మడ్డితనము) చేత చెడినది. ఇటు వృత్తము నేరిమితోనే పరిమిత మైనను, గ్రంథముయొక్క ఆతిరైర్థ్యముచేత దానిరంజన కొఱంత నొందియున్నది. ఈలోపములన్నిటి చూడగా ఇది రూపకరచనయం దాతనిప్రభవప్రయత్నముగాను, ప్రభవప్రయత్నములకు అనువంగికము లగుగుణదోషమిశ్రమ కలదిగాను ఉన్నది."

వీరిచరిత్రముంగూర్చి యింనుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో కొన్నిభాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాడు. అదిలానే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్విభాజనక షకధ్వజుమ్మోకనంబును, అటనే కుశ ధ్వజ పృథాగరమును తిరువనంతపుర శ్రీరాముడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు షకధ్వజుడు సీతోర్వికలును వాదనము సేయుటయు.—ఇది యొకమార్పు. ఇం

కొటి మంథరావేషమున కూర్చుని యిచ్చి రామ ప్రవాసమున కైకేయి ప్రార్థి
తముగా దశరథునికిం చెరిపి సాధించుట, కైకేయి మహారాజభార్య, ఆమె కుండు
నిదనీయపుత్రము చెప్పట సరి గా నని కవి యిట్లు మార్చినాడు. రామునికి ఒక
నితో సోదరుడున్న వానిని చెట్టుచాటునుండి కాలనేసినాడు దనునిద లేకుండుకట్టుగా
కవి వాలరాములకు ద్వంద్వమీధముం గప్పించినాడు ఇది యొ మార్పు, అని
దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధ మైనమహావీరచరిత్రపు ప్రకమలము పంచమాశములో 47-వ
శ్లోకము మొదలుగాఁ గలగ్రంథము భృ భూతికృతము ను. ముద్రన్యాయకవికృతము.
భవభూతికృతము నష్టము. ఇందువలన ఈగ్రంథమును మొదలగుటలు అంతగా
మెచ్చలే దని కలాపదగియున్నది. ఆ గణాంకము ఇందులో లేని విచిత్రము ఈకవి
ఉత్తరరామచరిత్రలో చూపినాడు దనియు, కలాప దగియున్నది ఈమాత్రమముం
సూర్వి భండారకారపండితుల యాశయమును కనుఁడు:—

Dr. Bhandarkar's Preface to Malatimadhava.—“The Viracharitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt; for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his second work and the Uttararama Charitra the last.”—

“The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the Mrichchhakati or even of the Mudrarakshasa. The incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. Kapalakundala is represented to have taken away Malati, simply to give an opportunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the portraiture of varied character. In this also he is surpassed by Sudraka. Bhavabhuti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another. But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kulasaka as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janasthana in the second act; and the portraiture of the grief of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall, than for the stage; it is more a Bravya than a Drisya Kavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play. While to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

ఉత్తరరామచరితంశూర్పి మెట్టి నెలుగారి యభిప్రాయముం గనుడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

నాటక లక్షణములు.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయముననుసరించి నాటకమునందు సామాన్యముగా నారోపించుటచేత నాటకమునందు

మని నామాతరము, అభియమునగా అవిచ్ఛేద ఆంకరించును. దూకము ఉపరూపకము అని రూపకము లేదు విధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భావము ప్రసాసనము డిమను వ్యామోగము సమవకాశము విభి అంకము ఈశోచ్ఛృగము. అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో ఉ. రా. చ. నాటక మనుకొలొనిది. [కడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును దాదానికి చెప్పబడువిధమును చెప్పు సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్లొ అట్లే ఎఱుగవలయును.]

నాటకమునకు లక్షణము ఎట్లువి:- నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధ మైతి. అయిదుసంఘలు ఉండును. వివాసము ఋక్తిలోనిగు నులుయును నానావిధములును ఉండును. ఆది సుఖదుఃఖములేక నమస్కరించునది, నానావిధములే నొడిచితిని. అందు అంకములు అయిదు మొదలు పదిఁజను ఉండును. నామకుడు ప్రభాక పంతుఁడు రాజన్తి ధీరోదాత్తుఁడు ప్రతాపరావుఁడు గుఁమకుడు విప్రుఁడేసి దివ్యా దిప్రుఁడేసియుఁ గావలయును. శృంగారమేగాని మీమేగాని ఒకటే అంక ప్రధాన రసముగా నుండును. కడమ రసము అన్నియు అంకములు (అప్రభాసములు) గా నుండును. కార్యనిర్వహణయగు అప్పుతనము. కార్యమును పనిపట్టుదులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నుండును. దాని గోళచార్పిత సమాగ్రముగా నిర్మింపవలయును.

అంకలక్షణము:- అంకమున నామకుఁచరితము ప్రత్యక్షముగా మాడు చుండును, రసభావములు వెలంగుచుండును, శబ్దార్థములు అరూఢముగాను గద్య వాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, ఏదేనొక యవాంతర ప్రయోజనము నమాప్తి చెందవలయును, బింసువు కొంచెము అంటియుండవలయును, కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సుహారము కూడదు, నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కిలముగా నుండఁగూడదు. అసశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁకూడదు. కథ అనేక సినిములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు అసత్త్వముగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వర నలుగురు యుండవలయును.

ఈవత్సవనాణములు అందుం గూడవు:- దూరమునుండి సిలుచుట, చంఢ్రుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, కాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షణములు సేయుట, నఖిలతములుసేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, కయినించుట, మోచియానుట, ఇల్లాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమానుట, మైత్రాంకత్రాసీకీనుట, ఇవి అంక మందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి గీర్ణముగా ఉండఁగూడదు, దేనిపరిష్కారముల

యు మంత్రిలయు కవిజాలయు భాగవతసౌధ్యవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతో, గూడినై యుండవలయు ; దానినుంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనామలు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోఁగల ప్రవేశించినచైన మతియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనుబడును. ఇదా, బాలరామాదుఃఖముందలి నీతాస్వయంవరమున, ఉ. రా. చరితముందలి కుశలవ జనభాగమును, మదీయ ప్రతాపవృద్ధియనుండు అష్టమాంకమున పీడలో ముక్తాను మ్రొల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగ విఘోషపకాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనుబడును. దీని యంగములలో నొకభుమైనది నాంది యనునది. అతిర్వచనముతోఁ గూడినట్టిది దెబ్బదివి నృపాదులస్తులి నాంది యని చెప్పవలయును, అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కనుక చక్రవాక కైరవములకు వచించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయశఃముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుడు మధురములను కావ్యార్థసూచకములను అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముగావించి హాసనామమును కవినాను గోత్రాదులకు కీర్తింపవలయును భారతీవృత్తి కవలంబింపవలయును. ప్రాయశఃముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావించవలయును. భారతి యనగా సంస్కృతప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వాచారము.

సూత్రధారుడు నటితోనేని విమాచకునితోనేని పారిపార్శ్వీకునితోనేని, కూడుకొన్నవాడై తనుకాట్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించునచైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము అమృత మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పవలయును.

వి ఘట్టపు వాయువునికి ఆనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని నదలవలయును, నేలువిధమునా నేటి కల్పింపవలయును.

అంకములయందు మాపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథకు అర్థిపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థిపక్షేపకములు అందు—విష్కంఠక ప్రవేశక చూక కాంక్షాపతా రాంకములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యచ్చతో చుట్టపాత్రములచే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెల్లఁగ జేసె.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యర్థసూచన.

అంకాంతమాదిత పాత్రములు ఆంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంకాంతార మనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు చేయఁబడునేని దానిని అంక ముఖ మందురు.

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కావ్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి అచూప్రకృతిముల వ్యాసించునది ఫలమనకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని మైక్రితో సంధానము చేయునట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏక దేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

విది సాధింప నశక్తితమో జెఁకొఱకై యారంభమో, నేని కిద్దిచే నమా ప్తియో అది కాధ్య మనఁబడును.

ఫలార్థము తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:— ఆరంభ యక్షు ప్రాప్త్యాకా నియతాపి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయెదవస్థలును మున్న చెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అది క్రమముగా ముఖ ప్రతి ముఖ గర్భ విమ రోపివసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2 3 అంకములందు ప్రతిముఖ సంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈ గ్రంథమున వ్యాఖ్యాన వశమున నెఱుంగవలయును.

ఉ. . . ఉ. కథ.

శ్రీరామలవారికి కట్టాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వాహికనస్త్రమనకు కొనల్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠుఁడుధర్మధిష్ఠితలై చనిరి. అనంతరము శుక్రవ విభీషణాదిమిత్రులు వీరుకొలు వడసిరి అటుపిమ్మట జనకమహారాజుహూద విడిచి లుగైకొని యేగెను. తండ్రిగారు నన్ను విడిచిపోయినందులకు దుర్మనాయ మానయిన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓదార్చుచుండెను. అసమయాన ఋశ్యశృంగ శ్రమమునుండి అష్టవక్త్రముని సీతారామలకు గురుజనసందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు "అమ్మాయీ, సీకన్న భాగ్యవతి యెప్పుడు! వీరప్రసవగుడువు గాక" అని సందేశించిరి. "అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు" అని శ్రీరామలవారు పక్కాఁజించిరి. శ్రీరామలకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అంశులకు వారియుత్తరము 1 (5). సీకకేమేరి వేళటికొర్కి కలిగినేని తప్పక దానిం దీర్చవలసి న దనియు శ్రీరామలకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టవక్త్రులు నిర్గమింతురు. అంతట అశ్వబుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తజనోదసార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరి త్రము పటములందు సిద్ధ మైనదని తెలుపును. దానిం గనటకు అందఱును చిత్రకాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బనికించుచుండురు. అందు జ్ఞాంధకాస్త్ర దర్శనమున శ్రీరామలవారు అయ్యుష్టములను సీతాప్రకూరికి ప్రసాదించురు. చిత్ర రువుం బాడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీధులయందు విహ రింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్రశీతలజలముల నాదముం గోరికబాడమును. గర్భ దోహదమును తప్పక నెఱవేర్చుచున్న వసిష్ఠసందేశముకు శిరమున వహించి శ్రీరామల వారు వెంటనే సీక కోరిన యాకొర్కిరి తీర్చువారై ఘమపులేనిలేదుం దెమ్మని లక్ష్మణుండు బంపిరి. సీత బడలిక చే రామదాహువు కలయంపిగా నిద్రించును. అసమ యాన దుర్మఖుఁడనుపరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పొరిశుష్టమున నడి పెట్టుచున్నా రని శ్రీరామలవారిచెవిలో చెప్పెను. అంతట శ్రీరామలవారు దుఃఖాభి మన్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్నుచేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే కుంభువారై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపుష్పీదేవతలే రక్షింతు రని వారిని స్మరించి వేడుకొని యేగెనుడు. ఆమెను అడవిలో విదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి అజ్ఞ కుంభుదురు. ఆతఁడు లేరుదెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచెంత గంజకడ వదలి మరలును.

సీత ఈవిధమున కన్ను పెరిగిగా నడచి ధోచిగులల కారణ మెఱుంగ కోకిండు చున్నచే నూతుకమ్మగమలు తన్ను మెసవజూచుచు వెకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలుం బొడచుగా భరింపలేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భగీరిధియందు పడెనది.

అనంతరము కొన్నియెండ్లకు పోయి గడుచట చూచినప్రాయమువారిని ఇను వురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామభేదములు కథలపు లనియు వారికి బృంధకౌస్త్రములు ఇచ్చి సిద్ధము లనియు వదించి పోయినది. వారిని మహామని అతిహర్షముతో కైకొని అతిప్రీతితో బెంచి చూడకర్తము గావించి వేదమువక్క కడను నకల విద్యలను నేర్పు వీవుట కర్తృకాశక్తిగర్వమున తాత్త్రకల్పమున ఉప సీతులం గావించి వేదములు నేర్పరాదు.

ఒకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్యందినవలముకై కనుసానదిం బోయి అట కలయిక లానున్న కొంతలో బంగకొంగను వేటకాఁ జొరకఁబడి కోలసేయం గని కోకముచే వానిని చెట్టచేసితిమిరా యని మందలించెను. ఆ మందలంపువాక్యము అనుష్టుప్భంద స్వరగా నుండెను. దాని నరసి యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికదకు బ్రహ్మ వట్టి ప్రకృతుమై “ఓబుషీ, వాగ్బ్రహ్మమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచించుము. సీతప్రతిభన సర్వము ఎఱుకపడును. ఆదికవి నైదివి.” అని హెచ్చరించి యంత ర్హితుఁ డాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరామలవాడు యజమానురాలింగా సీకిమి బడులుగా బంగారు సీతా ప్రతిమను పెట్టుకొని ఆశ్వమేధ యాగముం బొడంగి లక్షణముల చంద్రకేతు రక్షితముగా నుత్తమును వదలిరి.

వీవుట బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు తన మృతపుత్రుని బాలుని రాజద్వారమునం బెట్టి అొమ్మన బాఁడుకొన సాగెను. కరుణామయుఁడు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున ఆవమృత్యువు లుండ నని తంబియనే బోవము మోపుకొనెను. అంతట నకరీవాక్కు “ఓశ్రీరాముఁడా, ఈశ్రుఁ డొకఁడు కంటాకుఁ దనువాఁడు తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. వాని కబద్ధుఁడును నీకు విహితకృత్యము; వానిని కెడవి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము.” అని విన బడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై పుష్పకేమిక్కి ఎల్లదిక్కుల నరసి జనసానమందు ఆశూద్రతాపనుని కనిపట్టి కల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁ డై రామునిపాదముల కెరగి, ఎల్లవారును వెదకునవైన యారామపాదములు దువ్వకూర్చుని తన్ను వెదకుకొని యాదండకారణ్యమునకు వచ్చిన యనుగ్రహమును కీర్తించి సర్వంగజమైన మృతినయితము దివ్యమహిమ

ప్రదమయినదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యబాహులకుం బోయి దివ్య భాగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

“దండక యంటివే ఇదేమి దండకారణ్యమా?” యని శ్రీరాములు శంఖూకు నడిగిరి. దండకయే యని యా తండు వచించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భాగములను అనవాలయినవి. శంఖూకుడు వారికి వారిచేత భుజి దూషణ త్రికిరనులు మడిసిన తాపగు జ్వరమును, అక్కడి కాటకములను, ఎఱుకపఱిచెను. రాముల వారు “లేనియతావులు గుబుల్కూరిచున్న యావనములనుండు నీతో కాపురముండెదను” అని నీక పూర్వము చెప్పిన తప్పియ తారములం జూచి పూర్వపరిచితము లైన యా ప్రకారత గంభీర మధ్యమారణ్యములను, విల్లను, కుహరములను, అనవాలు పట్టుచు వ్యగ్రచిత్తులై యుండిరి. “క్షణములో అగస్త్యుచూర్చి దర్శనము చేసికొని వచ్చెదను” అనిచెప్పి శంఖూకుడు పోయి, శ్రీరాములరాకులు బుప్పికిం చెలిపి “తన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గాంతువుగాక,” యని రాములకు ఆగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును దానిక్రింద తమ బద్ధకాలయుండిన తావును, తమకు చిర నివాసమునకు వంచఁజేసి కని, కడు దుఃఖితులైరి. వారికి శంఖూకుడు వారు మున్నెఱింగిన క్రాంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకొలు వదసి తన దివ్యగతికిఁ బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనము నకుం బోయి వచ్చిన నని పంచవటితో చెప్పుకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గా విందిరి. అంతట అగస్త్యుపత్ని లోపా ముద్రాదేవి విరహాకృతుని శ్రీరామునిం గాంచి, ఆయన తమ కడనుండి తరలుచో సీతా విప్రసంభవాదు లయిన యాపంచవటి ప్రదేశములను చూచుటకు పోక మానఁదనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగుననియు వెఱచినదై గోదావరివేదికి తురగయను నిదీజీవతముఖమున ఆహారం చెలిపి, శ్రీరాముడు మూగ్ధిల్లినప్పు డెల్ల కమలకింజల్క పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెన్నెరలచే తేయ్యుచుండు చుని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము నీక భాగీరథిలోఁ బడియెఁగదా ; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గనలం గన్నది. వారే కుశలపులు, వారినే భాగీరథి వాల్చీకికి అప్ప గించినది. వారి కిప్పుడు ముద్రైదవర్యోటి ముగింపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోపాముద్రగొన్న వెఱుపునే వహించి నీతను తనురాజ్య నిరంజనములైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని వ్యవస్తాపచిత కనుమములతో భోజింప వలసినదని యుపదేశించి, వీడో గృహచారపువ్యాజమున రామరక్షార్థము

ఇటు గోదావరికిం బంకిని గోదావరినుండి వెలువడు నవంతరము సీతకుం బోయిగా నుంక తమన యను నచిదేతను నిమమించిది. తన ప్రభావము చేత నుచేతల కంటికి పైతము, మఱి ముఖస్థులమూల చెప్పవలయునా సీతను అగపదకొండవేసి ఆ మాట ఆ యరువునకుం వెలిపించి. సీ గోదావరినుండి లేచినచ్చి పూవులాగోయు చుండును.

శ్రీరాముండు అగస్త్యశ్రమమునుండి వచ్చి శ్రవ్యకము దిగి అచటి యా నూ మంచిత ప్రదేశములం గని శోకాభిభూతుడై మూర్ఛిల్లును. దానిం గని సీత కడవడ వదకును తమసామ్రాజ్యచే నమిపించి శ్రీరాసులను సేవయందును నొసటనుం దాచును. రాముండు తెప్పించి అస్పర్శ సీత చేరిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెదకును భాగీరథీ ప్రభావము నంటేసి సీత ఆయకకుం గానింపబడెను. అంతలో 'సీత మెంచిన గున్న బేనుగును నధూన్విలీయమును ఒక మదపుదేనుగు ఆ విడిదెడఁ గులకై వైకొన్నది. ఎవరే ఆయేనుగుఁ గొదమను కావరా!' అని వనదేవత విగ్ధరగా పలికెను. శ్రీరాముండు ఆ మన్వగజమును దండించుటకై లేచును. అంతలో ఆమెను యిడినవనదేవత వాసంతి వచ్చి యాతనిని ఆనవాలుపట్టును. రాముండును ఆమెను కనుంగొని ఆమెమాటబడి ఏనుగుల పోరాటపు స్థలమునకుం జనును. ఇంతలో నాతని శ్రుత్రకుడైన యేనుగుగొదమ ఆమల్లేధమును మోచి తఱిమివైచి తన ప్రియకు అను వర్తన సేయుచుండును. అందులకు సీతారాములు సంతసిల్లుదురు. ఆకొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎట్టున్నారో అని తలఁచుకొనును. అంత నట ఆమె మాన్సు మెంచిన నెనులియు, గున్నకడవయు, కనఁబడును. రాముండు సీతమెంచిన తరులను పక్షులను లేళ్లను కనుచు శోకాతి చేగముచే నేడ్వం దొడంగును. "అనుడవిలో సీత ఏమయిన దయ్యా!" అని వాసంతి యడుగగా రాముండు ఘాతుకమృగభక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. సీత మెడియుం బోయి తానును, రాముండు లేటి ఆమె చేయబట్టుకొని సీత దొరకన దని వాసంతితో పలుకును. వాసంతి అతనికి ఉన్నా దానథ కలిగిన దని తలంచి యుండ, రాముండు సీతా కరస్పర్శచేత మోహితేంద్రి యుండై తన చేతిపట్టు నిలుపుతో లేక రవంత సీవుపట్టుకొని యుండునుని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడఁబోవును. అందులో కరము లాగిని సీత ఆపసరిల్లును. అప్పు టికి రాముండు వాస్తవముగా తాను ఉన్నట్లుచే అని నమ్మెను. రాముండు తాను పోవలయు ననియు, తలగారు సీతాప్రతిగును సహధర్మ చారిణిగా నుండుకొని అక్కమేధము చేయవచ్చుట్టును వాసంతితోఁబలికి ఏడుకొలు వడయును. తన ప్రతి కృతియే యుండులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముండు అయోధ్యకు తరలెను. సీత నకుమన నూర్చుని పూజింపబోవును.

శ్రీరాముడు వాల్మీకాశ్రమమును మీదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పు టిది సప్తమ ముగిసి ఋక్షశృంగనిచే అంకశుల బానిస అయింపఁబడుదులు కోడలు లేని యయోధ్యను మేము కోరుని నివృణ్ణముచున్నావారై వసిష్ఠ ప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం బారి చంద్రకేతుడును జన్మపు గుణ్ణమువంటి వంటి వచ్చెను. జనకరాజు త-పురాణమున వాల్మీకిని దర్శించుటకు తన తమక ప్రదేశ మును చంద్రదీపమువంటిది అనేక వచ్చును. కానల్యములు జనకుం గలయుదురు. జనకరాజు రామునిపై కోపోస్త్రకము నూపును. ఆయంజలివచనములచే కాంఠిం జెందును. కసిష్ఠాదులు వచ్చినకారణమున వటులన న్నిష్ఠావధ్యయవము లభింపగా లవుడు విద్రవటువులతోఁబాడ ఆట మెయి ఈవృద్ధి బున్న తావున కరుణించును. వారు క్షత్రియ బ్రహ్మచారి లక్షణలక్షితు నితనిం గని ఇతనియందు సీతారాముల పోలికం గని వారిపుష్ట్యుడోయని అనతోభావించియు మరల నిరాకరించుచును ఉండురు. బాబు వడిగించి చెరిగి వాయెను. ఇంతలో గుణ్ణము వచ్చును. దానిం గన లవుడు వటువులతో నటించువానివలన అశ్వరక్షకులు “నష్ట కైక వీసినది యీ గుణ్ణము. పృథ్వీలో మఱి వీరు నున్నదిం బట్టునుగాక!” అని ఛోషించురు. అదిభీషికు కినిసి లవుడు గుణ్ణమును పట్టును. అదను మని నైనియు కత్తులు జరిపిం చుచు లవుని తెలింతురు. కావనవటువులు ఈగొడవ మనశేల, లేడిదాటులం జరారి యగుదము రమ్మని పిలిచిన, లవుడుపోయెను. వారు పశుముతులైరి. లవుడు బింటరి, లెక్కకు మించిన నైనికులను జక్కాడుచుండెను. వారు నిశులుపడి పాయమునకై కయివెట్టుచుండగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును బిండొరు లనై అకారణప్రేమ పహించుకే గాని పోక నిచ్చగింపరు. అయినను వేయునది లేక పోరుదురు. లవుడు జృంభకాస్త్రముచేత నైనికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్ర కేతుడు ఆగ్నేయకాస్త్రమును, లవుడు వాయుకాస్త్రమును, చంద్రకేతుడు వాయు వార్షాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచి మాటతో వారి పోరాటమును తూనిపించుచు వారిసదుమనే దిగుదురు. అమహాపురుషుని వాక్కుచే బాంబురు యుద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికొనింగా ఎఱిగకపట్టిది యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుడు చంద్రకేతువువలన ఆయన శ్రీరామునందుఁ దని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామముచేయును. రాములవారు అబ్బా లాకి బడిలో కూర్చుంకఁబెట్టుకొని సీతాసాదృశ్యముం గని అనగొని తపియ్యవృత్తాంత యడుగుదురు. బాంబురున తత్త్వము తెలుపదామెను. బాంబుడు వాల్మీకికిఁజూచుచు

తల్లిదండ్రుల నెఱుంగఁ జేయును. ఆతనికి కుటుంబము దని యన్న కలఁ దనియు, ఆయన్న వాల్మీకాజ్ఞచేత కృష్ణోత్తమయిన శ్రీమద్భామాయణములోని యాతికథాముఖ రూపకరూపమున నిబద్ధమును వచ్చులచే ఆనందముకై భీష్మముచేత సమ్మతము భరతాశ్రమము; కుంబోయియున్నాఁ దనియు, ఆరామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తామును గఱచియున్నారనియుఁ దెలియును. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుటుంబు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినివృత్తికడై కుటుంబువలన లవచంద్రులేరు యొప్ప వార్త విని అతిశోభనతో చంద్రకేతువుమీఁదీ వచ్చుచుండెను. శ్రీరాములు గమఁ గానే అతని హృదయమున గురుభక్తియు ఆదాక్షాకృత్యవాంఛయుఁ బొడమెనుగాని వైరమన్నమాట లేదాయెను. అతఁడును రామమూర్తి అవునవలన నెఱంగి విసిరుండై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతతోలిక అతనియునును గని ఆతనిని చిడిలోఁ గూర్చుండఁజెట్టుకొని రామాయణోక్తములు చదివించి విని ఆవిరకు (సీతారాముల) యనురాగాతిశయముం దెల్పువాక్యములగుటచే అస్తరణాలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనం ద్రైవం, సవరితేఽబుశ్చరతాయ్యంపువార్త విని దిగులున ఆనంద భరీ పసిష్ఠ జనకాదు అందఱును వచ్చి, రాముడు వారిని గలసి సుఖాపించును.

అనంతరము వాల్మీకాజ్ఞచేత సకల స్థావరజంగమ భూతగ్రామము మ్రోల శ్రీరామాదుల సన్నిధిని పూర్వోక్తరూపకము అడవితును. అది కుశలపుల జనమును చూపును. సీతను భూదేవి కాపాడుచుండుటను ఇత్యాదికములు తెలుపును. బయట రామాదులుచూచిన కుశలపులే కాసేతుమాదులు అంతలో అరుంధతీవాక్యములచే సీతా ప్రభావము నెఱంగిరవలై త్రిలోకవాసులును సీతకు సనున్మరింతురు. అరుంధతి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునికి అనరిచ్చును, శ్రీరాముడు కైకొనును. సీత శోకము తీఱి రామునిం గలయును. వాల్మీకి కుశలపులను తెచ్చి తల్లిదండ్రుల కప్పగించును. వారును కాంక్షాభిజనకారులును అనమయానకు మధురనుండి వచ్చిన లవణాంతఃకుడు శత్రుఘ్నుడును, కాంక్షాబుశ్చకృష్ణులును అందఱు కలసి కొందురు.

భీష్మస్వముఖము.

ఈకథలో భీష్మభూతి కొన్ని విచిత్రావస్థలు గావించినాఁడు. ఎట్లన.— మూలములో శత్రుఘ్నుడు సీతావివాహవయః కాలిందికాలమునకు లవణహాసనార్థము తరలినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకియ తపోవనమున బసచేసిననాడే కుశలపులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సుహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు విండ్లు ఏలి అందు శత్రుఘ్నారిని, విరిశయందు సుబాహువును, తక్షశనయులను నిలిపి తాను అర్జునుమాడ నయోధ్యకుంబోయి, అన్ననే నేపించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మాచమలకు పుష్పాశిస్సులై, తన్నుజీవార్థము రామకృత శంఖాకహననము, అంశరము అగ్రస్తవ్యము, చురల ఆయోధ్యంబేనతర్వాత ఆశ్వమేధమున కుత్స హించి లక్ష్మణకృతముగా గుఱ్ఱమును విచ్చుచుట. సంవత్సరము ముగియనప్పటికి లక్ష్మణుడు గుఱ్ఱముతో కృతవిష్ణులంబుగి, ఎల్లరాజులజనము కట్టించులు లేచ్చి యయోధ్యంబేరును యోము జరుగుచుండును. కుశలపులు వాల్మీకియొనలిన రాముని కడ రామానుజులంబులును. ఆనందర్షమున రాముని ఈశువులను తన పుత్రులకొక కంఠించి సింహాధ్యక్షమై సీతలు వాల్మీకాశ్రమముచుండి రక్షించును. సీత వచ్చును. సీత నిష్కల్పమై యని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వా కుచ్చును. సీత.

కా. “రామస్వామిపదాంబులంబు లెది సారాధితు నేనిక నదా
రామాశ్శక్తి జరియించు నేని: దగుకాగ్రస్వర్ణ సుప్తాదులం
రాము దప్పనిదాన నొలయు యథార్థంబేని నాకల్ప యో
భూమి యామెడఁ ద్రోవఁ జూపి నయఁ గొంపోవపు నీలోనికొ.” ఉ. రా.
అని పరికి భూమిలోనికి అదంగును.

“ఏన ముక్తే కయో సాధ్వ్యై రస్థా)త్ సద్యోధనా ద్భువః
కాతప్రాప మిష జ్యోతిః ప్రభామణ్డల మద్యయా,
తత్ర నాగఘోష్టైః ప్తసింహసవనిషేదుషీ
సమద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వయస్థరా.
సా సీతా మన్మథ మారోహ్య భర్తృప్రణిహితక్షణాఽ
మా మేతి వ్యాహర ధ్యేత తప్తికా తాతాళ మధ్యగాత్.” రఘు. 15.

శ్రీరాముడు నిజపుత్రులను కుశలపులను గ్రహించి ఆశ్వమేధమును సమాప్తి
జొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాసగ్గిక. ఇందు కుశలపులు గుఱ్ఱముం
బట్టుటయు, వారిలో గోరులు, లేవు. జైమినిభారతకథ ఇంతకన్నను ఉ. రా. చ. కథం
లోలి యున్నది అందు ఆశ్వమేధమాగకథ యిట్లున్నది:—

యజ్ఞాశ్వమతో శత్రుస్సుం బంధుదురు అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును.
అప్పుడు దానిని కట్టిన చును. శత్రుస్సుండు లవు నోర్చి తురగమును విడిపించుకొని
మోడ్చుతురి అపుని దనయరదముపై నిడుకొని తురగము వెంబడిం జనును. ఈవృత్తాం
తము విని ఈశుడు తలముకొనివచ్చి, శత్రుస్సుం దాఁటకు. శత్రుస్సుండు వడును.

లవుఁ డన్నం గలియును. విష్ణుట శ్రీరాములు లక్షణుం బావుదురు. అతఁడును వశు నిజేఁ గూలును. అంత రాముఁడు కోరించి భిరతుం బావును. అతఁడును గుళుచేత పదును. అనంతరము శ్రీరాములు స్వయముగా వచ్చి బాలురతో పోఁ మూర్ఛితుఁ ఁగుదురు. వాల్మీకి వరుణలోకమునకుం బోయియున్నప్పుడు ఈగంఠగోళము ఇరిగిచని ఆయన వచ్చి పృథ్వును విని శ్రీరాముడులకడనుం బని మూర్ఛితుల బాధాశ్రమముల నెఱుఁగును. రామలవారికి కుశలవులను తత్పర్యులని తెలిసి తోఁగొడ అప్పగించును. వారిం దోడ్కొని రాముఁడు తానును సోదరులను ఆయోధ్యకుం బోవును. అచట రాముఁడు సుకభార్యాయుతుడై యబ్జము ముగించి సుఖముండును.

భవభూతి ఈ జైమినిభారతీయకావ్య సూక్తి. హయ్యుగా నవలంబించియు బౌచిత్యపోషణకై పెద్దలకు తమసేనుఁగులచే అభయముం బెట్టిక, వారి బాలనే ఇంకొకని చంద్రకేతువును తెచ్చి ఈయిరువురలూ ఉన్నవనితే ఉద్ధిగా పెట్టిరాదు అతనికేరియు అవజయము వలన రానియక భావి సంఘటనార్థము రామలవారి నే యాధము మార్ప రప్పించినాఁడు. ఆరాక వారికావ్యమార్గముననే సంభవించినదిగా నుండునట్లుగా ఉత్తరకాండలోని కథ ననుసరించినాఁడు. అదియట్లును—విప్రబాలక పుత్రి, తత్సంజేవనార్థము కంఠాకవధ, యగన్మృతవారిని దప్పించుట, వారికడ నుండి ఆయోధ్యకు మరలబోవుచు మార్గవళానను పూర్వాతిక్రమ పరిసరార్థమును వాల్మీకాశ్రమ సమీప గమనము, అని యివిధమున సంవిధానము విరచితము.

ఈసంవర్ణముననే కొన్ని లఘువిషయములను హెచ్చరించెద. ఈనాటక మందు నకల వృత్తములును ప్రయత్న పూర్వములుగాక, ఎవరును ముందుగా బన్ని నవిగాక. నాయకాది లోకయాత్రానుషంగికముగానే సమన్వయములుగా మనఃకవి చేత గ్రవ్వఁబడినవి అంతటను ఆయా మహాసీయుల యాన్నత్యమునకు విశోపము రాకుండునట్లు బౌచిత్యము కావఁబడినది. మహారాజ భార్యకుఁ గలిగిన కిందను కవి ఆమెకేవిని బడిన అడుఁగియు వివాసనసమయమున అనిర్వచనీయ మగునని ఆమెకుఁ దెలియ నీయలేదు. కవి దాని ప్రస్తావము ఎక్కడ వలసినను చెవిలో చెప్పించి నాఁడు. స్పష్టముగా చెప్పవలసిన సమయములో అపవాద మని మాత్రము వలకించి నాఁడేగాని కంఠోక్తముగా తత్స్వరూపమును ఉచ్చరింపలేదు. ఈతీరున ఆదివ్యా దివుల మహిమం గాచిననేర్పు కరము హృదయంగమమై ఈనాటకమునకెల్ల నుత్త మాతంకారమై యున్నది. అపవాదకథను జైమిని భారతములోఁ గనుఁడు;—

ప. “రజః యొకర్లు నాథుఁడు తిరస్కృతి నేసినఁ బుట్టివింటి కేఁ

గ జనకుఁ డాత్మజం గవి జగజ్జనగా త్రమలీమసాంతుక

ప్రజలులు కష్ట సేయఁజనునము మెలపడంగజేసి, ఏ
టి జగద మింటిలోన హఠంపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటకొ.

చ. అది తనమాతఁడు దోడ్కొనుచు నట్లనియింటికి నేగ మామఁ జూ
చనలమలోన నే యొకింటి కు మునుచు నిట్లు వెల్లి నా
ర్చిననులు నేను వాకడకుఁ బెచ్చితి నే నలరాఘవుడ నే
వనుజ్యహిత సేవఁ జరచుచుండ గ్రమ్మఁ పెచ్చి యుండుకొ."

అట్లు ప్రస్తుతము రాజుగన్నియును పోవుచున్నది 'పిహా! కుమారలక్షణుడు
ప్రాప్తుఁడాయెను' అని వదలుచుట—అదిని యతర్కితోపనతదర్శనముచేత నయిన
తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గము
నను అన్వయించుచున్నది. సీతం బుంపుటకన్న ముందే లవణునిమీఁదికి శత్రుఘ్నుని
కంపుటకై శ్రీరాముడవారు నిష్క్రమించుట—సీతను అడవింద్రోయుటకుఁ బంపి
కొనిపోవుదుఁ యను మాడలేక అతావుం దలంకటకై యని కథామార్గము, అంకాంత
నిష్క్రమణిమిథ్యమని రూపకమార్గము. చిత్రదర్శక సంవిధానమును పునఃసంఘట
నమును నడిపిచెల్చి కొంతకే అని కలిప చులతలంపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము విత
న్నాటక విజఘాతమైన సీతావివాహమును ననుమాన్యుటకై భాగీరథిదేవియందు పవిత్ర
శీతలజలముల నానెను ప్రసన్నగంభీరము లైన వనభీషణుండు విహరించును సీతకు
గర్భదోహదము నుప్పలిలం జేయుటకును, అశోకినను తీర్పుటకై యని యామె తలం
చునట్లుగా అమెను కొనకుం బంపుటకొఱును ; అట్లు వ్యాజయనం బంపుట—
అనవాదమును మొగమునం బలికి బదిగా అపరమవిసేతను పరిదేవతను జగన్మంగళ
మూర్తిని బరాహ్మరమునం బంపిండుఘోరతను తప్పించుకొఱును, అని యెఱుంగఁ
దగినను. కొవున, చిత్రదర్శకత్వన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ
సంవిధానరచనాపై దగ్గిని కరణు నిరూఢము సేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు "ఏచ్ఛాటనైన లోకారాధనము సేయుమా" యని రామునికి
అనఁతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవిం బంపు మనునయే వీరప్రసాపు కమ్మని సీతను
దీపిండుటయు అసీమన తప్ప దని రాముఁడు భావించుటయు—ప్రవాసమందును సీత
జేమియుం గీడు గలుగ దని మూఁడుచుటచే పునఃసంగమప్రత్యాశను ఉచ్చిన్నము
గానీయక కాపాడుటను. గర్భాంకము పునఃసంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రై
లోక్యమునకుఁ బ్రత్యక్షీకరించుటకు ; పునఃసంఘటనము మంగళాంతకకొఱును. అది
పాపాంతకాది చిత్రోద్యోగ కాలికొఱును; పునర్జన్మములేనిచో లోకులకుఁ పర్వ)వర్తన

యందు ప్రథమ తఱుగును. నాటకము హృద్యము గాక వీడాకర మగును. గర్భాంశా
తమన “ఏమి వైదేహికి విలమమే సమకూడినది! ఈ దేవి!” అని రాముడు మూర్ఖిల్లు
టయు, లక్ష్మణుడు “భగవంతుడా, వాల్మీకి, కావ్యము కావుము! ఇదియా నీ
వాక్యార్థము!” అని యాక్రోశించుటయుం గనుండు. లఘుహృదయులు ఇట్లు
బెదరుదు రనియు భవభూతి తాదృశ జన పరివోహార్థము ఈ పునర్లీనమును
కల్పించినాడనియు ఉక్త విమర్శకుల నచనము గాని ఆతని పూర్వమే వైమిరి
మునియే కథను మంగళాంతముగా మార్చినాడు భవభూతి తదనుసారముగా
రచించినవాడు గాని పట్టి నిత్రులకొఱకు మార్చినవాడు గాడు. ఈవిషయము
పక్ష్యమాణమున ఇంకను ప్రశ్నికృత మగును.

భాగ్యభాగులు శ్రీరామునికడకుం బుచ్చవడికి సీతాదేవిం బువుట రాను
రక్షార్థమున, రాముని తీవ్రానురక్తిని ప్రశ్నమునుసేయుటచేత సీతను తత్తున
స్సంగోత్సుకం గావించుటకును. శంఖాకవధాద్విత్తులను ఒకటినుండి యొకటి
యొత్పన్న మైనట్లు కల్పించుట - అదౌధ్యుండి పెక్కుపయతములు తప్పించుటకు.
పుట్టబోవు సీతాప్రమాదకి చిత్రదర్శనమున జృంభకాస్త్రముల నిట్టుట - ఆతార్కా
ణమున వారిని రాముడు తన తనయులయగా ఆనుమనించుటకు. పునఃపుంజుటన
సమయమునకు శత్రుఘ్నుడును వచ్చినట్లు వర్ణితము. ఆతడు లవణునిగూర్చుటకు
ప్రథమాంకమునం దరలినవాడు. వానిం గొట్టిరా నింతకాలము (చంద్రుండు విండ్లు)
వట్టెనా యని కొందఱాక్షేపించి. ఆతడు లవణుం గూర్చి, మఘున మరలం గట్టి,
అందు చంద్రుండెండ్లు నిలి, కనపుత్రుల నిరుత్రుల నచట చెండు రాజభానులందు
దొరలం గావించి, అనంతరము తాను శ్రీరామపాదసేవార్థము వచ్చినట్లు ఉత్తరకాండ
కథ. ఈతరున ఇందు కవికృతసావిధానములకు నిమిత్తములం గనునది.

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునఃపుంగమును ఆనినుండియు వచ్చు
చునే గ్రంథము నల్లినాడు. ప్రస్తావనలోనే కవి “ఎల్లవిధములను ఋషులను దేవ
తలను మేలుసేయును” రమనటవాక్యముచే వాల్మీక్యాది ఋషులను గంగాకుంభ
త్యాదిదేవతలను సీతాశుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను మరలం గూర్చి రవి భావ్యర్థ
మును సూచించినాడు. వెండియు “అష్టాయా...పుత్రపూర్ణ మైవయోదీతోడి
నిన్ను ఆయుష్షులిని చూడంగలను” అని సీతకు ఋశ్యశృంగులవారు పంపిన సందేశ
మందు అభిప్రాయములు వెల్లుగా నున్నవి. అప్పుడే ఆయన తొడంగినది ద్వంద్వశక్తి
కము నత్తము. అనంతరమేగదా ఆయన ఆమెను చూడంగలను. కావున; ఆ
పంద్రుండు విండ్లును ఆమె మరతేతగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన

శ్రీరాముని ప్రత్యేక కురూఢమైయున్నది. సుఖశం గాంచెద మని మునిహృదయ మగు గాని దుఃఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పున స్సంగమే సూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమయమున ఋశ్యశృంగుఁడు తన మాతృపృథ్వీపూర్ణాత్మంగనే ఆమెకు దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్వ్రతనము వాక్యములందు విష్కటముగా సూచిత మయినను చిక్చిదర్థవార్థము కలిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

“అపని యమరఁదియు నస్తద్విధలు గూడఁ,
దొలుతఁ గవిత గన్న తలపలియును,
అలవర్తించు డనగతాదుంధతీశుండు,
నిత్యసంగళములు నిర్మల సేతు.”

అని తమసా వాసుతులు సీతారాములకు నిత్యసంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసే స్థాయంధతులు నింపుమనుగాక యని యాకీర్షించిరి. ఆపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమును సోద్యమలై దాసని సాధించిరి. ఇందు వలన ఆభావివృత్తమును ఇప్పటికే అనియడీమే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణ ముగా అంశములను అల్లకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంభములో—

“ఇట్టివారు విపాకము నెఱయి, నిదియుఁ
అరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యము నేరత నట్టివారు
పూనుదురు తమఁదాను యభూర్వ తుల”

అను పదనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివారు రనఁగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని మందువెనుక వాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపివయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకా శ్రమము చేంతమిడుపుమని యా. “అప్పుడు వాల్మీకికహావనసమీపమున” ఇత్యాది, 29పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరవచ్చు భాగీరథిలో వడుటయు తృతీ మాంకముకొఱుటను, సీతారామసంయోజనమందు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటకొఱుటను, సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందరితృతీ మాంకవృత్తము - అనగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమెచూచుట - ఘటించును. ఈమార్పు భాగీ రథియొనఱుగా సీతాహృదయమునందే సుత్యాగళ్యాద్ధిరణము నేయించుకొఱుట. అది పునస్సంయోజనవాచకమేత. అక్కడ గాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తరకాండకథలో పునర్జన్మము నొల్లక యడుగినది. అట్లు గానీయక మంగళ పర్వవసానముకై భాగీరథిప్రయత్నము భాగీరథిని చిత్రదత్తవమున రామునిచే “అ తల్లి నీవు కోడలు నీకయ్యదు ఆరుంధలియందుబోలె శివమున అనుభవించువు గాక” అని వేడిండుటచేత ఆముసును కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే అదిబోనే నిబాధించినాడు. పుత్రపూర్ణత్వంగనుగాఁ చెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివ మే మున్నది? తనశ్రేయముం దలంపు మని రాముఁడు ఆమెకు వేడలేదు. తృప్తి యొకమున మాటిమాటికిని రామునిం బ్రమాదములనుండి నీరమూలముగా తప్పించు టయు నీతాశ్రేయముకొఱచే. అట్లే గ గాపుష్పలు ప్రళమాంకములూ రాముఁడు వేడినమాటబడి నీతారాములకు మేలు గావించి వానిని సమకూర్చుచు నప్తమాంకము తుదిని ఆయనమాటను ఆయనకు అప్పగించి తమకృతార్థతం దెలుపుకొనిరి. ఆరుంధలీ వసిష్ఠులు కోడలు లేనియెడలార్థకు తాము పో రని ప్రసంగము వాల్మీకాశ్రమమున నిలుచు - నీత జగదేకపాని యని భావమునకు తెలుపుటకు, ఆమూలముగా పునస్సంయోజనము సాధించి నీతారాములకు దుఃఖాపనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని, ముందు కానకు పంపిలింపబడిన దని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపించుటకై పిమ్మట తామే అనవుట దెలిసి దుఃఖార్థవసున్నునికి శ్రీరామునికి మెడం బాహులు గట్టుటకుఁ గానేరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి ఆరుంధలి ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, “సమయమున పెరింగదరు లే” అని పలుకుటయు, నాలోపల జరుగుచున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది చతుర్థాంకములొని యాయుధారముం గనుఁడు:- 54 పు. “కాన-నామానా, జానకి!.....వీరినుడులు 16.” నాటకము పునస్సంయోజనప్రవణ మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాదము కుండునా? పుత్రపూర్ణత్వంగ సీతాసమావృత్తి రామునికి కాంగల దను నీరసాస్పదమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగా శ్రమములొనే అదిబోనే కానల్యతో చెప్పిరా రని యీ గ్రంథార్థము-ఇ ట్టి నాటకము నీతారాను పునస్సంగ మంగళార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈలోకోత్తరనాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రచించును గారి దృశ్యముగా రంజింప దని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులుచు చూతనకుత్ప్రియు లగునన్న దీయులే కలిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆటో ల్యము నాకలంపుగా నుండెను మదరాసు క్రిష్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానపంపుతో పాఠ్యాయుడ నైనంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నా శిష్యులకుం దైమతభేదమును, నామతమును తెలిపి, తదియ స్థాపనార్థము వారీచేత ఈనాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో ఆడించి, ఇవి గుండును అత్యంతరంజకం

బనియ, కలివాడుల ముగ్ధులు, క్రైస్తవీని, వేగురు కనికవిష్వజ్జనులకు ప్రత్యక్షము గావించినాడను. అప్రయోగము చేసి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, ఆ కంబాకడివృత్తును గానుస్తున్నది వద్యులు ఇప్పటికిని నావీనలలో అను రణముం గ విచుచునే యున్నవి. సీతాదిసకలపాత్రనులును వారివారిచర్యలును కన్నులయెదుట ఇప్పటికిని మెలుగుచున్నవి. అంతరము ఎన్ని కాటకములు చూచినను ఈ దిగ్గముగా దెండ్రు ను బందిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈ కాటకమున ప్రథమాంకములో శ్రీరాముడు తనకంఠమున సీతబాహువును ఉంచుకొనును. శ్రీరామునియంతయున సీత శయనించును ఇట్టిది పరివర్తమైతాళ వీధి కరము గాదా? అప్రయోగిలో నున్న శ్రీరామునితో వచ్చు ఖండ సుభాషించుట తగునా? ఇవట పాత్రములు నాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సుంజేసింది ఇంకా చూర్చుకొనవచ్చును.

“చరణాశ్వాభ్యుభేదము” 8(17), “ఓక్కొక కల” 9(20) - ఇట్టి పూర్వ రహస్యత్రయముల గాముండు సీతతో లక్ష్మణుని ఇనికిలో నిర్బంజముగా ఎట్లు వచించును? ఇట్టి సమయములందు లక్ష్మణపాత్రము ఈపాత్రముల నాక్యములను వివేక అవలికి జరిగి, వీరి చూపుటకై చిత్రవీధిని వైవైవిచోదములను ఆరయు చుండుట సఖిసయింప వలయును.

అంతర్వాటికానిర్వహణకు హనుమత్సుగ్రీవ బాంబవద్విభీషణులను రావించ లేదా యేమి? లేదు. ఏలన, వారికి పన్నియందు సీతాకున్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే

సప్తమాంకమున శ్రీరాముండు లక్ష్మణునితో మకలపుటకు చంద్ర కేతు ససు ముగా స్థాపమర్థాదల తొనంగు మని యానతియ 84, లక్ష్మణుండు అట్లే కావించితి నని ఉత్తరము చెప్పును. రామనాక్యమందు ‘ఈబాలర నిరువురను’ అను పదముల తొని యెకచ్ఛబ్దముచేతను, లక్ష్మణోత్తరములొని భూతప్రయోగముచేతను అబాలు రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని తోచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రవేశించురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్ణ యము అచూచితముగా జరుగఁగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతపనుము? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చి కూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని ధాముల వారు చూడనే చూతురు. కావున లక్ష్మణునితో ఆయాసతి బలకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి అబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమా జములోనికిరా లేదు. వాల్మీకి లేరంగా కండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణనాక్యమునకు “వారికి చంద్ర కేతుతో కత్తమాన యు (స్థాన మేర్పడిచియున్నాను” అని యర్థమే గాని

“వచ్చి కూర్చున్నాడు” అని యర్థముగాదు. ఇందుచేత క్రిరాములను అబాలురు తమపుత్రులనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట నుచితము.

ఈనాటకమున హాస్యరసము లేదని హాడాపండితులవచనము. లేమి వాస్తవమే, ఇందులోనే గాదు, ఈయన నాటకములు మూడింటను అవి మృగ్యమే. ఇందు సాధారణ మాటలలో కొంచె మున్నది. మూడును వేదకించో ముద్రానకు నిండుక యగ పడును. ఇంకలి స్త్రీపురుషులు అత్యుచిత ప్రకృతు లగుటంబట్టి హాస్యరసక్తి లేదాయె నని చెప్పవముగాక, మాలింగూర్చి యేమి చెప్పవలయు ?

ఈనాటకములో పంచమాకములును లవుడు చంద్రకేతునికడ క్రిరామ ప్రభావాధిక్షేపము నేయుచో 70(75) “మూడడుగులో ఖరాని నని మూడడుగులో భయములో నెలకెగవే” అని నడిచెట్టుచున్నాడు. ఈమాట వెనుకంజల వృత్తము వీరచరితలో వర్ణితము గాదు. పైగా “ఇంద్రజానేయు నేరుపును” అని యధిక్షేపించి నాడు. ఈమాట రాముడు వారిని ఎదుర్కొని కొట్టినెరక చెట్టు చాటునుడి కొట్టుటను లేలుపుచున్నది. వీరచరితముడు వారి రాముని మడియింప నుద్వేగమునై అతనిమీదికి పార వచ్చి యతనిచే మడిసె నని యున్నది. ఇట రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుడు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కెనేగాని, భవభూతివీరచరితముం బట్టి పలుకలేదు. ఏనను మహాకవి తనతోలిపల్కు తాను అడంచి యుట నొందువగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి—ఇందు “నడిమియన్మృత్యుత్థాంతమును అన్నయ్య అణచి వైచినాడు.” అని చిత్ర ప్రదర్శనముతో లక్ష్యణవాక్యము. వీరచరిత్రలో కూర్చుంఖ మంధరావేషమున వచ్చి రామప్రసాదమున కైకేయా ప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇట లక్ష్యణ వాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరమృష్టమై యున్నది. ఇటునం గని తనపూర్వరచనను తాను పాటించలేదు.

క్షేమేంద్రుడు చేసిన యుత్తరరామ చరిత్రగత కతివయిమ యాదిత్యచర్య.

(1) ప్రబంధాచిత్యముక్రింద.—యథావా భవభూతే:—

(నేపథ్య) యోగయ మశ్వః పతా కేయ మథవా వీరభూషణా

సప్తలోకై కవీరస్య దశకణ్ణవలద్విషః.

లవః—(సగర్వ మివ) అహో సంతాపశా న్మృతరాణి! భోభోకి మక్షస్త్రియా పృథీమి య దేవ ముద్భవ్యతే! (విహస్య) ఆ కిం నామ స్మరంతి కస్త్రాణి! (ధను రాశోపయజ్ఞ)

అత్ర బహుభిర్వర్ష సహస్రై రతిక్రాంతైః శమ్భూకవభప్రచక్షేన దక్షిణాగ్రణ్యం రామః పూర్వభుచితం పునః ప్రవిష్టః సమస్తా దశాశ్చైవ్యం ప్రాతే—పురా యత్ర నదీశం ప్రవాహం ప్రతేదాసం లటవః పృథ్విశాం ఘనవికల్పే విద్యయ శ్చిరాద్భ్రష్టం వస మిద మపూర్వ మిద మశ్వే, పశ్యతస్మి వేత స్తు త దై వైత నితి మద్ధిం స్థిరీకరోతి. ఇత్యుక్తే చిరకాల కపట్యయ పరివృత్త సంతాః కానః వర్షసయా న్యాయసంవాదీ దేశస్వభావః కరమ మాచిత్య మిద్వ్యాయః.

సీతావివాహము. భర్తృమనః, పత్నీమనః ?

పూర్వోక్తమున చక్కగా నవగాహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు, అయినను ఇందుక. ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముడని. సీతను దూరీకరించెను. తద్రంజనమే తద్రవ్యము, “అర్పిలిసిగాని” 4 (5). వివాహసోపక్షిప్తమున తల్పేరిమ లును “తప్తక వేకటికోకం దీర్చునది” యనియు, “ప్రకల రుజువఁ దిళురుమెప్పాట నైన” 4(4) అనియు, చెప్పింపిన యరుంధతీవస్తియు, సీతకుఁబ్బి నడిచచ్చింక నన్న వారణముకై సీతావివాహముకన్న నుపాయాంతరము లేదు [“విసాధు” 14 (85)]. ఎల్లవారింఁగూర్చి సీతాశుద్ధిం దెలుపరాదా యనిన, అది అపెద్దలు లేక నిరవమాన ముగా నెట్లు జరుగును ? వారు జన్నమును అకాలమున వీడి యెట్లు వత్తురు ? వానికి నమయమై వారు వచ్చి ఆయుపాయమునే ప్రయోగించువఱకు (7 అం) వివాహము తప్పదాయెను. ఈలోకల వియుక్తి శుభోదర్శనమే యని జగిర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిసినవారు (అరుంధతియు) పసిష్టండును ఋశ్యశృంగుండును: “వీర ప్రసవపు గమ్ము.” “మఱి పుత్రపుర్ర మెనయొడితోడినిన్ను ఆయచ్చతిని చూరఁ గలము.” రాముండు సీతాశుద్ధి నెఱుంగినివాడు గాఁడు 5 (6), (7), 14 (86). పొరులు సీత నింట నుండనీయనందులకు వారు నిండ్రు లని తమన స్థూలదృష్టిచే బజకుఁగాక ; సూక్ష్మమతి శ్రీరాములవారు పొరులను నింపించుట తగవుగా దని పలికినారు : “విశ్వసింతు నెవండు దవిష్టవృత్తి” 15 (87). భాగీరథియు రాముని వత్తమే వహించినది : “త్యాయం దలైను...” 87 (6). తెలియక, “తర మెన్దరి కాను వారిత్తవము తెలియక” 21 (7), వాసంతి వివాహ మకార్య మన్నది - “ఎల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను ?” 40, “ఓయి కతోర” 40 (20), “ఈవె మడియజీవితమపు” 39 (19). పితృత్వకారణమున జనకుండు రామునిపై అలిగియు, “ఈవికసాశనిప్రవాతి” 59 (28), అరుంధతి పాచురీంచిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాని మొందినాడు “పాగివక” 59 (28). అట్లే గర్భ శ్రీతికారణమున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు వలిగియు, “బాల్మమునను” 86 (5),

భాగవతోద్యమము 87 (గ), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతా కన్యకాని స్థలించుటచే పాపకానపడుట సమాధానపడి సప్తస్త్రీసీతారామసమ్మేళనము నందించెడిది. ఆశుద్ధిని స్థాపించి పౌరులను సమాధానపఱుచుట సీతాశుద్ధికిని రామనియ్యమునకును ఆత్మంతాపశ్చ్యక మని పెద్ద తెల్లరంగులచి, అట్లే సునిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాహము సామవేగాని అసాధువుగాదు.

ఈ విషయమున కేల్ (Kale) కండితుల యు. రా. చ. యూపోద్ఘాతము నందలి యీసంవాదముం గనుడు:—

“Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but as he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur, but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take.”

ర స చ ర్చ

ఈనాటకముందు రసము భర్తవీర మనియు, నాయకుడు భర్తవీరుఁ డనియు వర్ణించుచున్నారు గలరు. ఆందులతో నాయకునిసాదనము:—

“ఉత్సాహాత్తా భవే ద్వీరశ్రేణా భర్తాజివానః

నాయకాః శ్రీ భవే క్షుద్రైః క్షాప్తై రనుగతో గుణైః.” వాగ్భటః.

“ఉత్సాహాత్తా వీర స్ఫులేథా యుద్ధభర్తావశేష

వియోహ భవతి కస్తి శ్చిత్తోభో నాయకః భూతః.” దుద్రటః.

“భర్తాజా యుద్ధభేదా శ్రేణా వీరః.” పామచప్రసాదః.

“వీర కృతుర్థా । దానదయాయుద్ధభర్తై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య చతుర్విధత్వాత్.” విశ్వకోశము.

ఈనాటకమున నాయకునందు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

అనుభాములో అపవాదప్రస్తావము. ప్రథమాంకమున:—అర్జినిగాని 4 (5), కట్ట! లోకులు 5 (7), పుత్రులకు నిజ 8 (15), అకటసీతకు 14 (88), వికారముచే నైనను (84), విసాఖుశుద్ధ (15), నీవలన (86), లోకులకు 15 (37), పిన్నతటి (88), నేరముగనూ (39), గోడుగుడువ (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున:—సర్వరూపు 21 (7), కుడికరము 22 (1), వెలికి 28 (9).

తృతీయాంకమున:—దేంపమున 32 (4), ఈవె మడియ 39 (9), పీయ కళోర 40 (21), పూనికతోడ 41 (23), నరిపడ దాయ (25), ప్రియముగాని (24), చకిత 40 (21), వెల్లి (22), దేవి పాడిడి 4 (26), అడ్డముగ 42 (28), పాపక (29), మా ప్రాణేశ్వరి 43 (31), సరవి 46 (37), ఎచట (50).

మఘాంకమున:—మొదలనే 81 (24), నిరతిశయంపు (26), అకృతి 82 (81), అనుభావ 88 (84).

సప్తమాంకమున:—మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), త్వయః దల్లెల 87 (6), కుందు 89 (12).

ఇందు సీతావీరసాక్షోద్ధరతాపరము లైన వాక్యములు తత్కారణ భూత ప్రకారంజన ధర్మతాభివేక తాత్పర్యకములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాదములకము. అంతిమున నిరపవాదకరణపరము. అంతరంజనము ఆదిలో త్యాగముచేత, అంతమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రతిబోధనముచేత; ఏకదనుసారముగా ధీరక వాక్యముందు “మ్రోగంజేసి యథుంబు” అనువాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వక ధర్మనిర్వాహపరముగాను, “శ్రేయముల నందోపాంబు బొందించుతే” అనుట సీతా పునఃప్రాప్తిపరముగాను గ్రాహ్యములు; కడనుపద్యంబును అట్లే. ఈయతమున వీరరసమునకు అనికి కరుణవిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభివేకదార్శ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయబడునట్టి బీజాద్యారంభాది నుభావినమన్వియముల వెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయవలయును.

కరుణ విప్రలంభ సిద్ధాంతము.

ఈనాటకమున కరుణరసము అంగి యని యొకపుతము కలుదు:—సాహిత్య దర్శనముందు నాటకలక్షణమున “ఏక ఏవ భవే దగ్గీ కృత్వారో ఫీర ఏవ వా” అని రెండు ఏవ కారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండునా, “కృత్వారో ఫీరో చేరి కళనం తు నమచిత రసనూచనమ్. తే వోత్తరరాషునరితే కరుణరసస్థ్యు ప్రబోధ మజ్ఞోదయే కాస్తస్య చాశ్చిత్త మవ్యాహరణమ్.” ఇతి ముద్రరక్షాశిక. కృత్వాశిక

ప్రకృతిగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధవం ద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి గాని కాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధుశ్రీగాఁ దోచుచున్నది, మనీ యాత్మాపికచే విరూపకమంతుగాని తల్లక్షణోక్త రసమే ఉండవలయు ననుని యమును జలలిపి యగును. మఱియు స్థాపిక కరుణావిప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

“యూనో లేకతస్మై కా । గతవని లోకా న్తరు పున్ ర్లభ్యే

విమనాయతే య దైక । నదా భవే క్కరుణావిప్రలహ్మఖ్యః.”

“యథా కాదమ్మర్యాం పుష్కరికమహాశ్వేతాన్యత్రాస్తే । పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య వివ రసః.” అని తదన్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున కరుణారసము గాదు. దీనిని మరలం దడవెద.

కరుణకల్పముగాని, (కరుణాకల్పముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనఁబడుట సాధకము గాదు. అగునేని, మాలతీయంతును అంగి కరుణారసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంక ములలో ఈ ప్రయోగము లున్నవి —(నకరుణం నిశ్శృంగ),—(నకరుణం బువృ త్యానా'క్యవ),—(నకరుణంబిమచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణమ్),—(నకరుణం నిశ్శృంగ),—(నకరుణం సాస్త్రమ్),—మఱియు “కరుణావేదవచనాత్” 10(14), “కథాశాసితవాచాయ మచ్చర క్కరుణాధ్వనిః.” 5 (21). ఇంతమాత్రకే. మాలతీ యందు కరుణము అంగి యగుచా ? కా దని చెప్పవలయునా ? “ప్రకరణమందు క్కృగారము అంగిగా నుండు”నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతీయందు—

“అకరుణ, వితర స్త్రో జ్వలాం । దృశ. మలిదారణ, దేహి మే గిరమ్,

సహచర మనురక్తచేతనం । ప్రియోమకర్ష్య, కథం న మన్యసే!” 9 అం.

అనుక్తమున కరుణారస మని న్యాఖ్య. అందువలన మాలతీలో కరుణారసమే అంగి యగుచా ? మఱియు—

“మస్మానే కూస్మే వికలకరణై రార్థ చరితై

రవి గ్రావా రోది త్యపి దళిత వజ్రస్య హృదయమ్.” 1 (28)

అను నుత్తరరామచరణోకమున త్రావ్యరామచరితాంకము వర్ణితమై యున్నది. దానిం గూర్చి ఆర్యానందచేతిలో—

“భేదభూతే స్వంబుధా ద్భూతరభూతేష భారతీ భాతి

నితర్కృతకాదాఖ్య త్కిమన్యథా రోదితి గ్రావా?”

అని నయింపుది. [“కారుణ్యం కరుణా ఖ్యుగా” అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

వలన మహావీరచరిత్రలో 'ఉగ్రాడ కరుణారసమే' అంగి యగునా? కాకుండా పంచమాంకములో—

“అత్తైక్కాల్లకారవ, అనుగచ్చు తీయం ౩౩ కరుణపరిదేవీని కన్పన్దలా.

ప్రత్యాదేశపరిషే భర్తరి కింవా మే పుత్తికా కళోతు?”

ఇందలి కరుణకల్పముంబట్టి కాకుండా పంచమందును అంగి కరుణమే యగునా?

కావున కరుణకల్పప్రయోగము కరుణాంగికత్వసాధకము గాదు. అట్లే “రామస్య కరుణోర్తయః” 89(12), “రామస్య కరుణో రసః” 28(1), ఇదియు కరుణాంగికత్వ సాధకములు గావు. ఇందు కారుణ్య కరుణరస కల్పములు నిరుక్తకరుణరస పరములు గావు. ఏలన, రసము కథాపురుషులయందు గాని నటులందు గాని ఉండదు. అది సామాజికుల హృదయమునందు ఉచ్ఛిద్ధ మగును. మఱి “కరుణస్య మూర్తి రథివా శరీణీ విరహవ్యథైవ వన మేతి వాచకీ” [“కరుణమూర్తియ్య” 80 (4)]. ఇదియు సాధకము గాదా? కానే కాదు. ఇటు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరమే అని యంగీకరింతుమేనియు, ఉల్లేఖిత ప్రభావముచేత విరహవ్యథాతిరేకమును తెలుపు చున్నదే గాని, ఈనాటకమందు కరుణరసము అంగి యని వెలకొల్పఁగాలదు; పైగా అంగి కా దనియే నిరూపించుచున్నది; దీని పర్యాయమే “శరీణీవిరహవ్యథైవ” యను వాక్యమును [“మెయి గొన్న విరహాధిరమె.” 80 (4)].

మఱి “రామస్య కరుణో రసః” [“రాముని కరుణరసము” 28 (1)] అనుచో కరుణకల్పము నిరుక్తరసపరముగా దేని కవి దానిని రస మన వ్యవహరించినాడే, అది యెట్లు సంగత మగును? అందులేని, ఇట్టి స్థలములలో రసకల్పము భావపరము గాని శృంగారాదిరస పరికణనాంతర్గత కరుణరసపరము గాదు. మాళవికయందలి యీ శ్రింది ప్రయోగముం గనుండు:—

“అత్తైరస్తర్నిహితవచనై మ్నాచిత శుభ్య గర్భః,

పాదస్యసో అయ మనుగత, స్తవ్యయత్నం రసేషు.”

ఇందులకు—“రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు” అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. “అత్ర రసశబ్దేన ఉపచారత్ పరిపాహితీయవన్తో భావాః కథ్యంతే ప్రకృతత్వాత్. రసే వ్యతిప్రసక్తో.” అని కాటయచేమవ్యాఖ్య.

‘రసము రామాదులయం దుండ దని మీరు చెప్పుచున్నారు. రామాదులయం దుండు నని యిదే వరసరాజీయ పదనము:—

మ. రసజీయోల్పాక సమేత మగునీరత్యాదిభావాద్భిలో

నమరం బుట్టుచు మున్ముం దగు దరంగారూఢి శంచారిను

ఘనము; లేతకృత్రిమముచేసము దత్కాలమునం నైన న

వృత్తు నామాదులముం నీ, వాఙ్మయః సభ్యవాసమై భాసింతు.

ఇందుల కేమి చెప్పెదను? అది యాత్మే మేని—నిరుక్త కరుణరసము రామాదినిష్ఠము గా దని స్థాంతుము—సా. ద. స్వ. పరి. చూచుచి.

“హరిమిత్యా లాః త్యా త్యాస్తదాయతయా తథా
అనుకార్యధ్యుః త్యాదే దుద్యోగో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతామ్
దర్శయత్ నర్తకో నైవ రస స్వాస్వాదీకో భవేత్.
కావ్యార్థభావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్తుజమ్.”

మఱియు—“రామస్య కరుణో రసః” ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపదము యే కరుణ నానుకరియందు రసమును స్వకల్పముచేతనే చెప్పిన దోషము సుభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపంచ్యేనము—

“అథ రసదోషా వాచా—రస స్సోక్తి స్స్వికల్పే” —“రసస్య స్వకల్పో రసకల్పః కృత్తరాదికల్పకృ-క్రమేణ యథా—

“తా మద్వీత్యు పరశ్చాక్షీం రసో నః శోఽప్యతాయత,
చప్ర)మణ్ణల మాలోక్య కృత్తారే మగ్న మస్తరమ్.”

అట్లయిన, “రామస్య కరుణోరసః,” ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆకల్పమున కర్థ మేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్బోధకము. అట్లే “ఏకో రఘుః కరుణ ఏవ సిమిత్రభేదాత్” అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే విప్రలంభకృంగారాది వివర్తములం జెందు నని భావము.

ఈవాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని కేవలకరుణము అంగి గా దని నులువుగా తెలియుటకై కరుణరస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలకు అభియుక్త కృతములు గొన్నిటి నుద్ధరించెదః—

ర స త ర జ్జి జ్జీ

“యూనో రేకతంపిక్” । మృతే ప్రకాశః కరుణరసః । కేవలో ర్విజ్ఞిష్టయోః ప్రకాశః కృత్తారః । అపిన్ధ రుద్రత్వ దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । ‘అయి కేవలవాచ’ ఇతి । నను విప్రలంభకృత్తారస్య తూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరు గాత్తకత్వాత్ కేవలో రసి విప్రలంభస్య కరుణరసత్వ మాయాత మితి జేతృత్వమ్ తక్ర కరుణరస స్వాస్వాద్యేన భావనాత్వాత్ తక్ర కరుణాత్తకత్వవ్యవధేశః.”

“కోకస్య పరిసాదుః కళాని - ఆకావిచ్ఛేదే సతి సర్వేప్రజ్ఞా మేవా । న చ విప్రలమ్భేనైవ్యాప్తిః - తత్రేప్తాకానూః సత్త్వత్ । తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః కరుణ వివ - శోకో దుఃఖమ్.”

అ. శ్లో. టా. ల. పా. ౪౩.

“స్వా తేకతరపఞ్చత్వే దమ్మహ్యో రమర క్తయోః
శృంగారో కరుణాభ్యోఽయం వృత్తివర్ణన వివ సః.”

“చతుర్థ మహా । స్వా దితి । స్నిగ్ధయో ర్నామకయో తేకస్య పఞ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రాయఃయోః విహః కరుణాభ్యోఽయం కరుణానామా స్మాత్ । మరం స వృత్తవర్ణనే అచారదార్థ్యభ్యామైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా ।ఇథేం చతు ర్ద్వీ విప్రలమ్భేనా చాయితానామకవరతఃనా ఉదాహరణ ద్వయం ప్రదర్శితమ్.”

రు ద్ర టః.

“అథి విప్రలమ్భనామా । శృంగారోఽయం చతుర్వనో భవతి
ప్రథమానురాగ మాన । ప్రవాస కరుణాక్ష కల్పేన.”

వాఖ్యా.—కేచిద్ధి కరుణరస వివ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మస్తత్కావయన్తి । త దనత్ నైలక్షణ్యాత్ । తుధేహి కరుణే శృంగారస్వరూప వివ సవివర్తతే । కరుణ విప్ర లమ్భస్త శృంగార వివ । యథా కాళిదాసస్య ‘ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...’

“కరుణ స్స విప్రలమ్భాయ త్రాన్యకరో మితేత నాయకయోః
యది వా మృతకల్పః స్మాత్ తత్రాన్య స్తద్దతం ప్రలపేత్.”

హేరు చ ప్ప) కా వ్యా నా కా స న మ్.

“కరుణ విప్రలమ్భస్తు కరుణ వివ । యథా—‘హృదయే వస సీతి ఇత్యాది రతిప్రలాపేన.” “విప్రలమ్భేనవచ్చిన్న వివ సంభోగమనోరథః, నిరాకల్పే తు కరుణ వివ స్మాత్.”

స ర స్వ తీ క ణ్డా భ ర ణ మ్.

“అభ్యుజ్జానార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథాః ‘దశతి హృదయమ్’—
అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యుజ్జతే.”

“భావో యథా రతి ర్నామ ప్రకర్త మధిగచ్ఛతి
నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్భస్తు ప్ర బోధ్యతే.
తూత్వానురాగో మాన శ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః
తరుణస్త్రీప్ర కాణ్డేనా చతుఃకాణ్డః ప్ర కాళితే.

పూర్వమున రాగపూర్వము ద్వారా మృదంగమును
విశేషముగానే నేను చూచుచున్నాను నున్నది.

ప్రత్యాదానం పునః ప్రేమా కరుణా వాచ్యతే
స్వయం దత్తాని హి విధి ప్రాని త ప్రాకర్యతే."

[టీ. కరుణా వాచ్యతే ప్రేమా కరుణా వాచ్యతే, ప్రత్యాదానం=ప్రత్యాదానం, వ మున్నది= బావాలి.]

"మూర్ఖానివానామిదే కరుణే నానాసీమః

కరోతి దాఖం చిత్తే యోగసా కరుణ ఉచ్యతే."

[ఇ. కరుణా ప్రలాభములగు చెప్పిన వృత్తుల.]

"మృతేతి ప్రేత్య సంగతం మయా సే మహం మరణం ।

నై వాచ్యతే మయా తథా సే మత్రైవ జన్మని ।"

అత్రి ప్తాయినో భావానుభావభేదా సుయోగాత్ కవనిష్పత్తి రితి రతి
లేవ క్రియాదాయకం నిష్పత్తితే । అత్రివత్తా వాసవత్తాయా అత్రివత్తావ
భావాయాః సః కాత్ ఉచ్యంతే । అత్రివత్తా రుక్మాభావ ప్రత్యాః పునర్జీవ
నాదిభిః ఉచ్యంతే । ఉచ్యంతే మృతేత్యాదివా వాగార్థానుభావేన అను
నియమానై ర్నైవ భృతి ప్రభృతిః సుఖాభిః సంపృక్తానాః కరుణాన ప్రసంభాగ
కృత్కారాఖ్యాం లభతే "

"బౌద్ధమానికే యథా—'అపి జనకసుతాయాః... సేయం సీతావివర్యంతే
రతిః తదవమానదర్శనేన రామం విమయంతే"]

"...విప్రలక్ష్మ్య కృత్కారాఖ్యాం లభతే । స చతుర్థా పూర్వమున రాగో మానః
ప్రవాసః కరుణా కృ. ఈ ప్రకరణములో . పూర్వమున రాగము, మానము, ప్రవాసము
అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణా ప్రలాభ స్వరూపము:—సంగతయో రే వాక్య
తర్వాతాయే కరుణా - అథ సంభాగః, ... స చతుర్థా ప్రథమానురాగావస్తరః, మానా
వస్తరః, ప్రవాసావస్తరః, కరుణావస్తర ఇతి... తేనమీ చత్వారోఽపి సంభాగాః
చతుర్భి లేవ విప్రలక్ష్మ్య ప్రకర్ష వాచ్యతే." [ఇచటను వాగినింటికిని పరుణగా
ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు విడిది]— "కరుణేన యథా—

'న మర్త్యలోక స్తీర్ణివా కృతీయతే మ్రియేత వాగ్రే యేది వల్లభో జనః

నిర్మల మేర త్రిదిన ప్రయాణం మృత స్స చే జీవత వివ జీవతి"]

[టీ.—మరణానంతరజీవనం మ్రియేతస్య మృతా చపి మృతేర వితి భావః.]

“కరుణానస్తరే మాలిక్తనం యథా—

‘చక్రావర్తిదం యాచ నామకా కళై కర్మకానం జీవం చ ప్రవేదే
తే నామకానం నా నమకానం లక్ష్మీ దేవం పృథ్వీ సిద్ధివే తేన భేదే.’”

“పుంస మే ప్రవాసకరణే నా—

‘నీతావేత్త యతో నిరీష్య నా లే దృష్టిం ఘోరే బాహువాన్,

అన్యోబ్యార్థిత చక్రావర్తికలైః పారావై మూయతే.

ఇన్ద్రో దూరత ఏవ నశ్యతి, విశ త్యక్తస్యహం మఖతః,

ప్రచ్ఛాద్యానః మఖ్యదేవ నేదే పృథ్వీపు రోదితి.’”

“అన్యోబ్యార్థితే కరుణే నామకా నా—‘ఇయ మేత్త...’ అత్ర
రతేః కామకోశేన మరణసాచాన అన్యో బ్యార్థితే—”

“అన్యోబ్యార్థితే కరోతి చిత్తం మఖేన నా—‘నీతి మృదయమ్...’
అత్ర నామకా నామకా చిత్త మన్యోబ్యార్థితే—ఈ యుద్ధాను మాలిక్తా
2 (12) సం గలదు.

“కరుణానస్తరే అమభవాత్తో యథా—

‘అనుమరణప్రస్థితయా ప్రత్యాగకరణే త్రియశమే ।

వైభవ్యనర్జితం కులవన్ధ్యాః కోభనకం జాతమ్।’

అత్ర య భేయం మత్స్యాణామౌ విజ చస్యా అనా మపి జీవిత మే వేరి
వత్సా విప్రమృదో రాగః । చత్వారి పునః ప్రేత్సానీ యత్సంగ మో మయా అభి
లషితః సోఽయం జీవ వైన్యవ జీవితేశ్వరః సమాసాదిత ఇతి విప్రమృత్ అతి సుఖ
మేన అమభవాయతే.”

“కరుణానస్తరే సమృద్ధో యథా—‘శీఢే తోయ...’

అత్ర ఉత్తరాధేన ఇష్టమత్సరజయయోః—‘ఉత్తరప్రత్యుష్ణివసేన సమ్మోగ సమృద్ధిః
ప్రతిపాద్యతే’—ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల
వెంటి చెప్పబడినది.

“సోయం కరుణధర్మ సమన్వయః తదనస్తరేఽపి సమాససామర్థ్యా ద్భవతి—
విప్రమృత్ కృత్సారాఖ్యాం లభితే । న చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః
కరుణ శ్చ—అని యవప్రక్రమించి క్రమముగా అమూఁడిని విశదీకరించి చతుర్థ
మైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పెను.

“సంగతయో రే వాన్యకరవ్యసాయే కరుణః - న స్త్రీవ్యసాయే పురుషవ్య
యథా—‘ప్రస మస్తి శతః’ అత్ర ఇష్టమతివ్య సాయాత్ అజన్య దుఃఖాతిశయః
కరుణ ఉచ్యతే స వివ పురుషవ్యసాయే స్త్రీయా యథా—‘వృదయే పస

సీరి... ఇహ అవక్షవిషయే రతే: శోక ప్రకర్షతో కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే" —
[ఇతి ప్రవాసాంతరము అవ్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభవిస్తరము.]

దశరూపమ్.

“ఇష్ట నానా విప్రప్రాప్త్యా కృత్య కరుణ:—

ఇత్యానానా శరణో యథా—‘అయిదంతా న...’ ఇత్యాది రతిప్రకాశః । అనిష్టా
వాస్తవే సాగరితాయా విధనాత్ । యథా త్యావళ్యామ్ ।

మృతే ప్రేక్షత్రయ త్రాన్యః ప్రలప్తే చౌచిక ఏవ సః,

వ్యత్రయత్వాన్మ శృక్లారః, ప్రత్యాదప్తే తు నేతరః.

య భక్తునురీకురణా దజన్య కరుణ ఏవ రిషువింశే । కాదమ్బుర్యాం తు ప్రళమం
కరుణ, ఆకాశ సరస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృక్లార ఏవ.

‘ఏకతో రోదితి ప్రియాన్యః కరుణార్పణియోః

ప్రేష్టా రణరసేన చ భటస్య దోళాయకం హృదయమ్’

ఇత్యాదౌ రత్యుత్సాహయః (సహచరిః అని వాక్యశేషము) — అ ప్రోచ్యతే—
అ త్రాప్తే: ఏవ స్థాయీ । తథాహి—కృత్తో దులభ ఏవ (ఏతో రోదితి
ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థాయిభూతోత్సాహా వ్యభిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు
సంజేమాకారణతయా కరుణాంగ్రామకూర్మయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్టా రీతి
భట స్థి త్మనేన రుదే: ప్రతిపాదితమ్ । —తో భర్త స్సంగ్రామరసికతయా కార్య
మేవ ప్రకాశయక ప్రియతమాదురో వీర మేవ పుష్టా రి.

ర న గ జ్ఞా ధ రః.

“అత్రాది వియోగమనాదిజన్తా వైక్లవ్యాఖ్య శ్చిక్తవృత్తిలక్షణః శోకః ।
స్త్రీ పుంసయోస్తు వియోగే జీవిత్యర్థానదకాయాం వైక్లవ్య పోషితాయా రతే
దేవ ప్రాధాన్యాత్ శృక్లారో విప్రలమ్బుఖ్యో రసః । వైక్లవ్యం తు సంచారి
మాత్రికాః స్మృతత్యర్థానదకాయాస్తు రతిపోషితస్య వైక్లవ్య స్థేతి కరుణ ఏవ । యదా
తు నిర్మూలి మృతత్యర్థానే దేవతాప్రసాదాదినా తునరుజ్జీవన జ్ఞానం కళ్యాణి త్సాన్య
త్తతాన్యలమ్బున సౌఖ్యత్వైక నిరాశాభావా చ్చిరప్రసవ ఇవ విప్రలమ్బ ఏవ, న
న కరుణః । యథాపద్మాగోదం ప్రతి మనఃశ్చేతాచాశ్చేషు । కేచి త్తు రసాస్తర మే
వాత్ర కరుణవిప్రలమ్బాఖ్య మిచ్ఛన్తి ।”

త సా క్ష్య న సు థా శ రమ్.

“ఏవ విప్రలమ్బా విక్షేయ స్మృతత్యర్థా నిగద్యతే

త్యావళ్యాకానానా త ప్రవాసాంతరము నితి.

యమో లేకస్య మరణే పునః స్సంజీవనాదౌ
వివాః కరుణా న స్యాద్ధృగమాశానువిర్రవాత్.
కరుణే ప్రమళాదిత్యాత్ సోయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచానినోఽనుభవా కృష్యేదగేపి ప్రవాసవత్.

యథా — 'అథ మహాభూతా నిష్పవాన్తమ్' । అత్రాకాశసరస్వతీప్రకృయేన
రతే 'స్వప్రలయః ... ఆప్ర కేచి దాహుః - కరుణో నామ విప్రలయభృగ్భావో
నాస్తి-ఉభయాలయనస్య త దైవ్యక త్రై వాసంభవాత్ । యత్ర త్యేకవృషాయే సతి
కదిదిగతాః ప్రలాపాదయో భవంతి స కోకా స్స భిద్యత ఇతి । త దయుక్తమ్ యతా
పునఃకర్తవ్యేన సంభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం కోక వివ । యత్ర సోఽస్తి
తత్ర విప్రలయ భవ ।...

సా హి త్య ద ర్పణః.

"యూనో లేకకర్మి । స్థకవతి లోకానారం పునర్న క్షే
విమనాయతే యతైక । ప్రదా భవే క్కరుణవిప్రలయభృగ్భావః.

యథా—కాదమృత్యాం పుష్కరికమహాక్షేతావృతాస్తే । పున రిలభ్యే కరీరానారణ
వా లభ్యే కరుణాభ్యు వివ రసః । [టీక — పున రిలభ్యే ఇతి — రతే ర్నాకాత్
ఉత్పటకోక నిర్భవాచ్చ కరుణాభ్యా రసః, న పున ర్విప్రలయ భృగ్భావః]
కించ త్రాకాశసరస్వతీభావానారణేభ్యుక్తారః; సంగమప్రత్యాకయా రతే రుదృ
వాత్ । ప్రథమం చి కరణ నిః' ఇ త్యభియుక్తా మన్యస్తే । య చ్చాత్ర సంగమ
ప్రత్యాకానారణ వచి భవో విప్రలయ భృగ్భావస్య ప్రవాసాభ్యా భేద వివ' ఇతి
కేచి దాహుః, త చిన్యే 'మరణరూప నికేషణంభ వాన్తద్భిన్న మేవ' ఇతి మన్యస్తే॥

యత్ర తు రితి ప్రకృష్టా కాభీష్ట మైతి విప్రలయభృగ్భావ
అభీష్టం నాయకం నాయకం వా । స చ పూర్వరూప మాన ప్రవాస కరు
ణాత్మక భృగుర్థా స్యాత్. [టీ.—ప్రకరణాదిచా ప్రధానత్వం ప్రాప్తా - కరుణా
దా కోకాన్విదవతియా రతిసత్వేన త త్రాతివాన్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.]

భృగ్భా ర తి ల క ః.

"విప్రలయభృగ్భానోఽయంభృగ్భావ స్సృష్టిచ్చతుర్విధః,
పూర్వరూపరాగ మానాభ్యు ప్రవాస కరుణాత్మనా.
య త్రైకస్థిత వివక్షేనోన్మో మృతకర్మేన వి వద్ధరవ
నామకః ప్రలపే త్యేష్టః కరుణోఽసౌ స్మృతోయథా.
కేచిన్యే క్కరుణభ్రాన్తి కారుణ్యా దత్ర కామతే,

ఏకస్య మిథురావస్థాం విస్తృత్య రనిములకామ్.
 స్త్రీత్రుంసయో ర్భవే గేష సావేక్ష సృజ్యమే తుః
 శృంగరవచనప్రాయః కరణ స్యాత్ భృ వ్యాభా.
 తస్మా ద్భృగైర వి వాయం కరుణే వామమోదిః
 సోప్సృం మకరా భర్తే నిజః విరళం బుక్షిః."

రుద్ర ఉః.

"కరుణ శోక ప్రకృతిః । శోక శృభవే ద్విరత్తితః ప్రాప్తేః
 ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహితో నాయః స్తతః"

సాహిత్య దర్శనః.

"అత్ర హి రామసంవాసం జనితశోకా ర్తస్య చకోరికస్య జైవనిధా । వీరం బిభృ
 వియోగ విభవనాకా దా వ త్యదాచార్యమ్ । అస్య కరుణవిప్రలప్త్యు క్లేద మాచ ।

శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలప్త్యా దయం రసః.
 విప్రలప్త్యై రతిః స్థాయీ తుః సంభోగ హేతుకః."

కా క్య గి పి కా.

"కరుణ రసోదాచరణమ్.—

యస్య భృత్యా శృ దాసా శృ స్వాదుః శృగ్నాని ఖుష్టతే
 కథం స భోజ్యతే రామో వనే మూః ఘరా న్యుయమ్." రామ.

కరుణాసమున శోకస్థాయితయ, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయ భేదకారణ
 ములు. ఉత్తరరామచరితముందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయీగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సమాధర్తచారిణిగా విజో ఒక స్త్రీమాత్ర
 ప్రతిమ నేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

"కరుణ నీ కేష దుర్బలగర్భభాన్వ । నీరఁ జఱుమనరామని గాత్రమునకు!" 22.

"హ । నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు గాత్రై!" 24 (9,10).

"కంటి పెండియు నిప్పు బాకావనంబు..." 25 (18)

"దాకెఁ గ్రింద నయ్యుటజఘానుమలకా రహి నుంటి మేమునుక." 26 (16)

"విరమునకు లేగి జొంచుఁ డెట్టులున వారె" 26 (17)

"ఎవఁడ జరు ముంటి నభిలోద నిలత్తుమెఱసి." 32 (8).

"హ! లేవ! చందకారణ్య వాక్రయము." 32

“మూర్తిగొన్న ప్రసాదముతోతి...”

“దీని గాఢమునకు పరిమళము...” 45 (7)

“అందుకొప్పుడు దొరికి... 88 (15) పు — చూచుచున్నాను...”

“చూచి, బాధ, ఇ... బాధ... నే యెన్నాపు! బాధగొనెమి!” 48

“ఎని నన్నావు” అను ప్రసాదము. ఈపదలో పన్నువానిని నన్ను విడ నాడుట క్రింద దాడు” 45

“ఎచట నీవీంద్రుడైతి...” 46 (38) — ఇందు మూలశ్లోకమును భోజ హేతుచంద్రులు విషాదమున కుపాహుంబులు:—

“విషాద శ్చేతనా ద్దాసి రుపాయ-రావనాశయోః—తద్రూపేణ రసస్య ప్రకర్షో.యథా—‘పుష్కల యత్ర...’ అత్ర సీతా సమావేశమయే. రామస్య దృష్టా వదాన కుగ్రీవపఖ్యాతేః ఉపాయస్య ఆభవాత్ విషాదః ప్రకృప్యతే.”

“కార్యభక్త్యా ద్విషాదః సహాయాస్వేషణ ముఖోపాది కృత్ । ఉపాయా భావ నాకాభ్యాం ప్రార్థనా కార్యస్య భక్త్యా స్తననపీడా విషాదః।యథా—‘వ్యర్థం యత్ర కపిప్ర...’

“వల్లిదమల...” 40 (22) “పూనితోడ” 41 (28), “వీలును” (24), “సూరద దాయ” (25), “దేవి పా దిడి” (26). “స్తేహాశిరంబులు” (27), “హ! ప్రాణేశ్వరి.” 48 (81), “సరతికమంపు” 81 (28), “నాటక వ్రీయా గుణ” 82 (27, 28, 80, 81), “దైవవళిత” 87 (7) “కవచమిచ్చు వీరికు యంగంబున” 80(19)—దీనిమూలమును ‘అపి జనక’ ఇత్యాది శ్లోకమునుగూర్చి సీతా విషయక మయిన రతి క్రిరాములవారిని కడుపమాన దర్శనముచే రమించుకేసిన’ దని భోజ భావిత. “అటల క్రవ్యాత్కులనిలంబ యయ్యె నిజము” 40(21) అని వాసంతికి రాముడు ఉత్తరము చెప్పుట వైకల్యముచేతః గాని నిలంబి నిశ్చయముచేతః గాదు. “వైకల్యము భావమాత్ర మితి స్థిరమ” అని టీక. అట్లే “నిరవధి నిన్పరి క్రియము నిన్పరి” 46 (87) అనుటకు ఉక్కుట రతిహేతుక మయిన దుఃఖముచేత—“అక్షాతావధి, అక్షాత ప్రతిక్రియము” అనియే భావము.

‘వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యాక లేజే విప్రలంభ మెట్లుగును?’ అనఁగూడదు. విలస ఋగ్యశ్చంద్రుల వాక్యలయందు రామనికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యా హతము. ఈ క్రిందిని రామవాక్యములు:—

“నాక్కువెంటిది సర్థంబు పలుచినయ్య
నాక్కులయదట్టి పరమ కుసార్లుండును” 4 (8)

వహర్లు భక్తములను సాక్షాత్కరించెవాడు. ఆచార్యసారములును పరో
పకారములును అంతఃకర్మములు ఎటు భంగమొందెను. కావున వాచయను
శంక విహించునాడను," 84.

బుద్ధకృంగులకు "ప్రత్యక్షాత్మకమును నిన్ను చూచెదము" అని సీతకు సందే
శము పంపినవాడు. కాకుండాను కావలయును మొదలు అంగుళీయకదర్శన
క్షణవ్యతరమును దుష్కరులకి కనంబెలయించి ఎట్టి రతి గాని ఎట్టి యాశ గాని
లేదు. చుట్టి ప్రత్యాశలే నని చెప్పబడెనా? అంగుళీయకదర్శనానంతరము ఆశ
గలదే నని ప్రత్యాశ విమోచి అందును,

"నానం ప్రసూరితం తే మయా ప్రసీదం
భాతాశ్చ కేవలముదకం పితరః పితృనః"

అని ఉద్ఘాతమును దుఃఖమును గావించెను. పట్టించు కాకుండాను అంగి శృంగా
రమే గాని కరుణను గాదు ఇటు అట్టి. "ప్రసూతానైవ సత్తు గ్రీష్మ
ర్నూపాదానం ప్రకృతకాశిష్య శృంగారాన్తాత్మనః" అని కైఖానస శ్రీనివా
సాచార్య టీక. చుట్టియు ఈటీకలోని యాత్మగదివాక్యముం జరికింపుడు:—
"విభక్తభయమునయోః ప్రతిపాద్యకాశ్రితత్వేన వర్తనీయత్వాత్, సాస్య రాద్రకరు
గాన్యకానాం మహాప్రబంధసత్వే చదుత్కారాభావత్."—కరుణము అంగిగా
నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలింతుండు ప్రత్యాశానందేహము కలదు:—

"స యత్ర ప్రత్యాశా మనుజురతి నో వా రహయతి,

ప్రవిక్షిప్తం చేతి ప్రవికలి చ మోహాన్ధకమనః,

అశిష్టాత్కర్మాణాః పశవ ఇవ తస్యాం నయ మహో

విధాతు శ్వామత్వా ద్విధిని పరికర్తామహ ఇమే."

9 (8).

త్రాశ్వదాన్యక లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయశముగా అనురక్త స్త్రీ
పురుషులతో ఒకరి మృతినొందిన అద్వితీయులు ప్రలపించుట పునస్సంగము లేదన్న
కరుణ మనను, పునస్సంగ మాన్యు కరుణవిప్రలంభ మనను, అని యేర్పడుచున్నది.
కరుణానయనోదేవత పథవిధిశ్చర్య శృంకాదులు సంకతము నివీక్షణములుగా
తెప్పబడి యున్నవి.

ఈనాటకమును దర్శనోత్కర్షకుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు "సేవితవచ్చు
ను:—[సీత లోకాంతరమునకు పోయినది.] "వృద్ధి:—రాచి కట్టి పాశాశమును
పరిత్రము గావించును. రాము —నా! క్రియా! లోకాంతరమునకిదియే!"—

పిమ్మట సేత మరల లభించినది, లభించుచున్నది రామునివివాహము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట రర్థవాక్యముం గూర్చి ఓరవాక్యమున కర్థము—వరల లభించునెడల రతి లభించునెడలను, ఇప్పుడెవ్వరికైనను కలిగినదే, కరుణనమము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈ గాథను చదివినవాడు మొదటి సార్వజనులుగా నున్నందునను ప్రత్యేక కలిగినందునను బంగె విప్రలంభ మయినది, అది విప్రలంభము.

ఉ.

“కర్తవ్య రాజుచరిత్రే భవభూతి ర్వికర్మమే.”

ఈ వాక్యమునకు కాకుండును ఉ. రా. చ. ఉత్కర్షణమని కాళిదాసు పరిగ్రహింపగా ఆధారము. [ప్రతిభావలనను భవభూతి ర్వికర్మమే కర్తవ్యమే ఉ. రా. చ. శ్రేయముని యర్థముగా కొందఱు ప్రహేళికలు.]

ఈ గాథను చదివినవాడు ప్రధానమున స్త్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములను లోకా లేతులను. నాయక నాయకులు వర్తమానమును దున్నును సాక్షాత్కర్షణనారాయణులు; అంతకన్న నెత్తము లెట్లుండురు? కిరాముని మించిన భీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పరిపరాయణులు భర్తృప్రణామ హేతులగును. అరుంధతి పృథ్వి భాగీరథి వాసుని ఆశ్రయి కమన వాస్తవీ జనులను - వీచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతారాముల చరిత్రమున, బోధించు సీమాంకము ఆర్థికవర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల నూత్మ భర్తృ చరణమునకు లక్ష్యభూతము గా మన్నది.

కవి యిందు స్పృహలోక వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాడు. పుత్రుల దని యెఱుంగకయే పుత్రవాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముల దనియు వెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతవ్యాపకముగనుగా నిరూపించినాడు. మఱియు నిట్టియహేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతువులనం గలుగును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాదించినాడు. మరొకటి గావున ఈవిధముగా చిత్రప్రవృత్తిని చర్చించినాడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ కాకుండులమున ఒకచో చేతఃప్రీతివికేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాడు: ఎట్లన—

“రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాం శృనిశమ్య భావాః

పర్యుత్సాహో భవతి య త్సఖతోఽపి జన్మః

తాత్పర్యేనా పృథగ్ భావ మబోధయ్యం

భావభీరాణి జననాంతర సౌహృదాని.” కాకుండులము.

కాళిదాసువలె భవభూతీయు నెల్లవి శుక్తనికడకు వెచ్చియు జనంబు భవము విప్పుచుండే గాక శ్రీమద్భక్తి మమగానే కలుగించినాడు.

నెల్లలు నవ్వరాదు బాధలేదు కీర్తనకు లనుటకు ఈరాపకము ప్రజల నిద ర్భావముగా నున్నది. చ. బాధలేదు నెనాభాగ్య మటుడ. గంవిభావ వైద ధ్యము యుపి. క్షిప్తక వైద్య మైతి భాగ్యవైకే కాంబభూత మైకట్టి దే ముగూ. భవమీదకు నాయుకా నాయక స్వరూపకాలిశాయి నుమత్కర్షణచితముగా ప్రసంగింపబడినాడు. "రామకేళి శకుంతలా" అని పేర్కొన్న కాకులకు నాటకమంగు దువ్వంతుడు అభివృద్ధి పు యయ్యెను (రీ ౧౩). పాక్షిముగా ననిడినవాడు. తద్భాగమునే పక్షిభూతుడు (రీ ౧౪). శ్రీరామము లోనాచార్యులై, ఇరువురును భీమోదాత్మలే. అయినను, భావతత్వ మపారము. కష్టంతుడు విదూషకునితో శకుంతలానంభ యంతయు జెప్పి యడలు "పరిశోనోష్టలు మిత్రమ మరమాధ్యం బును నదిని బాటపడుమా." అని బొంకిచాడు. శ్రీరాము లట్లు నేయుడు రని ఎవరేని భావించరా!

శకుంతల మరొకరినిత యయ్యెను,—

"నగునే భరిభూతే వసానా । నితమహామమభ ధృతైకవేణీ

అతి నిష్కమిభగ్య దిశఖిలా । నమ దీర్ఘం నిరూప్రకం విభర్తి."

దువ్వంతురి "అనార్యా" అని బ్రేరసి. సీత రామునిగూర్చి ఆయన తనకుం గావించిన యాదుకృష్టులకు తుల్యోక్తి వచించిట్టిది గాదు. అపకృతి తారతమ్య మరసిన నమత్వమే మున్నది నని తోచెడిది. సీత జగద్వంద్య యనియు భవకు ఆమె యందు భక్తి యనియు అమోఘతి ఎక్కాణించినది 52(9). కావున కాకుంతలము గంగ యగునేని, ఉ. రా. చ. నుందాకిని యగును కాళిదాసు అగంగను సారాయి సాక్షిగా నుభయమునెయ్యట లోనగు నోడికవాగులతోఁ జేర్చి మర్త్యమునం బాణదల నేయించినాడు. భవభూతి అమందాకినిని ఆయాస్వత్సమున కర్తవ్యముగా కల్పవనముల కేసీయక స్వర్గముజే మ్మించినాడు. కవనమును తత్తదనుగుణ మయినందున ఉ. రా. చ. నాటకరాజమై వెలుగుచున్నది.

నాటక స్త్రీపురుషుల చిహ్నము.

అ ర ం ధ తి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెకులనే పసివలసవారు గురువులకెల్ల నుడు వై నారనియు, ఈమె శ్రీలోకమంగళ్య యనియు, జనకవాక్యము 52 (8). తోడలు కేమియ మోగ్యలో నే నకుం గిడ నతి యామె వచింపఁగానే, అవశసమునే కానల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు జనకుడు లవున బాసి, ఈబాలు నెవ్వనింగాఁ దలంతవు? అని యీమె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు సత్యమయిన యాత్మరమును అప్పుడు చెప్పఁగూడక యుండుటఁబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నామని పలికి నిత్యమును తొలఁగించుకొన్నది. అట్లు అక్కఱగా బట్టుట సంభవించిన యట్లుగా కని ఈమెవిషయమై న విభావమును వేరువిధముగా తర్కించియుండిన ఈమెయొక్క మహిమకు అనుగుణముగా నుడుచు. ఈమెయావలిచే ఎల్లలోకలను సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయావలిచే శ్రీరాముఁడు సీతను వెండియు స్వీకరించినా. ఈమె సీతాదోహదమును కప్పక తీర్చవలసిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనిపడి పునఃపునఃనును సాధించి నది పరిత్యాగము నేయుండుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వా స ం తి.

ఈమె జనస్థానవేదకేత, సీతాదేవికి నెచ్చెరి. ఎవ్రతమునకు హిందువులు జగత్ప్రభృతులుగా అది తిథి పూజాప్రతమున 17(1), ఆర్యమశ్రుతిల సౌమన్యమున 18(2), ఈమెచరిత్రము వికటికరించుచున్నది. దేశత యయ్యను ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతరప్రక్షిప్తమును తాను గనలేకపోయింది, ఎవ్వరునుం గనలే దనియుం దలంచింది; రాముఁడు లోకాత్తరం దని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను త్యజించినందులకు ఈమె కరము ముఖకు రాలై ఆయనను శ్రుచ్చి శ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మొప్పలే దని ఆయన పదించినకాఁజమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె నలంకరించెను 40 (21). రామునియందను ఈమెకు పరిహానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయొం దనునవ్వారె సీతా రాముల పునఃపునఃనును పుట్వీభాగీరథీ వసిష్ఠారుంధరీ వాల్మీకుల సమహృద్దరి తలంచినదే 47(41).

[వ సీ వృ త వా రు.]

[వీరు నాటకములలో ప్రత్యక్షముగా న్యూనహాంపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన ప్రతమును ఆతిక్రమింపవల దని సుందేశము పంపుటకే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని అందిలి ధర్మరహస్యమును వీరును ఆరుంధరియు శ్రీరాములవారును ఎఱుంగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము నేయించి సీతా శుద్ధతను లోకహృదయంబుల నాటి సీతారాముల మీది ప్రేమాతిశయముచే వారిని మరలం గూర్చినవారు. సీతావరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సావధియ యని వీరు నిరంధరియు నెఱుంగుదురు. ఆయనధిని క్షౌరపలుకుటకే వీరు సారంధరీ కటలు అయోధ్యకుం లోక వాల్మీకాశ్రమమున నిడిచినారు.]

ప్రస్తుతములో 'సీతకు పుంసలంఘము' అని ఈమెకు శ్రీరామలవారు సీతను ఆర్పగించిమిమ్ము, ఈమె సీతను కష్టించుచునే యుండెను. తద్వలన "సీతకు పుంసలంఘము అయితి నైతము, అయ్యి!" అని సీత వేడినప్పుడు, ఆమె పుంసలంఘము పాలు కదలువలయు నేమను, తర్వాత సీయిచ్చి" అని చెప్పెను. అట్లు పుంసలంఘము భాగము వార్తకడం జేర్చినప్పుడు సీత యేల కలయ్యెందలేను, అని యెఱుంగుచును. భాగము పుంసలంఘము సాధించినపై సీతకు ఆంజలింప సీయక తానును పుంసలంఘము కలుగదన యించుకొని కొనాడుచుండెను. సీతను కడియదుఃఖ కాంతికి గృహచారవిశేషమును గోపనాంశకడకుం బుని గారుడప్పునము ఖటించు జేసినది. ఈమధ్యముచేత సీతకు కడమై రామాయనై అపాక్షింపుని వికదగతిని ఆమెను పుంసలంఘమునకు అకుంఠ గావించింది. ఇట్లు కడమలకు హెచ్చరిక కలిపించి యీమె సీతం గావది ఆమె ఆరుంధరి మూలకముగా రామని కడం జేసి రామని ప్రభుమాంశ వ్యాముని రామని కప్పగించింది.

జనకము.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, కపోధముడును. అట్టి యాయనకు ఆపవాద పూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదుఃఖము దుష్టనాశను నని చెప్పవలయునా! ఈయన త్యాగమునై రామనిమీదం గోపము కలిపించి తా ప్రభుత్వమున సంహరింపను, కపోధనై ప్రభావమున కలిపించుం గడంగియు, ఆరుంధరితోధవేతను, సూక్ష్మధర్మజ్ఞత చేతను, ఆగోపము నడంచుకొన్నాడు. ఈయన సీతాదుఃఖము తీర్చుకొనుటకై అత్త చాత్య గావించుకొని యందులగాని, ధర్మజ్ఞుల దగుటంతటి అత్తచాంశులకు అంధ తమసావ్యతము లేని యదుర్గులాకములు సంభవించు నని మునినాడు. పృథ్వీదేవి యొక్కయు ఈయనయొక్కయు భేదాలియచివ్వలచే మహాకవి సంభానితులగు కుటుంబముకు జూతమెదం గల్గినయచవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణులుగా తెలిసివాడు. కవి జువకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుంబ్రసీద్ధి తెక్కినాడో అల్పమనిద్యానివ్వవలని ప్రపంచమిథ్యాత్వచింతకు ఫల మైన సీతాదుఃఖవిషయక ప్రకాంఘి చూడదాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటక రసమునకు భంజక మని మునినాడు 46 (3). అట్లే కాకుంఠలముని కొలిదానుండును కలుగనివైక్లవ్యమును మాత్రము "యావ్యవర్తకవృత్తదేవి" [మనీయాంధ్రము-"మందు జగితె వేగెగడు"] అని యింటింబివాడు. కవి ఈయనమీది సీతాప్రేమను నాటకాంధముండును 2(7), 3 (1 మొదలది), తెలిసివాడు. ఆమెమీది యీతని ప్రేమను అటను, చతుర్ధాంశ

మహా శక్తి మత్సరమును, శక్తివంతమునాడు : ఈమహా శక్తిరామ వజ్రాభిషేక సంకరముం బంపిచేచి వ్యాజము పుష్కలమున సమయమునకుం చెచ్చినాడు.

ల వుండు కు ముండు.

లవునిమును శీతారామ లహరికము 80 (19, 0)-55 (17) యొక్క మన్ను మత్సరమును, కుమార్తె పేరు బుచ్చి కైరిపరామమును మెచ్చుటయు 64 (10 సంఖ్య). పెద్దలకడ విసిరియు, నిలబుచ్చివాడును మును సమాజలక్ష్మీవిలా నంటును, సదాచారపరామలక్ష్మమును భర్తజ్ఞతయు 99 (80, 81) అకారమునకు లక్షించుటయు, బాల్యచిత్రమున ముగ్గురమును, విద్యగ్రాహ్య మయిన యతి శయమును 56 (19), పెద్దలకడకుండు ప్రతము కానొల్లనియు 64 (కడవట), పరగుం ద్రవణప్రసాదయును, కడము నొకలమునో వృత్తియులు. ఇతని పీఠవాదము మనో హము 61 (27) — ఇతనియన్న ముండు అన్నిటను ఇతని మించినవాడు.

చంద్ర కేతుండు.

ఈతడు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైనలవునితో రథమునుండి పోర విచ్చింపక తానుం పాదచారి యైనభర్తజ్ఞుడు. ఈతడును దొడ్డగుణములందును ముఖలవులవంటివాడే.

సుమంతుండు.

దశదిగుని నాటినుండి రాగువులసారథి, స్త్రాజ్ఞుడు, భర్తజ్ఞుడును. లవుండు బృంభకాస్త్రసుంహన్ను చెయ్యనును, అతనితోడి పాడికయ్యమున చంద్ర కేతునికి జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేడువాడయ్యును, తనదొరకు పాదచారితో రథము దిగి పోరుటకు సమర్థి యొరంగినవాడు.

కంఠామండు.

కూర్మమునిగా ఈతఁబూతుండు రంగవల్లిమండు నాడు. ఈతఁడు కూర్మశ్శ కౌండినున తపోధికారము లేనివాఁడయ్యును తపస్సు చేయించుండెను. ఆదోషము చేత బ్రహ్మలిఖితు చచ్చెను. ఆయపరామముకై శ్రీరామలవారు ఇతనిం దలం గొట్ట నుద్ద్యమించినప్పుడు, తపశ్శక్తుం చె యున్నందున లెరుగఁబాటు నేయతే బందు మేని, 'తపస్సు మామెదను, కాని మన యల వేడ లేదు' విగ్నాకర్తిం బాదఁగానే రామశమునిము దుడించుటకు ఇతని తలెయదా ! మృతివలె తన తపశ్శక్తి యెల్ల వ్యర్థప్రాయ మగునుదా. కవి అకాశభాషితములచేత నైనను ఇతనినోట దీని వాక్కులను పలికింపలేను. కావున, ఈతఁడు దండనం బొడుటచేత తనదోషము తీయు నని దాని నంగీకరించి నది ఉప్పవలయును. కావున ఈతఁడు సాధువే గాను

నమ్మఁడు గాదు. రాములవాకిగో నిన్ను లోను పునిలగుడు అని జెల్లవచ్చుగా చెప్పుకొనుటచేత నితని నిలిసిపోజ్యములు విక చనుదున్నా. ఇతనియందు దవస్సు దోవ మాయఁ గదా మతో యితనికి దిక్కు మెట్లు నచ్చింది? అని యడుగుదురు అది తపస్సుచే వచ్చిందిగాను. రాక్షాశుల నిర్భాగ్రహవహిత వచ్చింది. అట్లుని యితనివచనము 23 (2) రామాగమన తే సీతః సుమతాం భార్యః తై శ్చిత్త మాతని తపోవరముతోత స్తీకరితా నా నో యామ్యుది.

సీత.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు ఆత్మంకమస్వని. గుశుద్ధిని క్రిగామల మ్రోల వాల్చికి శబ్దతూర్వకముగా ప్రకటించుటకు వలెను వడిది; నిష్ఠుల నడివద్దకవకు వెండియం బట్టుమహావీరద నేల యని నేలగా వడింగినది. ఈనాటకమందు అట్లు గాక కేవలరామపరాధుని యై రాములవా కంగీకరింపఁ నే మాటు కలుకక సంత సముతో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసించుటకు తన్నుద్ధరాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిష్ఠధనయనంది సత్త్వనిరోక్కర్త ఉత్తరకాండకథిలా లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యు అందులకై ఆమె రామునిపై కినుకఁ దాల్చి దాయెను, ఒకమాత్రేని ఒక కటాక్షి కలుకదాయెను.

ధర్మచర్మిగా నేమి, పట్టమహిషిగా నేమి, పరిచేపతగా నేమి, ఆమె లోక మనకు ఒకటిగా ఉన్నది. వియోగమందు రాముని సీత చూచినట్లే రాముడును సీతను జూచుటగా నందిధానమును వి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు వద్దుతముగాను రామప్రలోభకముగాను ఉండినది గదా యనిన. అందులకే సప్తేక శాంకమన వివాసనజాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కని కానించినాడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన శునిధానములందలివైన యాక్రింది తదీయగుణ సింధు తరంగపువతంబులం బరికించిన తచ్చిత్రైన్నత్యము నుద్ద పదును. — తండ్రిమీదిప్రేమ 3, “మమ్మండలొడుకొందురా?” 4, రాముడు “ప్రతా రంజనార్థమై కానకజైనఁగాని విడనాడెద” 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే రఘుంకుల భరంధరుడని మెచ్చుకొనుట [ఆమె తదీయపట్టమహిషిగావున ప్రతాపాల నాథినితోను ఆమెయు వహించుయన్నది] తన ప్రసూరిని జ్వంభకా త్రము లాశ్రయించు నని రాముడు పలుకఁగా ఆమె “మనఃప్రసాద మ”ని కృత జ్ఞతం దెలుపుట, “తత్స, ఈ యింకొక తె యెనది!” 7 అని లక్ష్మణుని నడిగిన కొమల వరినతతూర్వక ప్రశ్న, చరణురామ నిర్భర్ణ ప్రస్తావన నదంచిన వియమనాత్మ్యము తకై రామునియందు ఆమె బాల్చిన కౌరవము, తనకు విడువకట్టును గొడుగుగా బట్టి

రాముని ఎడను దొరికించుచుండిరి తన దక్షిణార్థస్థ ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, సూన్యవిభుముక్కు ప్రతిమకుఁ గూడ వెలుచుట 9, తనకై రాముఁడు భూస్వము పడఁ బడియు ఇచ్చెడు 10 తను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమంతులయొకరి స్మృతిభ్రష్ట, భగవద్భక్తుల జటాకాపానమునకు తాముని గూడ కన్పించుట. శిష్టరములన్న విడువఁ గురి పోయినందులకు రామునిపై ఆలుగం గోట 17 ఆముఁగిన్నప్పుడు తాను తన వసుడు గామిని తలంచుకొనుట 30, ఆమె గోదావరి ఒండెఁ బుచ్చించుట 30 (4-6), 31 సభాస్నేహము, రాముఁడు తీవితత్వము, తమ నకు అవ క్తరయిన రామవాక్కు, తనకు ముక్తక్షమగా తేలయుట 31, పాండుర కృశమృతాకాగిని రామునిగని ముఁగ్గిల్లుట 32 ముఁగ్గితుని ఆర్యపుత్రుని గావు నని తినునపాండుల వ్రాలుట, విడువనిను గాని మృతి తాఁ జోయి ఆర్య పుత్రుని ముచ్చలేంపుట 33, ఆపాటియే తనకు మహత్తర మని సుకుప్తిం జెందుట, "నేను ఈయనవృద్ధయము నెఱుంగుదును, ఈయన వావృద్ధయము నెఱుంగును" 24, నిష్కారణపరిత్యాగి ప్రకటన అవిధమున నున్న రామునిగఁ జూడఁజెందిన యనిర్వచనీయ భావసంభేదము పరిత్యాగకల్యము వృద్ధయమున మెరమెర లాడుచున్నను రాముని యజ్ఞాపములచేత తనవృత్తాభిమునకై సంతోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్రుఁడు తన శ్రుతికల రాముఁడమ్ములను మద్దగొనఁదాయెనే యని వంతుడుట 36, నినుఁగల సంస్కరణముచేత వృద్ధులు చేరి వాఁ కండ్రి కన్నిధానమున కుదాహరణము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను నున్న పెంచిన యెనుఁగున్నపైని నెమలికదమపైని వాన్యల్యము 37, ఆర్యపుత్రుని భేద మొందింపఁదలకు వాసంతిపై డెప్పర మాడుట 38, ఆర్యపుత్రుఁడు ఎల్లవాకిం బ్రియుఁ డని భావించుట 39, ఆర్య పుత్రుని మాఖముచే తనవృద్ధయము విడవడ విడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత నతనిం దేర్చి తనయొగస్పర్శచే తాను మోహముపా లగుట 44, "ఆతఁడవే యిపుడు నీవు," "ఈయిత్యాగ మేమి! ఈహృదియాశంగ మేమి?" 45, "నేనే హ్రుద రాలను", "నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను" 46, తనబాగారపుఁ బ్రతిమతేత తన పరిత్యాగకల్యము తివిచివైవఁబడిన దని సంతసించుట 46, "అపూర్వపుణ్యముచే కర్మన మిచ్చిన యార్ధ్యపుత్రుని చరణకమలములకు ననుస్కారము", ఇదవురు దార తులం గని "హ ఆర్యపుత్రా!" యని ముఁగ్గిల్లుట 35, నీతం గైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆడకొనినప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పక కైకొను ననుట—"ఎఱుంగు నార్ధ్యపుత్రుఁడు నీతాదుఁఖమున కడిగినైచుటకు" 92, అని తదీయ వృద్ధయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇది ఈకవిలోకమార్తాండుఁడు నీతాదేశతం మూరించిన పుపురాశినుండి తక్కులకుం దిడికడు ప్రసాదము.

మహాపతి శ్రీమంతులకు మహిమ తాముక, ఈమెయొడ సేవియుం గలెదలేదే యందుచో మునులకు గురకే యున్నామని నెప్పయున్నది. "ఇట్టివారు" 29 (3). పృథ్వీభాగములను మునులకు లభింపజేసి రక్షించుటకన్న మహిమ లేదు గలదును! అయింధటికి 52 (9) అని పోగొట్టి నొందుటకన్న మహిమ ముగియును!

నాగు దేవులు.

ఈదేవునియందు భవభూత ఈశ్వరత్వములకు వర్ణించినాడు:—

అనమగనారము 8 (1), ప్రాతాన్మృత్యు 8, గురుభక్త, ఋషివాక్కున వివాహము 4 (8), సీతహృది యనిత్యైకము ప్రకారంబభివేక్షణము శక్తుడు 4 (5), ప్రజలవిషయమే దుఃఖ, ముష్టియైదానింద్యవృత్తాంతోన్మోక్షము నారంభింపనియది 7, తమయత్నములతో నొకరినొక 7, భూమిమధ్యనుంచే నిప్పును ప్రీతి జేయుట 9 (10, 20), భూమిమధ్యనుంచే నిప్పును విడిచి దుఃఖముం బడయుట 10 (22), 11 (26), అట ను మునులకులయొడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతారాజును, అదిమూలముగా శక్తినినది ప్రవేశించుట 17, దండ్రినిమీద నులుతను వయః కూడుట 22 (1), ఆశ్రయింపియుండు గౌరవము 7, సీత పెండ్లి నగు బేలగుండు నానను దానిం బయిల్పియేనుఁగొని దండెవకు బోవుట 81, తమకున్న జ్ఞానచిరంజీవిత అరుట (8), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఖులు, తత్కరభృచ్చకే లేదుట, విమోక్షదుఃఖాతిభారము, రోదనము, అయ్యచింత ప్రదేశమలంకరిం యలందురుట, మహావిభూతి 74 (3, 4), అవిదిగబాంధవృత్తి లేన పుష్టికముండు వాత్సల్యము, వారయందు సీతాసాదృశ్యముం గని యుత్కృతం జెందుట, లవుని రామాయణానికి సతనమునకు తన్ను మఱచి బాహ్యుయితాక్షుఁడగుట 80 (22), శిశువులయొడ నట్లు తాను దుర్మనాయకుఁడైనందులకు లబ్ధించుట 81, అనలకారమునోరమమాను సీతావక్త్రమును అనుభవించుట 82 (80), సీతా శృంగులు తులనం గడిగినందులకు దుఃఖించుట 83, గంగాపుష్పలయొడ కృతజ్ఞత, సీతా నియమానుకు మూర్ఖులు 90, గోర్వాక్షచేత శత్రుత్వము సీతను బొంది పొందించుట, ఈ భాయముని విశేషము తనదుఃఖమును దుఃఖించుచు చూడక లోకా రాక్షసత్వమును నిర్వహించుట.

ఉ రా. చ గొన్ని పూక్తులు.

1. పనితలం బెట్టె యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కునెంబడి నర్థంబు పఱచినట్లు
వాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4 (8)
3. మాతనమాండును బుద్ధి తీర్థచకంబు
నన్యములచేత కుద్ధి కర్మంబు లగునె ! 5 (6)
4. బెట్టెలొలును గాక మూర్ధ...న సంప్రేరిక నిసర్గార్హతక
మెట్టం బెట్టునె పాద మామలన మిత్తావు లీయ్యున్నముక. (7)
5. "బెలంగు బియ్యంబులె" - ఆశ్చర్యము. 18 (2)
6. "ఒనంగును విద్య" - విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కాను వారి తత్త్వము బెలియక ! 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన సంగభవంబులు తారకంబులే. 28 (2)
9. "ఎది యెవనిఁ బ్రియమగు" - మైత్రీ ప్రభావము. 24 (10)
10. "వల్లి దరులం బొరలి" - శోకకాంక్షాపాయము. 40 (22)
11. గొనములె పూజకుం బడ మగుక గొఱగావు వయస్సు లిగముక. 53 (9)
12. నారలమానసంబు నుమనస్సుకుమారము గాదె యారయక. (10)
13. "హేతుకూన్యం బయిన" - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. "బుధులు వెట్టి" - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. "శోర్కులను విడు" - సూర్యతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్పైలె మహర్షి విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. "గూఢహేతు బాకటి" - పూర్వకర్త వాసన. 75 (5)
18. "లేజాగలాండు" - లేజస్వివృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పవేళినుం బయి దఱియ దాని

ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణీతైన ! 86 (4)

ఈతని రూపములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరిత
1	అనియత	1 (2)		4 (4)
2	కింత్వత్కహ్లా		4 (33)	1 (8)
3	అన్యతాత్మక		2 (45)	6 (21)
4	ఇహానుమద		5 (40)	2 (20)
5	ఏకస్మిన్మద	9 (14)		1 (81)
6	చతుర్దశసహ		5 (18)	2 (15)
7	మాదామమ్మిత		1 (18)	4 (20)
8	దేవయన్నివ	8 (8)		1 (84)
9	శ్యాదిహ్యయా		8 (29)	4 (79)
10	త్రాకుం లోకాన్		2 (40)	6 (9)
11	దశతికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దశతి హృదయం	9 (12)		3 (81)
13	మతర్వాకర్	9 (20)		3 (80)
14	పరిపాణ్ణ	2 (4)		3 (4)
15	తీక్తసంకాప		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మదయా		1 (42)	1 (15)
17	వీరభక్తాక	9 (84)		3 (16)
18	వ్యతిమతి	1 (27)		6 (12)
19	మన్మదివ	4 (7)		4 (15)

ఉ. రా. చ. శ్లోధనము.

పు.	పా.	తప్ప.	ఒప్పు.
8	5	అయన	ఐన
	12	లోఁత	నొల్లమి
8	9	కన్యము	కన్యము
9	14	తలం తె	న రింలే
10	7	క్లృన్	క్లృజ
12	27	త్రైశవంబున	బాల్యమునయందు
32	8	తపంచు	తపించు
35	2	పకట	పకట
39	6	స్థిటకకా	స్థనికా
46	10	దారిఁదా	దారిఁదా,
47	9	ట్రైన్	ట్రైన్
50	24	విద్య	విద్య
		ద్రయ్యయం	ద్రయ్యం
52	5	యాజ్ఞ	భూయనకుయాజ్ఞ
		డీయనకొనంగే	డొనంగే
53	9	మూర్ఖులో	మూర్ఖులో;
70	22	యందసి	యందసి
79	20	రమంబుల	రమంబున
		వర్షములను	వర్షకమును
80	2	నైపుణ	నైపుణి
87	2	నైతిని	నైతిని
88	10	యది !	యది ! గొల్లిదుడు
89	22	వీరలు	వీరులు
92	9	కపసితులం	తల్లిదండ్రువతోఁ
		జేయుము.	గూర్చుము.

పు 22 (9, 10) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

సీ. వెట్టచేఁ దొడిమలకట్టు విడుపుఁజెంద । ద్విరదముల్ చెక్కులనురదవోన
 వొరయుదు రాలుభూభరములఁ దటతరుల్ । గోదను బూజించు కొనురుగనుము;
 కానివైఁగూండ్లకు వచ్చిపావురములు । నడవికొల్లను నెంద బడఁకలవో
 కాంతిమెఁగిది? విక్రంతివేదించుచు । గూనెడి హుంకొర నుంభనముగ.

ఈనాటకమునందలి పురుషులు.

సూత్రధారుడును, టటుడును; గర్భాంకసూత్రధారుడును.

రాముడు—కథానాయకుడు

కంచుకి.

అష్టావక్రుడు—ఒకమని.

లక్ష్మణుడు—నాయకునియనుజుడు

దుర్ముఖుడు—అకలిపురచానియైనపరిచారకుడు.

శంఖాకుడు—కూద్రముని.

సోధాకకి, భాండాధిపతి వాల్మీకిశిష్యులు

జనకుడు—విదేహరాజు, సీతంధ్రు.

గృప్తి—ఒకకరాచుకి.

కుశలపులు—రామపుత్రులు.

బ్రాహ్మణవటువులు.

పురుషుడు—చంద్రకేతునినైననుడు.

చంద్రకేతుడు—లక్ష్మణపుత్రుడు

సుమంతుడు—చంద్రకేతుసారథి

విద్యాధరుడు.

వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.

ప్రతీపతి.

ఆలేయి—కాపసి.

వాసంతి—మనజేత, సీతచెల్లి.

తమసామంతులు—నదీదేవతలు.

అరుంధతి—పసివృత్తి.

కౌశల్య—రామమాత.

విద్యాధరి.

పద్మిణి—సీతచెల్లి.

భాగీరథి—(గంగాదేవి.)

ఉత్తర రామచరితనాటకము.

ప్రస్తావన.

ఆ. శ్రీ లెలంగ నిడెడఁ జేమోడ్పు నమ యంచుఁ
గాంక్షతోడ నాద్యకవివరులకుఁ ;
వత్సపాభరమునఁ దక్కక పడనెద
సమృత యాత్మకళయు నైనవాణి.

(నాంద్యంతమున)

సూత్రధారుడు—అతి విస్తరము వలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియవాద
భగవంతుని యుత్సవములా మహానుభావులకు మీకు విన్నపము చేసికొనుచున్నాను, ఇట్లు
మీచిత్తమున నవధరింపవలయును —కలఁడుగదా మహనీయుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠ
పదలాంఛనుఁడు పద వాక్య ప్రమాణ తత్త్వజ్ఞుఁడు జాతూకర్ణీపుత్రుఁడు భవభూతి.

తే. నలువకుంబోలె నెవనికీ బలుకుదేవి
తలఁపులొన మెలంగు సంతసముతోడఁ ;
దద్రచితనాటకంబు సుత్తరము రామ
చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి.

ఇదె నేను కార్యవశంబున అయోధ్యావాసిని అప్పటివాడను నైతిని. [కలయం
జూచి] ఓహో! పాల స్తవ్యవంశధరామకేతు వగు మహారాజరాములవారి పట్టాభిషేకసమ
యము రేయుంబవల ఎడ తెంపులేని యానందనాందీవాదములచే ఘోషిల్లుచుండునట్టిది
యిది! మఱియేమి యిప్పుడు చక్కరస్థానములు నటులనందడి లేక యున్నది!

నటుఁడు—[ప్రవేశించి] బావా, పంపినారుగదా మహారాజుగారు ఇట
నుండి వారివారి యింట్లకు లంకాయుద్ధమిత్తు లైనయామహాత్ములను వానరరాక్షసులను,
తన్ను నానందంబొందింప నానాదిగంఠములనుండియు వచ్చినవారిని బ్రహ్మరులను రాజర్షి
లను. వారున్నంతకాలము వారి నారాధించుటకుఁగాను ఇన్నిదినములు అనవరతము ఉత్స
వము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పు దన్ననో?—

తే. అల విసిష్ఠుం డధిష్ఠాత యై సనంగ
భూపుతల్లు లరుంధతి మున్నిడుకొని
పోయినా రల్లునాశ్రమంబునకు నతని
జన్మమును గన్నులార దర్శనము సేయ.

సూత్ర—చందేశమువాడనుగావున నడిగెదను. ఎవ రాయన, వీరియల్లుఁడు ?

౧

౨

౩

నటుడు—

తే. తనయ గల్గె నరసిమిని కాంత యనంగ,
 కోగువాని నామె కోమె సుతగ,
 ఆమె పెండ్లియగెల్గె నల విభాండమపట్టి
 ఋశ్యశ్రీగుః డనెనుమిహిరండు.

౪

ఆ యల్లుఁ డిప్పుడు పంక్రొండేష్ట యష్టముం దొడంగినాడు. ఆయనమీది దాక్షి
 భ్యముచేత గురుజరుల పూర్వార్థిభిక్షకుల కోడలిని జానని నవది యటముఁ బోయినారు.

సూక్ర.—మనకేల యీ బోలి? కా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కులధర్మము
 చేత సేవించుము.

నటుడు.—అయిన, బావా, ఏరివారికైకడుం బిశుపధైన స్తోత్రపథుని
 నిరూపింపుము.

సూక్ర.—మాకిఘడా,

తే. సర్వవిధముల గులన్మత్త బల్బుటె సరి,
 మెట్టులును దూలు తప్ప; న దెట్లుటన్న ?
 పనితలం దెట్లో యట్లులే వాక్కులందు
 సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు.

౫

నటుడు.—అతిదుష్టుని చెప్పవలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి వై దేహినే గుఱించి
 మాడికలు వల్కుఁబొచ్చి కయ్యారె జనులు !
 కక్కసునియింట నున్ని కారణము నేసి,
 పహ్ని శుద్ధిని విశ్వసింపంగ లేక !

౬

సూక్ర.—ఈ జనవాదము మహారాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము
 కలుగును.

నటుడు.—ఎల్ల విధముల ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదురు. (అని పొక్ర
 మించి) ఓహోయి ! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నారు? (అక్కరించి) జనులు ఇట్లు
 పంతుచున్నారు:—

శా. ఆనందం బిడుకోర్కి సర్తిలి విదేహాధీశు డేతెంచి తా
 నీనా ల్లత్సనసంతతిం గడపె యిట్టే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
 దానంజేసి మదిం గుమారిలెడు సీతాదేవి నూరార్ప నా
 స్థానిక వీడ్కొని వాసవేశ్వమునకున్ ధాత్రీవిభుం డేగెడిన్. ౭
 ప్రస్తావ ముగిసినది. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రథమాంకము.

[అంకట కూర్చున్నవారుగా రాముడును సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.]

రాముడు.—దేవి, హఠాత్తుము; ఆ పెద్దలు తమ యిచ్చచేత మనలను విడిచి పోవ శక్తులుగారు.

తే. అయినచుకా నిత్యమా చలన్తాన మన్న,

వఱలనీయదు స్వాతంత్ర్యవస్తవమును.

అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత

నాహితాగ్నుల గాఢాత్మ్య మరిచి గాదె!

౧

సీత.—ఎఱుగుచును అన్యపుత్రుడా. అయినను బంధుజనులతోడి యెడ బాపు సంతాపమును గలిగించును.

రాము.—అది యిట్లే. హృదయమన్న భేదికములుగావా యీ సంతారభోగముల! పీనిపై రోతగని పల్లకొర్కులను వదిలి జ్ఞానులు అరణ్యములో విశ్రమింతురు.

కంచుకీ.—[ప్రవేశించి] రామభద్ర! [అసి యథోక్తిలో జంకి] మహారాజా,

రాము.—[చిటునవ్వుతో] ఆర్యా, సిక్కిముగా నాయనగారిచరిజనమునకు నన్నుఁ గూర్చి రామభద్ర అను నుపచారమేకోల్గించును. కావున ఆలనాట ప్రకారము వలంతుము.

కంచుకీ.—దేవా, ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రలవారు వచ్చియున్నారు.

సీత.—విలంబ మేల!

రాము.—త్వరగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకీ నిష్క్రమించును.]

అష్టావక్రుడు.—[ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము.—అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటఁ గూర్చుండుడు.

సీత.—మ్రొక్కెదను మీకు. గురుజనుల కెల్లరకును శాంతవృక్షును కుశలమా?

రాము.—మాబాపగారు ఋశ్యశృంగభగవానులవారును మాయక్క శాంతవృక్షయును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా?

సీత.—మఱ్ఱు తలంచుకొందురా?

అష్టా.—[కూర్చుండి] అట్లే; దేవీ, వసిష్ఠభగవానులవారు నీ కెట్లు చెప్పి పంపి నారు:—

తే. నీన్ను విశ్వంభరాదేవి కన్నతల్లె,
థాత కెనయా జనకరాజు తండ్రినీకు,
ఏచృపులకులగురువుల మినుడు నేను,
వారికోడల వైతి మాపట్టి, నీవు.

౨

నీకు ఇంకకు మించి యేమి యాశీర్వచించుము ! కేవలము వీరప్రసవపు అగుదువు గాక !

రాము.—దేవి, నునము అనుగ్రహింపబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందుకొక వాక్కు లనుగమించు
శాక్కులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
వాక్కు వెంటడి నర్థంబు పఱచి వచ్చు
నాద్యు లయినట్టి పరమమహర్షులకును.

౩

అష్టా.—అరుంధతీభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పి పంపినారు.—నీతాదేవికి వేవిట్ల ఏమైనఁ గలకనెనీ దానిని నీవు అవశ్యముగా వెంటనే సంపాదించవలయు నని.

రాము.—ప్రేయసి చెప్పినేని, జరుగఁగలవాడను.

అష్టా.—దేవి, నీకు నీయాడుబిడ్డభర్త ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సంజేహించి నారు:—“అష్టాయీ, నిండువేళటిలో నున్నావని నిన్ను రప్పింప మైతిమి, అబ్బాయీని రామభద్రునికూడ నీకు వినోదముకై నీయొద్దనే నిలపితిమి; మఱి పుత్రపూర్ణమైన యొడి లోడి నిన్ను ఆయుష్షులిని చూడఁగలము.” అని.

రాము.—[హేతుకృత్యముతోను చిఱునగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. పసివృథగ వాసులవారు నాకేమియు నాజ్ఞప్తి నొసంగలేదా!

అష్టా.—హిసంగినారు; వినుము.

తే. అల్లునిమఖంబు సంకెల యయ్యె మాకు,
క్షీరకంఠుడ, వేలెడుదారిక్రాంత్ర;
ప్రజలరంజింప దివురు మెప్పాట నైన;
దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు.

౪

రాము.—భగవానులు మైత్రావరుణివార ఆదేశించినట్లు చేసెదను !

తే. అర్చిల్లనిగాని, దయఁగాని, హాయిఁగాని,
అది యి దన నేల, జానకి నైనఁ గాని,
ప్రజల యనురంజనమునకై వదలునాకు
హృదయమునఁ గల్గ దినుముత యేని వంత.

౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్రుడు రఘువంశధరుండు.

రాము.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టవక్త్రులను విశ్రమించఁ జేయవలసినది.

అష్ట.—[లేచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార లక్ష్మణుడు వచ్చినాడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుడు.—[ప్రవేశించి] జయ మార్యసిః. ఆర్యా, ఆ ముచ్చి అర్జునుడు మనము నియమించిన ప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీధిలో చిత్రించి నాడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రాము.—వత్సా, ఎఱుంగుదువోయి వంగుారుచున్నదేమి విన్నోద పెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రించఁబడినది?

లక్ష్మ.—వదినెగారి వహ్నివిశుద్ధివఱకు.

రాము.—[ఓదార్చుటగా]

లే. జన్మపరిపూత కీమఖిత్వాతనయకు:

బావనాంతరములచేతఁ బనియునేమి?

హతవహంబును బుణ్యతీర్థోదకంబు

నన్యములచేత శుద్ధి కర్తవ్యంబు లగునె!

౬

దేవీ, దేవయజ్ఞసంఘాతురాలా, మన్నింపుము. ఇది నీకు యావజ్జీవిత మైనజనవాదము!

శా. కిట్టా! లోకులు రంజనీయులు కులోత్కర్షాధ్యులౌవారికీ!

జెట్టం బల్కితి దాన నీదెస హతాచిత్త్యంచ నేఁ గూళ నై;

పెట్టంబోలునుగాక మూర్ఖమున సంప్రీతికొ నిసర్గాహతక,

మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమకొమేల్తానియాన్పుష్పముక!

౭

సీత.—ఆర్యపుత్రా, మఱి నీచరిత్రమును చూడము.

[లేచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇది యాచిత్తరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్య పుత్రుని స్తుతించుచున్న ట్లగపడుచున్నారు?

లక్ష్మ.—ఇది అల్లభృంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతునివలన నుండి కాళికఋషిని—అనగా—విశ్వమునకు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని జేరినవి. వారి చేత అన్నయ్యకు ప్రసాదించఁబడినవి.

రాము.—నమస్కరింపుము దేవి, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ బ్రహ్మహితముతోటకు బ్రహ్మదులాదులు
 వెలు కన్నములు తెరిచి గురులు
 అన్న తేజములనె యున్నములుగ వీని
 బటుతపోమయముల బడసినారు.

౮

సీత.—వీరికి నమస్కారము.

రాము.—కప్పుకుండ నివి సీత్రనూతిని వేచించును.

సీత.—మహాశ్రావము.

లక్ష్మ.—ఇది మిథిలాపుత్రాంకము.

సీత.—ఆహా! విచ్చుచున్న నల్లగలువవలె చామనైనచాయతోడి నున్నని
 చక్కని బిడ్డంపువేచాసాభాగ్యముతో అవలీలగా విడిచిన ముక్కంటివింటితో ముద్దు
 తోడనైన కూకటితో అదృశ్యుడై ఇదె అలిఖుడు. ఇదె అదృశ్యుడై యాసామ్య
 సాందర్యలక్ష్మిని మానాయన అభ్యర్థించుచు తెచ్చువల్పక లేరబాటిమాచుచున్నాడు!

లక్ష్మ.—ఇదిగో చూడవచ్చు ఇచ్చట.

తే. రమణ మితంప్రి గా రాంగిరసునిపుత్రు
 సీతతాళండు: గులపురోహితుని, గూడి,
 పూజ నల్పుచున్నార ముదము వోలక,
 నాగునియ్యింకులకు వసిష్ఠావిములకు

రాము.—ఇది చక్కగా బొందియున్నది.

సం. జనకులకును క్రమపులకును

నొకరిన వియ్యిం బెరికి నూన్పదు ముదమున్,

మునుకొని యిచ్చునతండున్

గొనునతండును నెందు గొశికుండె న్వయముగాన్! ౧౦

సీత.—వీరుగో విారు అప్పుడే గోదానమంగళ మయిన నలుపురు భ్రాతలు
 వివాహదీక్షను పట్టించినవారు. ఆహా! అతావుననే ఆ సమయముననే ఇపుడు ఉన్నా
 వని తలంచుచున్నాను!

రాము.—అట్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్పితము బద్ధమనోరమకంకణాంక మై
 భాసురమూర్తిగొన్న పెనుబండుపు నాఁగను నీదుకేలు దా
 నేనమయాన న న్నిది రహిం బ్రమదాంబుధి నోలలార్చెనో
 యాసమయం బిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడిన్ సఖి. ౧౧

లక్ష్మ.—ఈమె పెదపది నెగారవు నీవే. ఈమె చిన్నది నె మాండవి. ఇదె విధువు శుశ్రూషి.

సీత.—వత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ.—[సలజ్జన్మితముతో, స్వగతము] ఆర్య క్షేత్రముగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేటువిషయమునకు మరలెదన [ప్రకాశము] జరిగెనాడు చూడవలయు. ఇది చూడదగినది. మఱి వీడుగో ఈయన సుశురామధగవాసుడు.

సీత.—భయ మగు చున్నది!

రాము.—బుద్ధి, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ.—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నీచేత [అని అర్థోక్తములు]

రాము.—[అక్షేపముతో] వత్సా, చూడవలసినది పెల్లంగా నున్నది. మఱియుకటి చూపుము.

సీత.—[గౌరవముతో నిర్వహించి] లెప్పుగా కోట్లచున్నాడు ఆర్యపుత్రుడు ఈ వినయమాహాత్మ్యముచేత.

లక్ష్మ.—ఇదె మనము ఆయోధ్యం జేరితిమి.

రాము.—[కన్నీళ్లతో] స్వరించుచున్నాను! అకటా స్వరించుచున్నాను!

కం నాయనగా రుండంగ, జా

యాయుక్తుల మైన క్రొత్త, న మ్మలు సునలక

బాయక యోముచునుండిన

యాయహములు మనకుఁ దమ్ముఁడా పోయెఁ గదా.

౧౨

అప్పుడు ఈ జానకియ—

మ ఆలఃతుల్ వేటులు నైన పల్లకుశముల్ ప్రాంతోన్విషస్తంజుకుం
తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలయు వక్త్ర బొప్ప బాల్యంబునక
విలసజ్జోత్సన్నములై విలాసఖనులై పెల్లాలితీమంధురుల్
గల యల్పాంగములక మదంబలకుఁ దాఁ గావించె గన్వేడుదురక. ౧౩
లక్ష్మ.—ఇది మంధరి.

రాము.—[ఉక్తరము చెప్పక అవలం జూపుచు]

తే. దేవి, యీగారతరువువై దృష్టి యిడుము;
శృంగిభేరమ్మనను దీనిక్రిందఁ గాదె
మనకుఁ జేహతె భవ్యసమాగమంబు
నెయ్యుండై నట్టి బోయమన్నీనితోడ.

౧౪

లక్ష్మ—[నవ్వు, స్వ శబ్దము] అహో! నడిమియష్ట పృథ్వాంతమును అన్నయ్య
అడవి నైచినాడు!

సీత.—ఇది జడలుముడిచిన పృథ్వాంతము.

లక్ష్మ—

తే. పుష్పలకు నీజలత్ప్తిని బూన్చి దేని
పుష్ప లిక్ష్వాకుపులు ధరియించినారో,
అన్న ధరియించె లేబ్రాయమందె దానిఁ
గరము కట్టంబు నారణ్యకవ్రతంబు.

౧౫

సీత.—ఇది ప్రసన్నపుష్పాదక భాగీరథీభగవతి.

రాము.—రఘువంశదేవతా, సీత నమస్కారము.

చం. సగరమభాశ్వమున్ వెనుక జల్లెడగా భువిఁ ద్రవ్వె కాపిల
ప్రగుణమహస్సుచే గిరుక భస్మితులన్ దనుతాతతంద్రులన్
అగణిత దేహపాతుఁ డనయంబు తపించి భగీరథుండు మున్
భగవతి నీజలంపుఁజలువన్ దివిఁ జేరిచె నెట్టుకేలకున్.

౧౬

అతల్ల, సీత కోడలసీతయందు అయంభలియందోరె శివమును అను ధ్యానింతువుగాక.

లక్ష్మ.—ఇది భరద్వాజులవారు తెలిసినవి చిత్రకూటమార్గమందు యమునా
తీరంబున శ్యామ మనుషేరి మణ్ణివెట్టు.

[రాముండు మక్కువతోఁ గాంచుము.

సీత.—అర్యపుత్రా, ఈ ప్రదేశమును స్మరింతువా?

రాము.—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱుకును?

చం. చరణగతాధ్వభేదమున జం పయి నల్గియు సుందరంబు లై
పరిమృదితాబ్జనాళకనిభంబుగ వాడినయంగకంబులన్,
విరియనిదట్టకొంగిభలమేదురె సంపహనంబు గాంగ, నా
యరమునఁ గూర్చి సుప్తీసుఖ మొందవె యిందుఁ బయోరువశిననా.

లక్ష్మ.—ఇది వింధ్యారణ్యంపు మొగాళమున విరాధునితోడి యొరయిక.

సీత.—ఇదిచెందులవలే! అర్యపుత్రుండు తనచేత విషవశట్టను నాకు గొడుగుగాఁ
బట్టి యెండను తొలగించిన నా దక్షిణారణ్య ప్రవేశారంభమును చూపెదనుగాక.

రాము.—

మ. తిలకింపక రుదిరంబు వ్రేసిరిచి వ్రేలాప్రమాదాన్ని భూ
ములు వైఖానసవాస వృక్షతలముల్; మున్నటి నిందుం గుటి
నిలయుల్ శాంతులు నాచిభేయకరముల్ నీహారముజ్జ్వలముల్
పాలుపొందక గృహమేధు; నానెమజుక ముద్ధాక్షి యీతావులక?
లక్ష్మ.—ఇదె జనస్థాన మధ్యమున దట్టంపు; జెల్లుల కరంకరచే నిరులకొను
చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడతోడ గోదావరి గుహ ముఖంబుల మ్రోగించు
చుండ అనారతము పృష్టి గ్రక్కుగూడమేధుములచే కడుంగారొనుచున్నది ప్రప్ర
వణనామవర్జితము.

రాము.—

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతువె శుభాంగిరొ, యాగిరియందు లక్ష్మణుం
డాదట నేన నేయంగను హాయిగ సుంపితి మేదినంబులక?
గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరను సుంపిరింతువే?
వైదలిరో, స్మరితె తమసాంశములక మననననంబులక? ౧౯
మఱియు,

ఉ. ఒక్కొక్క కేలఁ దన్నయత కోయనఁ గాంగిలి చిక్కఁ దిద్దుచుక
జెక్కును జెక్కు నేర్పడని చేరికపెంపున మెల్ల మెల్లఁగా
నొక్కక్రమంబుంగల్గక యెదోయెదో యాదటఁ బల్కికొన్రహిక
గ్రక్కున యామముల్ మన పరాకునబోఁ దుదిముట్టెరాత్రియే.

లక్ష్మ.—ఇది పంచపటి యందు శూర్యణఖ.

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రా! ఇంతవట్టే నీదర్శనము!

రాము.—ప్రియా, వియోగమునకు వెఱచెదవు! చిత్తరు విది.

సీత.—విదై నను గానీ, దుర్జినము ఆసుఖమును కలిగించును.

రాము.—అయ్యో! ఇప్పుడు జరుగుచున్నదివోలె నాకు జనస్థాన వృత్తాంతము
తోచుచున్నది!

లక్ష్మ.—ఇతను,

శా. ఆవృత్తం బిది, వైడిలేడిమిషచే నట్లాఖిలుల్ రక్కసుల్
గావింపక దరికొల్పినట్టివెత సంత్రాళించినక బేర్చెడిక;
తావే యాద్యుడు వచ్చి శూన్యము జనస్థానంబుఁ గన్నార్తిక
గ్రావంబుల్ సయితంబునేడ్చు మగరాగర్భంబునుక వ్రయ్యలొ.

సీత.—[అశ్రువులతో, ఆత్మగతము] అహో! వినకరమలానందనుడు నాకారణంబున సింహ పెద్దదముగా తల్లడిల్లినాడు!

లక్ష్మ.—[రాముని గాంచి, సాస్త్రము] అన్నయ్యా, నీమియిది!

మధుర నీబాష్పములంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనకా
వొరలుకా ధారలుగాగ చుట్టిపడి చిందుల్లాగడుక న్రయ్యుచుం;
బహు బాహింతు భరతకృష్ణ హృదయాధ్మానంబు నానాపుటా
భరతంబున నీ వడంచిన నుద్దామంబు నావేగముక. ౨౨

రాము.—వత్సా,

తే. ఆపుడు ప్రియ బాయ నైన యాయాత్రివహ్ని

యునువె పగతీర్చుకొనునాన నోర్వ నయ్యె,

మరల నిపుడు వివక్షమై మనసు నేర్చు

వెండి నెలవాలు నెదగుట్టు: బుండువోలె. ౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీరిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్య పుత్రహన్య నై ఒంటిగా నున్నానని లోచించుచున్నది.

లక్ష్మ.—[స్వగతము] వేటువిషయముం జూపెదను. [చిత్తరపుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇట మన్వంతర పురాణగ్నిప్ర రాజు మహానుభావుండు నాయనజటాయని చరిత్రపరాక్రమోదాహరణము.

సీత.—హా నాయనా! నిరూఢము గావించితివి నీయవత్సన్నేహమును.

రాము.—హా నాయనా! కాశ్యపుండా, విహంగరాజా, నీవంటి మహాతీర్థము సాధువు ఇంకొకఁ డుండునా!

లక్ష్మ.—ఇదె యల్ల దనుకబంధనివాసము, జనస్థానమునకు పడమట కుంజవంశమును పేరి దండకారణ్యభాగము. ఇదిగో ఋశ్యమూకపర్వతమున మశంగముని యాశ్రమ స్థానము. ఈమె శ్రమణయను సిద్ధశబ్ది. ఇది పంప యనుపేరి యాపద్ధాకరము.

సీత.—ఇక్కడగదా ఆర్యపుత్రుండు అమృత ధైర్యములు మాని వాచిచ్చి బిగ్గర రోదనములు గావించెను?

రాము.—ఈ సరస్సు రమణీయము. ఇందు,

చ. మదకలమల్లి కాక్షములు మాటికి *తొక్కలఁ గొట్టి నెట్టుటకా
గదలుచు నూగుచున్న ఘననాళము లొప్పెడు పుండరీకముల
వది వదులకా బయల్పడు బ్రభాభరితోత్పలపండ్ల మండితా
స్పదములఁ గంటి బాష్పపరిపాత సముద్గమ నాంతరంబులక. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముడు హనుమంతుడు!

సీత.—ఈయన చిరనిష్ఠుడైన బీషలాకమును సముద్రించిన మహావీరకారి మహాభాగుడు మారుతి.

రాము.—

తే. అహహా! యీమామ్యుఁ డల్లమహాభుజాండు

అంజనాదేవినోముల యరిదిపంట!

ఎవనిబీరంబు మనకును భువనములకు

గోడు మున్నీరు దాఁటించు నోడ యయ్యె!

౨౫

సీత.—వత్సా, పూచినకదంబములమీద నెమళ్ల తాండవించుచున్న యీ కొండ పేరేమి? ఇచట చెట్లుండ ఆనుభావ సౌభాగ్య మాత్రావశిష్ట మై ధూసర పైన క్రితోడి యార్యపుత్రుని మూఢితుని సేపు పట్టుకొని వాచిచ్చి యెడ్డుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. ఔ నిది మాల్యవత్కుఠర మర్జునసారభ వాహి యెంతయున్
దేనిశిరంబుంబుం బొదివె నీలము నిద్దము నైన క్రొమ్మెగుల్;

* [దీనను నన్న—

రాము.—

ఏడు విడు, దిట్టడఁ] గాను వినంగ నే నిరేకా;

జానకితో వియోగ మది సంభవ మైనది వోలె వెండియున్! ౨౬

లక్ష్మ.—ఇటువైని ఆన్నయ్యవియు మహావీరులైన యీ వానరరాక్షసులవియు ఈత్రో తరములు కర్పాద్భుతములు. మఱి వది నె అలసిపోయినది. కావున విశ్రమించు గాక యని విన్నవించెదను.

సీత.—అర్యపుత్రా, ఈ చిత్తరువుం జూడఁగా నాశోక కోరిక పొడముచున్నది, విన్నవించు కొనియెద.

రాము.—ఆజ్ఞాపింపుము ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీరులయందు విహరింపను, భాగీరథీ దేవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడను, గోరుచున్నాను.

రాము.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్చవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపినారు. కావున, కుదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పింపుము.

* పాతాంకరము.—[రాము.—మానుముమాను తమ్ముడ సమర్థుడఁ]

సీత.—అక్కప్పుడు, నీవెందులకై రావలయును.

రాము.—నీ కింకారములయందు, ఇదియెంత జెప్పవలయునా?

సీత.—అట్లయిన నాకు సంతోషము.

లక్ష్మ.—అన్న నాని యాత్మ నెఱవెప్పెదను.

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—ప్రేయసి, ఈ యింకెందఁ గూర్చుండుము.

సీత.—అట్లే చేయెద. బిడకెలన నిర్దిష్టము అపహరించుచున్నది.

రాము.—అట్లయిన నన్ను ఎడయకఁ దట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయంబున కణబంధులము భుజమ్ముఁ

జేర్చు నాకంఠమున నుండేదముగ

పందవ మయినాఖి చుంపిత స్యందమాన

చంద్రమణి నాని విభ్రమకాశి చబల.

౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆకందముతో] ప్రియా, ఇ దేమి?

తే. సుఖము దుఃఖము మెలఁకునొ సుప్తియొక్కొ

విసుము కుప్పటొ మదమొ భావింపరాక

నీవు తాకినమాత్ర సింద్రియమెమోహి

యొకవికృత నాదు చేతక నూపు సుశుభ్ర.

౨౮

సీత.—శమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకన్న మ తేమున్నది?

రాము.—

ఆ. వూర జీవిత ప్రసూన సుజీవులు

తృప్తిదములు మోహి తేంద్రియములు

నీ సుభాషణములు నీరజాతేజ్జణ,

శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు.

౨౯

సీత.—ప్రియంపదుఁడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయం బరికించును.]

రాము.—ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు నీటఁ గాట

బాల్యమునయందుఁ బిదప జవ్వనమునందు

స్వాపకర మన్యచే ననుపాశ్రితంబు

లలన యిదె రాముభుజము తలాపి నీకు.

౩౦

సీత—[నిట్లును నటించుచు] ఆర్యపుత్రుడా, పన్ను యిది, నిన్నుది యిది.

రాము.—ఎమి! ప్రయోజనము లేదనియెందు పడములో నిట్ల చెందినది!

[కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ. ఈనికి అత్తు గెహమున, నిలు పట్టవరకు సుధాంజనం,

వీసకి మేనికాననుని చెయిలో బహుళం బగు చందనస్రవం,

వీసకి బాహులవల్లె యిది మూసెడిమము క్రైమినిం తెంతమం,

వీసకి దేది గాదు స్త్రీయ? ఇట్లుగా గాని యిరుండుయోగమే. 30

ప్రతీహరి.—ప్రవేశించి దేవా, చెప్పును.

రాము.—అ! ఏమి చెప్పెను? ఎదు?

ప్రతీ.—వీసవారి యానన్న వలచారకుడు దుర్బుఖుడు!

రాము.—[స్వగతము] అంతపురచారి దుర్బుఖుడు! వానిని నేను పొరజాన పదులపై పే గుండి రి మ్మసి కంపితిసి. [ప్రకాశము] రాచప్పును.

[ప్రతీహరి నిష్క్రమించును.

దుర్బుఖుడు.—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హ! సీతాదేవివీధ యటువంటి కలవరాని జనావవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపం చేతును? మఱేమిగతి! ఈ నిర్భాగ్యుడికి ఇది కొలువుగదా.

సీత.—[కలవరించును] హ! ఆర్యపుత్రుడా, ఎటు నున్నావు? ఎటు నున్నావు?

రాము.—ఇదే అది దేవికి కంఠర మెత్తించినట్టిది, చిత్రదర్శనముచే గలిగిన విరహభావన, ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో పరామర్శించుచు]

శా. ఏ దవైత్వము సౌఖ్య దుఃఖములయం, దెం దూఱిడిల్లుకొ మనం,

బే దా సర్వదశానుగామి, జర నెం దేర క్రియుక డిందదో,

ఏ దాఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రవవో నింపైన నెయ్యంపుబం,

దాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రె శ్లేనియుకా.

దుర్బు.—[సమీపించి] జయించు దేవా.

రాము.—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్బు.—దేవరవారిని పొరజానపదులు పొగడుతున్నారు. ఏలాగంటే—“రామ బేవుడు మమ్మల్ని దశరథమహారాజుని మరిపించినాడు” అని.

రాము.—ఇది మ్మతి. దోష మేదేని చెప్పుము, దానికి ప్రతివిధానము చేసెదను.

దుర్బు.—[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము:—అహహ! ఆతి భూరముగా వడినది వచనదంభోళి!

దున్న:—దేవరా, హేటజ్జిండి;

రాము:—[హేటజ్జి]

తే. అది! సతకు నొకనింజియుంటునిండు

యపు దెసి శమించె నద్భుతోపాయములను,

వెండి యిది యిప్పు హతవిధి విలసనమున

విస్తరిల్లిన చాలక్కనిచుమువోలె.

33

రాము:—మండభాగ్యుడ నిందుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని నకరుణముగా] కాక ము జేమి?

కం ఏకార్యముచే నైచను

లోకారాధన మెసాధులోకస్తత మా

ఆకరణి నను ననుల విడ

నీకొని మాయయ్య దానినే కద నెఱవె.

34

ఇప్పుడే గదా వసిష్ఠభగవంతులు సందేశించినారు. మఱియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు

నాసావిత్రసృపు లగ్ర్యు లాస్పదమొ, యటన్

నాసంబంధంబున సడి

దాసిన నన్నిస్పిరో! యథన్యుని గాల్పన్!

35

హ! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హ! స్వజన్మానుగ్రహ చంద్రిత విశ్వంధరా!

హ! నిమిజనకవంశనందినీ! హ! పావకవిస్థారంధతీస్తుకకలకాలిని! రామమయదేవితా!

హ! మహారణ్యవాసప్రియసఖ! హ! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు ఇట్టి యాచరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు,

నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,

నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,

నీవు ది క్కెందు లేక డిందెదవె యకట!

36

దుర్ముఖుడా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాము డాజ్ఞా పించుచున్నాడు. [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్జు — నీమి! అన్ని పరిశుద్ధులైన గర్భంలా! పరిశుద్ధులు సంతానంగల
దాన్ని దేవి దుష్టుల దూరుచేత పరిశుద్ధులు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు !

రాము — అట్లనకు. పాపము శమించుచుగాక; పాపజానపదులు దుష్టుల లెట్లగు
దురు? చూడు.

తే. లోకులకు మానసీయ మిక్ష్వాకులము,

నిందకుఁ గతంబు విధిచేత నందుఁ గల్గె;

శుద్ధికాలంపు టద్భుతస్ఫూర్ణమును

విశ్వసించు నెవండు దవ్యవత్తె!

32

కావున, నీవు పాము.

దుర్జు — నా! జేవీ!

[అని మిక్కుమించును.

రాము — నా! కట్ట! అతి బీభత్సకర్తుడను క్రూరుడ నైతిని. ఎట్లన —

తే. పిన్న తెలిసుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ

గూర్చిచే వేటు తలఁపును గొననిదాని

మృత్యువున కిచ్చుచున్నాడ మిషను నెరపి

గృహశకుంతిక నల సూనరియును బోలె.

33

కావున, అస్పృశ్యుడను పాకని విల దేవిని మైల చేయుదును? [నీకళిరమును
స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లాగికుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడు మవి

చారముగ, నపూర్వకర్తచండాలు ననుకా;

చేరితివి చందనం బని

మోరవిపాకమును గాలకూటద్రుమముకా!

34

అయ్యో! కలక్రింద నది యిప్పుడు ఖాళీ జీవలోకము! ముగిసిపోయినది రాము
నికి జీవిత ప్రయోజనము! ఇట్టి పల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారము! కష్ట
ప్రాయము శరీరము! కాకేమి?

ఆ. గోడు గుడుపుకొఱకె కూర్చొన జైతన్యంబు

రాముమేనఁ బామరసభవుండు ;

నిలువరించి మర్తముల ప్రక్కలించుచుఁ

గూళయునురు వజ్రకీల మయ్యె.

౪౦

హా! అర్జునాదుంధరీ! హా! భగవంతులారా పసిష్టవిశ్వామిత్రులారా! హా! దేవీ భూదేశాత్మ! హా మామా జుఘాదా! హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారి లంకావరీ విభీషణుడా, హా క్రయసఖుడా సుక్రవ్రుడా! హా సౌమ్యుడా అంజ నేయుడా! హా సఖిప్రజా! కొల్లబోయితిరి ఆచమానితులైతిరి రామహతకునిచేత! అట్లు గాచేసి, వారిని జేర్కొన నే నెఱడ నిన్నిడు!

౪. అట్లనంగ నేల యన, దిరాత్తుండను

జేసినట్టిమేలు చెటుచువాడ

నేను బేరకొనుటయే యానుహాత్తుల

సఖము నోకికు టంచు నాత్మఁ దలఁతు

౪౦

ఎట్టివాడను నేను!

తే. ఎవను విశ్వాసమున వ్రాలి నిదురఁ గూరి

నెఱ నదను నెఱగర్భంపు వ్రేగుదానిఁ

క్రియగృహిణి గృహలక్ష్మీని గృహ దొరంగి

బలిగఁ బిశకాశులకుఁ బాటవైచినాడ.

౪౧

(సీతపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఇది రామనిశిరముతో నీ పాద పంకజములకు కదసారి తాఁకుడు. [విద్యును.

[నేపథ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము—ఎవ రక్కడ? ఇదేమీ తెలిసికొమ్మ.

[వెండియు నేపథ్యమున]

కం. యమునాతీరమహర్షులు

తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుక్

గుమి ఘై కూ యిడెదరు లవ

ణమహాసురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడలేమిన్.

౪౨

రాము—ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా! ఇదె ఈ దురాత్ముని కుంభీరసేపుత్త్రుని తెగటాబ్బు పని కత్తున్నది నువెదను. [కొన్ని యడుగులు వడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! విరుగుచుకొ! భగవతి పనుంధరా,

తే. జనుకరఘుగోత్ర కృత్స్నశోభనము నెవఁడె

బుధ్యాశీలను జన్నంపుబుధ్యాశీల

నీవ కంటివో యాసాధ్వి నీదుపట్టి
నీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు.

౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

నీత.—ఈ సామ్యుడా ఆర్యపుత్రుడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాంస లేచి] అయ్యయ్యా! దుస్స్వప్నముచేత వంచికనై నేను ఆర్యపుత్రుడు లేనిదానినిగా నన్ను దలచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయ్యా! అయ్యయ్యా! నన్ను నిద్రితను ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్రుడు పోయివాడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పడు నేను నావశమన యేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుడు?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణమూరుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. “లేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కుదురుగాక” అని.

నీత.—ఇదె ఎక్కుచున్నాను. [అని లేచి పరిక్రమించి] ఆదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లగా నడవుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవి.

నీత.—నమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదర్శన మ నెడి ప్రథమాంకము
ముగిసినది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యమున]

కపోభనురాలికి స్నానకము.

[అధ్వగవేష] తా.సి.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యామెఫలపుష్ప ప్లవార్థ్యముతో నన్ను సేవించుచున్నది!

వనదేవత.—[ప్రవేశించి, అర్ఘ్యము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదినంబు నాకు నేఁ,
డీవహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్య మొ చేసికొంటి మున్;
మీవశ మిందు వృక్షములనీడలు నీళ్లం దపార్హ భోజనం
బేవో, ఫలంబో, వేరొ, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికీ? ౧
తా.సి.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది!

చం. చెలగుఁ బ్రియంకరంబె యయి చేత, వచస్సు విసీతిమంజువే,
తలఁచున దెల్ల భవ్యమ, యుదస్తవిగర్వము సంస్తవంబునుక,
కలఁగక త్రొత్తలోఁ బిదమ గ్రాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిసగ్గశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడుక. ౨

[ఇరువురం గూర్చుందురు.

వన—మహావీరుని నిన్ను ఎవరినిగా తెలిసికొందును?

తా—నేను ఆశ్రేయిని.

వన—అప్పు ఆశ్రేయీ, ఎటునుండి యిటుకు రాక? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు విమితము?

ఆశ్రేయి—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగ స్త్యప్రముఖులు

పలువురు దగ్ధిభవేదులు ప్రతివసంత్రు

వీరివలనను నిగమాంతవిద్య నేర్వ

వచ్చితి నిటుకు వాల్చీ కివసతినుండి.

3

వన—ఇకరమునలుకూడ ఆయనచే ప్రాచేతనుని పురాణబ్రహ్మవాదిని ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుశ్రూషించుచుండఁగా, అప్పుగా రేల యీ చిరప్రవాస క్షేమమునకు పాలుపడుచున్నారు?

ఆశ్రేయి—అచ్చట అధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘ ప్రవాసము వంగికరించితిని.

వన—ఎట్టి దావిఘ్నము?

ఆశ్రేయి—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్ల విధములను అడ్డుకొనెన బాలక ద్వయమును ప్రస్థము విడిచినమాత్రపు వయస్సుదానిని తెచ్చి యిచ్చినది. అది ఋషుల మాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయు అంతస్తత్త్వములందు స్నేహము కొల్పుచున్నది.

వన—వారి నానుభేయములు ఎఱుకరూ?

ఆశ్రేయి—ఆ దేవతయే వారికి కుశలవు లని పేరు తెచ్చి వారి ప్రభావమును గూడ తెప్పినది.

వన—ఎట్టి దాప్రభావము?

ఆశ్రేయి—వారికి భవనాస్థములు బృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధములు అని.

వన—అయి విమితము!

అశ్రేయి—వారిని వాల్చి భగవంతుడు దాదిమి మొదలయినా తానే పూను కొని పెంచినాడు, రక్షించినాడు; మాడాకర్పయిం గావించి వేదము దక్క కడను విద్యలను సావధానముగా చదివించినాడు; తర్వాత గర్భాకాదక వర్షంబున ఔత్త్రకల్పం బున వేదములను నేర్పినాడు; అతి ప్రదీప్తప్రజ్ఞామేధాకాలు లగు నాబాలరతో మా బోంట్లకు సహాధ్యయన యోగ్యులక లేదు. ఏ లన—

చ. ఒసగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞునకు నోగునకు గురు డొక్కరీతినే;
ఒసఁగఁడ తాను మానుపఁడ యొక్కనికేనియు నేర్పు నేరుపుణ్,
పొసగును దెల్పి నిర్వురకు భూరివిభేద; మ దె ట్లటన్నచోఁ,
బొసగును నీడ యచ్చమణిఁ, బొందదు మృణ్మయ సంచయంబునన్

వన—ఇదా ఆయధ్యయనాంకరాయము!

అశ్రేయి—ఇంక నొకటి కలదు.

వన—ఆ దేదీ!

అశ్రేయి—అనంతరము, ఆ బ్రహ్మన్ బికప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమ సానడికింబోయెను. ఆచట కలయికలో నున్న కొంగదంపతులలో ఒకదానిని వేయుచుండిన వేటరిని గాంచినవాడై ఆకస్మికముగా స్ఫురించిన వాద్దేవిని అసంకీర్ణుడు అనుష్ఠాప్యం దన్ములో కుదుర్చొన్న దానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

“ఒనిషాద, ప్రతిష్ఠ న్నీ! వొందుదే శాశ్వతాబ్దముల్

కామ మోహితే మేకంబున్ గ్రౌంచయుగ్ధానఁ జంపుటన్?” ౫

వన—చిత్రము! వేదముకంటె వేఱుగా క్రొత్తది ఛందస్సుల యవతారము!

అశ్రేయి—మఱి యాసుమయాననే అట్లు కల్పబ్రహ్మవిర్భావముం బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావముడైన బ్రహ్మదేవుడు ఎదుటఁ దోచి ఇట్లు హెచ్చరిం చెను: “ఋషీ, వాగ్భ్రహ్మనుండు ఎఱుకగలవాడ వైతివి. కావున, రామచరితమును వర్ణింపుము. నీ ప్రతిభాచక్షుస్సు అర్థమును అన్యాయాతజ్ఞోలియును. మొదలికవి వైతివి.” ఇట్లు వచించి అంతర్ధానము పొందెను. అనంతరము భగవంతుడు ప్రాచేతన మహర్షి మనుష్యులయందు మొదటికైన యట్టి యాశ్చర్యబ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణ మును రచించెను.

వన—అహా! సంసారము పాండితీ మండిత మయినది!

అశ్రేయి—అందువలనం బితికితిని ఆధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము వచ్చినదని.

వన—యిగానే యున్నది.

ఆశ్రేయి—కల్యాణీ, ఆయానము లేనది. ఇప్పుడు అగస్త్యశ్రమమునకు దారి చెప్పము.

పన—ఇటుచుండి పంచపటిమెంటి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్మ.

ఆశ్రేయి—[బాష్పములతో] ఇది యాకపోవనమా? పంచపటియో యిది. ఇది ఆ ప్రస్తవణ పర్వతమా? జనస్థానదేవత యైనవాసంతివా నీవు?

వాసంతి—స్వర్ణమును అల్ల.

ఆశ్రేయి—చట్టి బానకీ!

తే. సకీయ, యిదే నీదు ప్రయబంధసమితి; దీని

ముచ్చటలె మా కుబుసు పుచ్చ మొనలికథలు;

నామశేషను నిను నిది నాకుఁ దోచి

యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యం బోలె.

౬

వాసంతి—[భయముతో స్వగతము] ఏమి! నామశేష యన్నదే! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవి?

ఆశ్రేయి—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి—అపాహ! దారుణమయిన దైవనిర్భాతము.

[మూర్ఛిల్లును]

ఆశ్రేయి—కల్యాణీ, ఉపాడిల్లు మూతాడిల్లుము.

వాసంతి—హా! ప్రియసఖ, మహాభాగురాలా! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది! రామ భద్రా రామభద్రా! ఇక నీతో నేమి! అమ్మా, ఆశ్రేయీ ఆకాటిలో విడిచి లక్ష్మ జుండు పోయినకర్వాక సీతాదేవి పృతాంతము ఏమో తెలియునా?

ఆశ్రేయి—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి—కట్టా! అరుంధతీపసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబమందు పృథ్వి రాజులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది?

ఆశ్రేయి—ఆప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు ఆ శుద్ధ్రేంద్రేంద్ర యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుండు గురుజనుమును పూజించి అంజము గావించినాడు, అంతకు అరుంధతీభగవతి 'కోదలు లేని యయోధ్యకు శేష పోహ' అని పవించినది. రామవికల్లులను అట్లే విశ్వయించుకొనిరి. అందులకు అనుగుణముగానే పసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి—అట్లు—“నాల్కి తపోవనమునకుం బోయి అటు పవిత్రము,” అని.

వాసంతి—మఱి యిప్పుడు ఆరాజా నీ మాధరించుచున్నాడు.

ఆశ్రేయి—అయిన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాడు.

వాసంతి.—అయ్యో, పెండ్లి కూడ చేసికొన్నాడా?

ఆశ్రేయి.—శాంతము! శాంతము! లేదు లేదు.

వాసంతి.—అటుయిన యజ్ఞములో ఆయనకు సహధర్మి చారిణి యెవరు?

ఆశ్రేయి.—ఐంగారపు సీతాప్రతిమ.

వాసంతి.—అహహ! !

కం. స్వరువునకన్నఁ గఠినములు,
విరికన్న ను గోమలములు, విశ్వాతిగు లౌ
పురుషవ రేణుల మనములు ;

తర మెవ్వరి కౌను వారిత త్త్వము దెలియక! 2

ఆశ్రేయి.—వామదేవాభిమంత్రితమును పేధ్యాశ్వమును విడిచినారు. యథా
విధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిగా లక్ష్మణపుత్రుని
దివ్యాస్త్రసంప్రదాయముం బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱ్ఱపుడం డిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[స్నేహకాశుకాస్త్రములతో] అహ! కుమారలక్ష్మణునికిం గూడ
కుమారుడా! అమ్మా! బ్రదికితిని!

ఆశ్రేయి.—ఇంతలో బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు పుత్రుని మృతుని రాజద్వార
మందు తెచ్చిపెట్టి టొమ్మనం బాదుకొనుచు ఉద్ఘోషించినాఁడు. అంతట “రాజాప
చారములేక ప్రజలయం దకాలమరణము సంభవించు” దని కరుణామయుఁడు రామ
భద్రుఁడు తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనఁగా, తటాలన ఆశరీరవాక్కు ఇట్లు వినఁ
బడినది.—

“తపము నేయుచునున్నాఁడు ధరణియందు

వీర శంబూకుఁ డనువేరి వృషలుఁ డొకఁడు.

వాని దల ద్రైఘ్యగా నీకు వలయు రాము;

మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని వేగ.” ౩

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి ఖడ్గపాణియై పుష్పకవిమానము నెక్కి ఎల్లదిక్కులను
ఎల్లదిక్కులను కూర్చు తాపసుని కనిపట్టుటకై చరించు దొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—శంబూకుఁ డనువాఁడు ధూమపాఠు, ఇంద్రే జనస్థానముననే తపస్సు
చేయుచున్నాఁడు. కావున క్రిరాముఁడు పెండియు నీవనము నలంకరించునా?

ఆశ్రేయి.—కల్యాణీ, పోయెద నిత్రుడు.

వాసంతి.—అట్లే చేయుము. షగలు ముదిరినది. కావుననే,

తే. చెట్టచే దొడిమలపట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్విరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
నొరయునదురుచే రాలు సుమోత్కరములు
దటతపువు లర్ప సేయు గోదావరి గను.

F

తే. వానిపైఁ గూండ్ల కేతెంచి పావురములు
నడవికోళ్లును మిడియెండ బడలికలకు
శాంతిమై గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హంకారగుంభనముగ.

౧౦

తే. క్రింద నీడను భరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుగు లాచెట్లబెరడుల బిలములందుఁ
గాఁక కిట్టటుకొ కీటకములఁ దమదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొనుటఁ గనవె.

౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.]

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట రామభద్రుడు సదయోద్యతభధ్ధుఁడు ప్రవేశించును.]

రామడు.—

తే. కుడికరమ, హృద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృత్యుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భభిన్న
నీతఁ దఱమిన రాముని గాత్రమునకు?

౧

[స్మితము గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్తం గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణ

శ్రుతుఁడు బ్రదుకును గాక.

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] జయము జయము జేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి భరింప దండముకొ,
దీను మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునుకొ.

దేవర, శంబుకుండను ద్వదీయపదంబుల మూలఁ జేర్చెదన్;
జావులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లొ. ౨

రాము—రెండును మాకు ప్రియములు. మఱి యనుభవించుము ఈ గ్రమయిన
కవంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,
నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీఱు,
తైజసములు వై రా జాభిధానకములు
నయిన లోకంబులు ద్రువంబు లగుత నీకు. 3

శంబుకుండు—ఈ మహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని కవస్సునకుఁగాదు.
అయిన నట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహోపకారముం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;
వెదకుచు నన్ను దుర్వృషలు నీ వరుడెంచితి నూఱు లామడల్!
ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిష్ఠము; కాక యయోధ్యనుండియున్,
బద మీదు దేల వెండియును భానుకులాగ్రణి, దండకాటవిన్? ౪

రాము—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది? [కలయం దిలకించి]

శా. శ్యామస్నిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,
వ్యామూర్ఖజ్ఞురపాతఘోషిత కకుష్ఠక్రాంక త త్తత్త్వలుల్
భూమి ధ్రాశ్రమతీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ఠ కాంతారముల్
నామోలం బొడతెంచె జ్ఞాతచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబు—దండకయే యిది. ఇచటఁగదా పూర్వము నివసించుచున్న దేవరచేక.

కం. దురమున నొక్కొమ్మడి వ్రుం
దిరి కరకరిరక్కసులు పదియు నాలుగువేల్,
ఖర దూషణ త్రిశిరసులు
స్వరునిభశరహతులు బడిరి శమనునివాతన్. ౬

అందువలనఁగదా, సిద్ధిక్షేత్ర మయిన జుస్థానమున మముబోటి భీరుజనులకుం
గూడ విర్యము సుంచారము కలిగినది.

నీ. నిష్కాజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
 యీసీమ లొకకొన్ని యెడలయందు,
 సత్త్వంబు బులియు నుచ్చండాభటులతోడ
 ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్ని చోట్ల,
 స్వైరనిద్రిత మహాస్ఫట భుజంగశ్వాస
 దీప్తాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
 లోతుబగుభులందు బ్రాతు లొనల్పాంబు
 పుల మిసుకుచున్న వీకలకులందు,
 తే తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాటి
 త్రాగుచున్నవి యాజగరంపుఁ జెమట;
 తుణవిసోదంబు గాఁ గటాక్షంబు నేయ
 నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ.

2

రాము—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగొ
 మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాపున్న టెంకి.
 అనుభవం బగుచున్నవి యల్లనాటి
 యఖిల వృత్తాంతములును బ్రత్యక్ష భంగి.

౩

వైశాఖి ఎంతయు అరాచకీయ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంకకన్న
 నాకు భయానక పేమున్నది? [నటావ్వము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను
 కానల నీతోడ నుండుఁ గాపుర మనుచుకా
 దాను విహరించె జానకి.

హా! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై !

౪

కం. ఎది యెవనికీ బ్రయజన మగు
 నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికి;
 అది తా నేమియు జేయక
 నిడుల్పు దుఃఖముల సౌఖ్యవిరతులచేతక.

౫౦౦

శంఖా—చోరరానిది యిది చిత్రగిరి దగినది కావు. ఇటుపైని ఇది మధ్య
మార్గములు, మదోక్కుట నీలకంఠ కంఠ శోమల కాంతి కాంతులులగు చర్మక
ములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నట్టకొన్న లేత చెట్ల గురు
లచే నలంకృతములు, బెద రొందని పెక్కు తేగల జంకకడుపులచే శోభితములు,
ప్రకాంఠ గంభీరములు.

(మాటని)

కలిత మదవిహం గాక్రాంత వానీర పుష్ప
న్దిశన సురభి శాచ్ఛామేయ తోయంబు లిందుకా,
ఫలభర పరిణామ ధాన్వంతభా గ్జంబుకుంజ
స్థలన ముఖర భూర్యోఘంబు లేటూల్ వహించుకా. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్లు యువల్ రచించు నం
బుశృతముల్ వివృద్ధి బ్రతిమోతలచే గనుచున్న విందులకా;
దీకొనుచున్న దేన్లులు మథించిన యందుగుగ్రంథు లోడ్పు ను
త్రేకపు సౌరభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటకా. ౧౨

రాము—[బ్రాహ్మణుల నడంచుకొని] భద్రుడా, నీ దారులు శుభము లగుగాక.
దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బోవు.

శంఖా—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిన అగస్త్యుని అభివాదించి కాశ్యక
పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.

రాము—

లే. కంటి వెండియు నిప్పు డాకాననంబు,
నెందుఁ జిరము వసించితి మేము మున్ను;
గృహాల మాచణ్యకులము నై విహితధర్మ
రతిని నాంపారిక స్తుతైక రస మెఱుగుచు. ౧౩

లే. ఆశిఖరు లివె శిఖి విరావాకులములు,
ఆవనము లివె యున్నద హరిణకములు,
మంజు పంజులకుంజ ధామములు పాండ్ర
నీప నిచుశంబు లివె యా ధునీతలములు. ౧౪

కం. ఈ దప్పున సైతము దాం

గాదంబినివోలె నేది కనబడు నదియే

కాదోటు ప్రసవణగిరి,

గోదావరి దేనివజ్జ ఘూర్ణిలు చుండున్?

౧౧

ఉ. దీని మహాశిరంబె సమధిష్ఠిత మార్యజటాయు గూటిచే,

దానికి గ్రింద నయుగ్మటజఘములన్ రహి నుంటి మేమునున్,

ఆ నికటాన గోదయు దదర్శితబింబము శ్యామభూరుహ

శ్రీ నినద త్వత త్త్ర ముఖదీకృత మావనమున్ విరాజిల్లున్. ౧౨

ఇచటనే ఆ పంచపటి; చిర నివాసముచేత మా వివిధ విస్మయభాతి ప్రసంగములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా మండిపవి. ప్రేయసీ ప్రియసఖ వాసంతియు సిటినే పసిండుచున్నది. హా ఏమి పంభించిన దివుడు రామహాకరునికి? ఏ మన నివుడు—

లే. చిరమునకు రేంగి నొంచు పెన్జిలుము వోలె

ఘాతచే గదలిన ముల్కికణిక వోలె,

గ్రంథియై సెలపడిన హృద్వణము వోలె

దట్ట వెత నన్ను నవము నా దరికొలిపెడు.

౧౩

అయినను పూర్వమిక్రమలైన యా భూప్రదేశములను కాంచెదను. [కాంచి] అహో భూమి నన్ని వేశము నిలకడ లేనిది:—

లే. పాటుదల లంక మార్పడె నేటులందు,

విరళతయు సాంద్రతయు మాత్ర విటపులందు,

తడవునకుం గన్న కాన నూత్నముగఁ దోచె,

అచలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు

౧౪

అయ్యో! నేను విదనాడి యెలగుచున్నను న విటకు పంచపటి స్నేహము జలిమి పెయి రాగుచున్నది! (నోరుజుము)

ఉ. ఎక్కడ నింటువోలె బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో;

యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,

ఒక్కరుఁ డిప్పు ప్రాణము సుజ్ఞానచేసె రామసాపి యా

యొక్కను దేహి బంధవటి నెట్లు కనుక గన కెట్లు లేగెడున్? ౧౫

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రిటు మండుటను నావలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—“విమానమునుండి దిగునప్పటి మంగళ సువిధానమును సిద్ధము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షులతోను నీ శ్నాదురు సూచించున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావించుము. తర్వాత పుష్పకంఠున క్షరగా వ్యదేశము చేరి అశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుడవు కావలవు.” అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటుయిన దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలించవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచవతీ, గురుజనానుసారమువలనిది కావున రాముని యీ యతి క్రమమును త్తణముసేపు తమింపుము.

శంబూ.—దేవా! చూడుచూడు.

సీ. గుంజ న్ని కుంజంపు గుడిసెలకాపు లౌ

గూబ పండుల ఘనఘూర్కముల

బెరసిన బొంగువెదురుల నాదములకుఁ

గాక సంఘములు మూకత వహింపఁ,

బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణంబులు వెట్టు

కేకారవంబుల డాక కులికి

ముదుక రోహిణ భూజముల బోదియలయందు

నెదిగెడి యురగంబు లుదరిపడఁగఁ,

ఆ. గనఁగఁ గనఁగఁ గననె కన్దోయి లాగెడు

రమణమీఱి నీధరాధరంబు;

కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రొంచావతంబు నీ

దివ్యదృష్టి నెనసి లీర్థ మగుత.

౨౦

మఱియు.—

సీ. గోదావరీవారి గుహలలోనికీ దూఱి

గద్గదరవముతోఁ గడలుకొనఁగ,

మహాళిల యంబుద మండనంబులచేత

శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మెఱియ,

మోగిల దోచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
 దక్షిణ ధారుణీధ్రములు సూవె;
 ఒక యేటితరంగ లొండొక యేటితరంగలు
 బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
 తే. బ్రబలి కోలాహలంబుతోఁ బాటుతెంచు
 నివియు దేవర మున్ను గన్న వియ; వీని
 సమవలోకింపమీ నదీసంగమములఁ
 బావనంబుల గంభీర జీవనముల.

౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్విశీయాంకము ముగిసినది.

విష్కంభకము.

[అంతట తమసా మురళి లనెడి నదీదర్శయము ప్రవేశించును.]

తమసా—సఖీ, మురళీ, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు?

మురళీ— భగవతీ, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపా
 ముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు పాచ్చరింపు మని పంపినది.—“ఎఱుగుదువు
 గదా వధువును విడనాడినది తెండలుగా—

తే. వెలికి బ్రదులదు గాంభీర్య వృత్తికతన,
 గూఢముగ లోన వెతవెట్టు రూఢగరిమ,
 బుటమునం బొకముం బొందుదిటుము దోచ

నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము!

౧

వాచం జేసి అట్టి యా ప్రేయశీ కన్య వినిపాలోద్భవమై పెంపుమీటి యున్న
 దీర్ఘ కోక తరుణుచేత శ్రీరాముడు కడుం గృహించి యున్నాడు. అతనిం జూడ నా
 గుండె గ్రక్కదలినట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేలగువాడు రామభద్రుడు
 పంచమవీరమందు ప్రయతోధి భూవాన విప్రంభములకు సాక్షులైన ప్రదేశములను
 దర్శించు మాచడు. తానియందు ఘృభాసముచేత నాతడు ఎంత ధీరుడైనను ఇట్టి యా
 యవధులందు కోకము వీధి తెంది కరుణ లోకై విరిసి తెందుట జేసి అడుగడుగు
 మకు మహా వ్రూద కాలుములు లుబికిం గలగు నని నెఱవరిసి యున్నది. కావున,
 కిష్టాచార్యభగవతీ, నీవు సాచభావనై.

లే. శీశర ఖోద సుఖార శీతలములు

బద్ధ కింజల్క పరిమళ బంధురముల

నీ మృదూర్తి పవనముల రామభద్రు

దేవనము సోమ్య సోమ్యను గావవమ్మ.

౨

అని.

తమన.— స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సుంజీవనోపాయమో ప్రధాన
తమమే యిటు సిద్ధముగా నున్నది.

మరళ—అది యెట్లు?

తమన—మీము. అప్పుడు వార్తకితహాసన నమీపమున విడిచిపెట్టి లక్ష్మణుడు
పోగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాలితేకమునం బోయి గంగలోఁబడినది.
పెంటనే అటు ఇరువుర మగ శిశువులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కర
ముగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ ఋదుతలను పాలు వదలిన తర్వాత
గంగాదేవి వార్తకి మహర్షికి అర్పించినది.

మరళ—[అశ్చక్యమతో]

లే. ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ నదియు

బరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;

అందు పాహాయ్యకము నేత కట్టివారు

పూనుదురు తముదామ యపూర్వ గతుల.

3

తమన—మఱి యప్పుడు ఈ శంఖూక పృతాంతముచేత రామభద్రుడు జవస్థాన
మునకు వచ్చెడి నని సరయువువలన విని భాగీరథీ భగవతి ఏ భయమును స్నేహముచేత
లోపాముద్ర కొన్నదో అభయమున కొన్నదై సీతాదేవిం దోడ్కొని ఏదో యొక
గృహచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మరళ—భగవతి చక్కగా దోహించినది—మీమని యనఁగా—“రాజధానియం
దున్నప్పుడు లోకముల యభ్యుదయముకొఱకు ఆయా వ్యాపారములలో నొచ్చియున్న
రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱియట్టి వ్యాసంగములు లేక శోకమాత్ర
నహాయు డైన యాశవికి పంచవట్టి ప్రవేశము మహాస్థానికారి యగును.” అని. సరియే
గాని ఇప్పుడు సీతాదేవిత రామభద్రుడు ఎట్లు దోహటం జెందును?

తమన—భగవతి భాగీరథీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది “పట్టి, దేవయజ్ఞ
సుఖూతురా సీతా, నేడు చిరంజీవులకు మహాపులకు పండ్రెండవయెడటి సంఖ్యామంగ

శంభు మండి కట్టించెడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్రవకురని మనుసంభూతమైన యీ
 బాల రాజ్ని పంశమునకును జనకుని పాపనుడంచువానిని సూర్యవేపుని స్వయముగా నీ
 చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. మఱి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా
 ప్రభావమున వనదేవతలకు సంకలము కనబడవు. ఇంక మనుష్యుల కగపడ వని చెప్ప
 వలయునా?" అని. నన్నును ఇట్లాక్షాపించినది. "తమసా, నీయందు మా కోడలి
 జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము." అని.
 కావున నే నీవు దా యానలిని నెఱవేర్చెదను.

మురళి—నేమను ఈ వృత్తాంతమును లోపాముద్రకు నివేదించెదను. రామ
 భద్రుడు వచ్చియున్నాడనియే తలంచెదను.

తమసా—ఇదె యీమె గోదావరినుడుగునుండి వెలువడి:—

తే. పాలి క్రుస్సిన చెక్కులుం గ్రాలుతులుము
 నెయ్యెగమ్మన సౌరు పెన్నిధిని బెంప,
 గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహభరయొ,
 యనంగ నరుదెంచుచున్నది వనికి సీత. ౪

ఈమెయేగదా యీమె !

తే. తొడిమ కెడపిన తలిరాకు బెడంగు దాని
 గృశను బొండువు నీమెమూర్తి నిలు వాడ్పు
 నెదవిరి నివర్పు నుగ్రచిరైధితార్తి
 మొగలిలో రేకును శరత్తునెగయు బోలె. ౫

[బ్రాహ్మిని విష్ణుమితరు

విష్ణుంభకము పూర్తము.

తృ తీ యాం క ము.

[నేష్యమున]

అయ్యో! ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[అంకట పూవులు గోయుటయం దానక్షరాల్ల సకలజాతుకృష్ణముగా
వినుచు సీత ప్రవేశించును.]

సీత—అహో! నా ప్రియసఖ వాసుతి చలుకుచున్న దని కలంచెదను.

[మరల నేష్యమున]

ఉ. ముందట లోలమై మురియ భూసుత యేకరిలేగ మున్ను దా
నందుగులేజివుళ్ల కొని లాత్త కరంబున మేపిపెంచెనో,
సీత—ఏమి దానికి!

[మరల నేష్యమున]

సుందరితోడ నీట నది చొక్కుచునుండుడు, దాని నద్దిరా!

క్రందుగఁ బోరఁ బైకొనియె గంధగజం బొకఁ డాగ్రహోగ్రమై.

సీత—[తొట్టుపాటుతోఁ గొన్నియడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్ర, కావుకావు
దానిని నా పుత్రత్వవి. [జ్ఞప్తి నభినయించి వైక్లవ్యముతో] అయ్యో అయ్యయో! చిర
మలనాటుపడిన యా యక్షరములే చుచువీడర్థనముచేత వెండియును మందభాగ్య
నయిన నా నోట వచ్చుచున్నవి. హా! ఆర్యపుత్రుడా! [అని మూర్ఛిల్లును.]

తమన—[ప్రవేశించి] పట్టి, ఊఱిడిల్లుము, ఊఱిడిల్లుము.

[నేష్యమున]

విమావరాజ, ఇటనే యుండుము.

సీత—[ఊఱిడిల్లి సాధ్వసోల్లాసములతో] ఆయ్యో! నీరు నిండిన మేఘంపుగర్జనవలె
గంభీర మాంసలము ఎక్కడిది యీ భారతి నిర్హోషము; పీనుల విపరముల నిండుచు నాకుం
గూడ మందభాగినికె వెంటనే ఆత్మానము నొసంగుచున్నది!

తమన—[స్నేహ బాష్పములతో] ఓపి నా పట్టి,

తే. తెలియ చెందులయదియొ, వ్యక్తిం బొరయద,

యట్టి నినదంబున కి దేమె యిట్టు లైతి?

వారి ధరగర్జ విన్న మయూరి వోలె

భయపడితి, వర్షిలికిని బొల్పడితి, కూన.

సీత — భగవతీ, ఆవ్యక్త మని యందువా? నేనో మఱి స్వరసయోగముచేత
అర్హత్రుడే పుట్టుచున్నాఁడని అనవాలు వట్టితిని.

తమన. — వింటిమి గదా తకించుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై
పట్టుకుండు రాజు జనసానమునకు వచ్చినాఁడని.

సీత. — ఆహ! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాఁడు గదా!

[నేష్యమున]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుకా నాకుఁ జుట్టు లెవట,
నెచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపు మెఱయుఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహు ధునీ కందరములు
గోద చెంగటి గొనబుల కొండదరులు.

3

సీత. — చూచి హా! విమి! ఈతఁడు ప్రాతస్తన చంద్రమండ లాపాదుర యె
కృత సుర్వలాకారుడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకవడుచున్నాఁడు! అర్హ
త్రుడే! హా! నన్ను పట్టుకొమ్మ. [అని తమనను కొనిరించుకొని మూర్ఖిల్లును.

తమన. — నా బిడ్డా సమాశ్వసిల్లుము, సమాశ్వసిల్లుము.

[నేష్యమున]

ఈ పుచపటి దర్శనముచేత,

తే. దెందమున లీన మై యున్న కుందువహ్ని
యాత నెఁగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను లేచెడి బలుపొగమొత్త మనఁగ
మూర్ఖు యిదె నన్ను ముంచెడి మువ్వరముగ!

౪

హా! ప్రియా! జానకి!

తమన. — [స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుకూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత. — [సమాశ్వసిల్లి] హా! విమి ఇది!

[మరుల నేష్యమున]

హా! హే! భద్రకారణ్యవాన ప్రియమా! హా! విదేహరాజ తృప్తి! [అని మూర్ఖిల్లును.

సీత. — అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యుని చేర్చి వి నల్లగంపలవేలిన
కన్నులు మూలముడి అర్హత్రుడను మూర్ఖిల్లి వాడు! హా! ఎట్లు పట్టినెల విశ్వాసము
విడచి మి తాళికి చాచుటగాఁ బడినాఁడని! భగవతి తమనా, కాపుము కాపుము,
కాపుము ప్రియమైనా. [అని తరుపాపాదములుం బడును.

కడున—

లే. పొమ్ము కల్యాణి, శైశవ్య పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జననోపధిని గర్భుఁ;
ఆతనికే ప్రియ మగుట నీచేతితాఁకు,
దాచనే నియతంబు తద్రక్షణంబు.

౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.]

[అంతట నేలఁబడినవాడై సభాష్ట్రమున సీతచేతి తాకుడుచే

అట్లు ఒకమఠో ఉచ్చ్వసిల్లుచు రామభద్రుడు ప్రవేశించును.]

సీత.—[హస్తముతో స్వగతము] త్రైలోక్యనాథునికి మరల జీవితము వచ్చిన దని

కలంచెద.

రాముడు.—ఓహో! ఎవ రిక్కడ! ఏ మిది!

సీ. హరిచందన ప్రవాళాంకూర నిచయంపుఁ

బసరున లేచంబు నొనఁగు టొక్కొక్క!

అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్చి

తద్రసంబును జక్కఁ దడుపు టొక్కొక్క!

అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత

తరువునకుం బరితర్పణముగ

సంజీవ నౌపధి మంజుల స్రావంబు

డెందాన నెరయ నలందు టొక్కొక్క!

లే. స్వర్ణ మిది నిక్కముగ నాకుఁ బరిచితంబు,

మోహవారక మిది మనోమోహకంబు,

దుఃఖిజం బగు మూర్ఛను ద్రోయు చిపుడె

యిడిన దానందమున వెండి జడత నహహా !

౬

సీత.—[ససాధ్వన కరుణముగా ఇంచుక ఓయిలి] ఈసాటియే నాకు ఇపుడు
మహాత్మరము.

రాము.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే నీతాదేవి అనుగ్ర
హించినది గావలయు.

సీత—అయ్యో అయ్యో! అర్కపుత్రుడు నన్ను వెదకునా యేమి?

రాము—కాని చరికించెద.

సీత—భగవతీ తమనా, ఆవలి కేగుదుము. నన్నుఁ గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా స్వీధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమన—హిసె చట్ట, భాగీరథీ ప్రభావమునంజేసి పనదేవతలకు నైతము అదృశ్యపు గా నున్నావు.

సీత—అవును. అది కలదు.

రాము—ప్రా శేశ్వరీ! కానకీ!

సీత—[కోకగద్గదముగా] అర్కపుత్రా! ఈ కలకు ఈ వృత్తాంతమునకు సరిపడదు గదా! [సఖాష్టము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని జన్మాంతరమందేని కలుగు పని కలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నే మందభాగ్యును గుఱించి వత్స లుడై యిట్లు చలుకుచున్న వానిని అర్కపుత్రునిగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును, అనుట:

రాము—[కలయం బరికించి నిర్వేదముతో] హా! ఇట్ల నెవ్వరును లేరే!

సీత—భగవతీ తమనా! అట్లు నిష్కారణముగా చిత్కళించియు ఈయన ఈ విధముగా కనంబడఁగా నా హృదయము ఏదళం బొందియున్నదో ఎఱుగలేకున్నాను!

తమన—ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆన డిందుటచే నుదాసీనముం బలె,

విప్రియంబునఁజేసి విషమము బలె,

చిరతరంబైన యీ విరహాన డబ్బాటు

ఘటనచేతను బ్రాపు గన్నది బలె,

సౌజన్యమున సుప్రసన్నంబు బలె, బ్రియు

కరుణంబులకు గాఢకరుణము బలె,

రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,

నీమనఁ బైన దీ నిముసమందు,

రాము—జేపీ,

లే మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు

చేతి రాకుడు న్నే హార్ద్ర శీతలంబు

నాకు నిద్రచున్న విప్రుడు నానందభరము,

నందినీ, గానఁబడవు నీ వెందు నకట!

2

నీక—ఇది గదా అగాధ దర్శిత స్నేహ సంభారములు ఆనంద నివ్యందులు సుఖ
మయములు ఆర్ద్రపుత్రుని యుల్లాసములు. వీనియందలి నష్టికచేతగదా నాకు ఈ జన్మ
రాభిము నిష్కారణపరిత్యాగ శబ్దముచే మెరమెరలాడుచున్నను ప్రియమైనది.

రాము—కాదు కాదు. ప్రియకమ యెక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది రామ
భద్రుని భ్రమ, సంకల్పాభ్యాసబలముచేత జనించినట్టిది.

[నేపథ్యమున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

['ముందఱు లాలమై' ఇత్యాద్యర్థము పఠింపఁబడును.]

రాము—[సకరుణోత్సక్యము] ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

['సుందరితోడ' నిత్యాద్యుత్తరార్థము పఠింపఁబడును.]

నీక—ఎవరిచ్చుడు ఆ దుష్టగజమును దండించెదరు?

రాము—అ! ఎక్కడ నాదుష్టగజము నా ప్రేయసి పెంపుడు పుత్రుని పథాద్వి
రీయుని వైకొను చున్నట్టిది! [అని లేచును.

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి! మహానీయుండు
రఘునాథుఁడా!

నీక—అహో! నా ప్రియసఖ వాసంతియో!

వాసంతి—దేవా, నీకు జయము.

రాము—[నిరూపించి] అహో! దేవికి ప్రియసఖ వాసంతియో?

వాసంతి—దేవరా, కర్వరపడు కర్వరపడు; ఇటునుండి జటాయుళిభరమునకు దక్షిణ
మువ నీతాతీర్థముమీఁదుగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవేరిపుత్ర కునికి ప్రాశ్న గచ్ఛు.

నీక—హా! నాయనా జటాయూ. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము!

రాము—అనాహా! ఈ కథోద్ధాతములు గుండియలను వీలొచ్చినవిగదా.

వాసంతి—దేవా, ఇటు ఇటు.

నీక—భగవతీ, సఖ్యమే పనదేవతలుకూడ నన్ను కనలేకున్నారు.

తమను—ఓహి పట్టి! ఎల్లదేవతలకన్న ఎక్కు దైక్వర్థము మందాపిదేవికి.
అట్లుండ నీవేల సందేహించదవు?

సీత—కనుక, అనుసరింకము.

[అని పరిక్రమింతురు.

రాము—[పరిక్రమించి, భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసుతి—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్రుడు పథుద్విపీ యుండు విజయ యువాడు.

తాము—అయ్యవ్వంతుడు శధిలుగాక.

సీత—అహో, ఇది యిప్పటి కిట్టిదిగా అయినది.

రాము—దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్డది.

శా. స్తేరోద్భేది మృణాలికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్విజాంకూర మై
స్వైరం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపల్లంబు దా మేనె, నీ
గారాపుం గొమరుండు వాడె మదముగ్ధంధద్విదజ్జేత యై
తారుణ్యార్హము నొందె సుందరవశా దాంవత్య కల్యాణమున్.

సీత—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుంగ
కుండునుగాక.

రాము—నఖ వాసుతి, చూడు చూడు, కాంతాసువర్తన చాతుర్యమును గూడ
పుత్రుడు నేర్చినాడు !

చ. హరువగు లేచినపుం గడు లల్లన నోరను బెట్టి యందులన్
విరిసెడి తమ్మితావులు కవించెడి పుక్కిటి తోయ మూన్చెడిన్,
కరమునఁ దుంపరన్ దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్చి దొం
దరఁ గొని పట్టెడిన్ ఋజుమృణాళముఁ దామరపాకు నెల్లిగాన్.

సీత—భగవతి, తమసా, ఇది యిట్టిచైనది, మఱి వారు ఆ కుశలపురుషు ఇంత
కాలమునకు విపాటిగా నవుదురో ఎఱుంగను.

తమన—విపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు అర్హపుత్ర విరహంబ కాక పుత్ర
విరహము కూడ.

తమన—భవితవ్యక అట్లున్నది.

సీత—నేను కని యేమి! అట్టి యానాపుత్రకుల విర్తల ముఖ్యుండరికయంగ
మను ఇంచుక యెడములంగల తోమల దంతములచే భాసిల్లించును చెక్కిళ్ల తోను ముద్దు
బొరలు మధుర మామృత్యుల నుండవలెతానుబంధముతోను కాకళిబంధ నిబంధనము
తోను వెలుగుచున్నట్టిదాని అర్హపుత్రయ ముద్దుగొనఁదాయనే !

తమన—కలుగునుగాక వేల్పుల యనుగ్రహముచేత.

సీత—భగవతి తమనా, ఈ సినుగుల స్వరణచేత స్తనములు చేచి వారి తండ్రి సన్నిధానమున ఓడమాత్రము చేసె సంసారిణి నైతిని.

తమన—ఇందుల శేమందుము. కానుపు గదా స్నేహ ప్రకర్ష మునకు పరమావధి. ఇది తల్లిదండ్రులకు కుక్కపిచ్చుమయిన యొండొరుల కూర్పు.

కం. ఇరువంపతులయు నంతః

కరణంబుల స్నేహసము కరుడగు నెందుకొ,

హరుసపు ముడి యిది నొక్కటిఁ

బరిణాధ మపత్య మనెడి వరనామమునకొ.

౧౦

వానంతి.—ఇటును దేవర మాడవలయు;

కం. అనుచిన మేనెనులిని చఖ

పెనిచె నవొత్త చలముగ్ధ పెండ్లము, నదె కూ

యును సక నిత ముచ్చిఖము ర

తనపు బొవిడికముబలెని గదంబొగ్రమునకొ.

౧౧

సీత.—[నకాకుకబాష్పము] అదా యిది!

రాము.—అనందింపుము పత్నీ అనందింపుము.

సీత—అట్లే అగుగాక.

రాము—

ఉ. గొండిలులకొ బుటాంతర విఘ్నాన్తనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికికొ

దాండవిత బ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,

మండిత హస్తతాళముల మత్ప్రియ గొల్పిన నిన్ను మత్స్యతా

ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారవ మొప్పుఁగ సంస్కరించెదకొ. ౧౨

అహ! తిర్మగ్గుంతువులు సయితము పరిచయము ననుసరించును.

తే. వూచి వూచని గున్నయై పోడికడప

దయిత పెంచిన యప్పుడొ తనరె నేది.

సీత—అర్ధపుత్రుడు చక్కగా అనవాలు పట్టినాడు.

రాము—

స్వజనమునఁ బోలె దాన హర్షంబు గనుట

నిజముగా దేవి నీ గిరినెచ్చి దలంచు.

౧౩

వాసంతి.—దేవర, యిటు గూర్చుందువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకుఁ గమనీయ శయన మా

రానితెర్ది యిది యరంటివనిని,

పూరి యొసఁగె సీత సారె వీనికి నిటఁ,

గాన, హరిణకములు దీని విడవు.

౧౪

రాము.—దీనిని నేను జూడ నోపకున్నాఁడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును

సీత.—సఖ వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, అర్జుపుత్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశమును చూపుటచేత! అకటకటా! ఆతఁడే అర్జుపుత్రుఁడు, ఆజే బంచవటీ వనము, నీవే ఆ ప్రీయసఖిని వాసంతిని, అవే నానా విస్తంభసాక్షులైన గోదావరీ కాననోద్దేశములు, నా బిడ్డలకన్న వేఱు గానట్టివి అవే యీ వృగ పక్షి పృక్షములు, మందభాగ్యులు నాకు మఱి అగపడుచునే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకము నకు దకాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖ సీతా, రాముని యవస్థను చూడవా యేమి!

చం. కలువదళంపుసా రొలసి కన్నుల పండువు నేయ నంగముల,

తలఁచినయప్పు డెల్లఁ గన దక్కియు నీ కెపుడున నవుండె యై

వెలసియు, నిప్పు శోకమున విహ్వలితాంగుఁడు పొందురుండు దు

ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యును నేత్రపర్వమా.

సీత.—చూచుచున్నాను సఖి, చూచుచున్నాను.

తమను—ప్రీయునిఁ జూచుచుండువుగాక.

సీత.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, అని ఎవరు

తలఁచిరి. కాన, ముహూర్తము నే పయనను జన్మాంతరముండుం బోలె కానంబడినవానిని

తావృజులముల నడుమ నడుమ చూచెదమగాక వాయందు వత్సంబి అర్జుపుత్రుని.

[అనంతోఁ జూచును.

తమను—[నెయ్యముతో కవుంగిరించి]

తే. మోచశోకా శువుల వెల్లి పొడుచు నీదు

దృష్టి తృప్తచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,

దయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్పు

హర్ష నిష్కంది ఊరకుల్యయును బోలె.

౧౬

వాసంతి.—

చం. తేరులు ఫలద్రసూన సహితం బగు తేనియ నర్హ్య మిచ్చుతఁ,
విరిసిన తప్తసౌరభము వెట్లెగ వీచుతఁ గాన తేమైరల్,
డారక కలకృణంబుల రతోత్సుకముల్ పులుంగుల్ రచించుతఁ,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డి ప్వనికొ స్వయంబుగాఁ.

రాము.—సఖ, వాసంతీ, ఇటఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి.—[కూర్చుండి సభాష్పము] మహారాజ, కుమారలక్షణునికి కుశలమా?

రాము.—[దినమి నభినయించి]

తే. జలము నిచ్చరి పూరిఁ గై నలమున నిడి

యే తరు విహంగ మృగముల సీత వెనిచె,

వానిఁ గన్నంత వికృత నా కౌ నొకండు

ప్రస్తరోద్భేద పటుపు హృద్ధృవమువోలె.

౧౮

వాసంతి.—మహారాజా, అడుగుచున్నాను గదా కుమార లక్షణునికి కుశలమా

అని.

రాము.—ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపుకదము. సౌమిత్రిని
గూర్చి మాత్రము బాష్పగర్జదాక్షరము కుశలప్రశ్న. కావున కలంచెదను ఈమెకు
వీకా వృత్తాంతము ఎఱుకవడి యున్నదని, [ప్రకాశము] అవును. కుశలము కుమారునికి.

[అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుడవు గదా అయితివి.

సీత.—సఖ వాసంతి, నీ విట్లు పలికెద వేమి? ఆర్ధపుత్రుఁడు ఎల్లవారికిని
ప్రియార్థుఁడు గదా, నా ప్రియసఖకి విశేషముగా నట్టిఁ డని చెప్పువలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితము, వీవె ద్వితీయ మనంబ, వత్సులం

దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ పంగమందునుక;

ఈవహి బేలకుక శతము లిచ్చగము ల్పచరించి దానినేగా!

[విశ్వసించి]

విధి! శాంత మాత! మటు గా కీక సుతర మేల యూఁకొనక !

[అని మూర్ఛిల్లును.

రాము.—యంక్షము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖ, సమాశ్రి
పిల్లము నమాశ్రిపిల్లము.

వాసంతి—[సమాశ్వాసి] ఏల యీ యకార్యమును జేవర కావించెను ?

సీత—సఖి వాసంతి, మానుము మానుము.

రాము—లోకము చిప్పులేదని.

వాసంతి—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమన—లోకులను నిందింపదగును.

వాసంతి—

ఉ. ఓయి కళోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం బ్రియం,

బే యయశంబు ఘోరతర మింతటికన్న వచింప నేర్తువే?

ఆ యటవికా మృగీకయన కై నగతీకా వినరింప వయ్య యో

హో యధినాథ; యే మనుచు నూహయెనర్తువాదానినయ్యయో!

సీత—నీవే నుమా వాసంతి దారుణురాలవు కళోరవును. ఏలన నిట్లు ఆర్య

పుత్రుని దుఖితుని జోధపెట్టుచున్నావు.

తమన—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నది.

రాము—సఖి ఏమనుకొనవలసింది?

తే. చకిత సారంగతర్జక చపల నయన

స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత భేద

కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్రలతక

యబల క్రవ్యాత్కుల విలుప్త యయ్యె నిజము. ౨౦

సీత—ఆర్యపుత్రా, బ్రదికియున్నాను.

రాము—హా ప్రేయసీ, కానకీ, ఎచట నున్నావు?

సీత—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్రుడు నయికము వాచిచ్చి యేడ్చు

చున్నాడు!

తమన—చట్టి, ఇది యుక్తమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖినిర్వాపణము చేసొన వలసివదే గదా. ఏలన—

తే. వెల్లి దరులు బొరలి హల్లకల్లోల మా

కొలని దైవ్యనీక కలుజు గాచు;

శోక వేగమునకు జోభించు డెందముక

విలపనంబు గాచు నీలనీక. ౨౧

విశేషముగా రామభద్రునికి పెమ్మ తెలుగుల జీవలొకము కప్ప మైయున్నది.

ఉ. పూనికలోడ విశ్వమును ప్రోచుట కార్యము శాస్త్ర సప్తతిఁ,
మానినిరంత యాత్మను సుమంబును ఘర్తము వోలె వాడ్యైడిఁ,
తానె తొలంచుటఁ విలసింపపు వినోదము నబ్బదాయెనే!
కాన నిఃస్పృహచే శమకారణ మా రుచితంబు మేల్లదా. ౨౩

రాము — కట్ట! కట్ట!

ఉ. స్త్రీలును గాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సోష్టల మై, విడ దొర చేతనఁ!
కాలుచు: గాని లోనినెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా! హతిఁ
గూలుచుఁ గాని మర్తములఁ గోనెడి దైవము కోయ దాయువుఁ!
సీత—ఇట్టిద యిది.

రాము—ఓ అయ్యలారా! పొరకానపడులారా!

చ. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్ని, దానఁ బు
ల్పారకనుబోలె శూన్యవనిలో విడనాడితి; వెండి వందరక;
పరిచయబంధు లైన యలభావము లిప్పు కరంచె నామదిఁ,
శరణము లేమి రోదనము సల్పెద, నిందుల కేని యోర్వడి!

కమన.—కోక వమర్తంపునిపు అతిగంభీరముగా నున్నది!

వాసంతి—కడదిపోయినదానిగూర్చి దేవర తాల్చి వహింపవలయును.

రాము—సఖి, ఎట్లు చెప్పెదవు తాలిమి యని?

తే. దేవి పాడిడిచన్నట్టి యీవసుధకుఁ

బదియు రెండవ దగునేడు ప్రాప్త మయ్యె;

నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు,

లేడు రాముఁ డనెడు మాట లేని దాయె. ౨౪

సీత—అయ్యత్రుని యీ వచనములచేత మూఢ నగుచున్నాను.

కమన—అట్లే విద్వా—

తే. స్నేహ శిశిరంబులును శోక నిష్ఠురములు

నిష్టతమములు గావు నీ కీ పలుకులు;

తల్లి, యామకరందంపు ధార లివ్వి

కురియుచున్నవి నీమోద నురువిషములు. ౨౫

రాము.—వాసంతీ, విను:—

లే. అడ్డముగ లోన నాటిన దౌ నలాత
శల్య మెట్టులొ సవిషదంశంబు నెట్లొ
ఆల్లె హృచ్చర్మములను గోరాడుచున్న
కుందుమేకును నే నోర్పుకొనగ లేదె?

౨౮

సీత.—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! వెడియు నాధ్యపుత్రునికి ఆయాసకారిణి
నైతిని!

రాము.—ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలించనీయక స్తంభించుకొన్న
వాడన యైనను నాకీప్యధు పూర్వాపరభూతము లయిన యాయా ప్రియవస్తువులం
గానగా ఈ యుష్మైన కలిగినది. అది యెట్లన—

ఉ. పాముక ఊభితేంద్రియవిపార విజృంభణ మాపువాడ నై

యే యతనంబు క్లేశపడి యే రదియింతునొ, దాని నెల్లనుక,

నాయెదలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివైచెడుక

దోయధురీ మహాగ్రరసుధోరణి నైకతసేతువుం బలెక. ౨౯

సీత.—దుర్వార దారుణారంభమైన యాధ్యపుత్రుని యీ దుఃఖసంక్షోభము
చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె వడవడ వణకుచున్నది.

వాసంతి.—[స్వగతము] దేవర కష్టముపాలై నాడు. కావున వేటు విషయము
నకు మరల్చెదను, [ప్రకాశము] చిరచరితములైన యీ జన్మసాన భాగములను వేవర
చిత్తగించుమగాక.

రాము.—అట్లే కానిమ్ము.

[లేచి పరిక్రమించును.

సీత.—దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖ వినోదనోపాయ మని తలంచు
చున్నది.

వాసంతి.—[నరదము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ వల్లీ గృహమందె యుండితిని కావే కన్యుఁ దన్వార్గముక
దా వేడ్కం గొని తామసిం చె సఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోక;
వేవే వచ్చుచు దుర్మనాయితునిగా వీక్షించి నిక భీత యై
కావించె జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబుక బ్రణామాంజలిక. 30

సీత.—దారుణపు సీత వాసంతీ, దారుణపు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్త
నూడ కల్యాణప్రసములచేత మందభాగ్యుడు వన్నును ఆధ్యపుత్రుని సంతాప పెట్టెదవు!

రాము.—చండి కానకి! ఇటనటం గనఁబడుచునే యున్నావు. బానిగొనవేమి!
 శా. హా! ప్రాజ్ఞేశ్వరి! వీలు నాయెడఁద, దేహం బస్త్రబంధం బగున్!
 చూపట్టు భువి పాడుగా, నవిరతార్పుల్ లోన నన్ గొల్పెడున్,
 మో పాచీకటి సంత రాత్త మునుఁగం బోలున్ నశావేత మై,
 ప్రాపించున్ బెనుమోహ, మేమియుఁక మందాదృష్టుడం జేయుదున్!

అని మూర్ఛిల్లును.

సీత—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుఁడు మరల మూర్ఛిపోయినాఁడు.

వాసంతి.—దేవరా, సమాశ్వాసిల్లుము సమాశ్వాసిల్లుము.

సీత—హా ఆర్యపుత్రుఁడా, మందభాగ్యులైన నమ్మఁగూర్చి నీకు సకల జీవ
 లోకమంగళాధారభూతునికి మాటిమాటికి ప్రాణసంజేహదారుణ మైన యీ దశాపరి
 ణామము! హా చెడిరిని! [అని మూర్ఛిల్లును.

కమల.—చట్టి సమాశ్వాసిల్లుము సమాశ్వాసిల్లుము. మరల నీ పాణిస్పర్శయే రాము
 భద్రునికి జీవనోపాయము. [సీత సమాశ్వాసిల్లును.

వాసంతి.—ఏమి ఇంకను మూర్ఛలేరుఁడు! హా! ప్రయశః సీతా! ఎక్కడ
 నున్నావు! నీ జీవితేశ్వరుని సంభావింపుము.

[సీత వడివడిగాఁ దఱిసి ఎదయందును నొసటను దాఁకును.

వాసంతి.—ఆహా! రామభద్రుఁడు మరల చేతనం బొందినాఁడు!

రాము—

లే. ఆమృతమయలేపములఁ జిక్క నలఁదె నాఁగ

దైహికములను లోవెలిధాతువులను,

స్పృహ మాకస్తికము నన్ను బ్రదుకఁజేసి

హర్షమున నొండువగ మోహమందు ముంచె.

39

[అనంద నిమిలితాక్షుఁడుగానే] సఖ, వాసంతి. సంతోషము, నీవు వర్ధిల్లు

చున్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు!

రాము.—సఖ, వే తే మున్నది? కానకి మరల దొరకినది.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా రామభద్రుఁడా, ఎక్కడ నయ్యా యామె!

రాము —[స్పృహసఖ మభీవయించుచు] ఇదె ఎదురచే.

వాసంతి.—హా దేవా, ప్రియసఖిమణిభద్రుని మందభాగ్యుని నన్ను ఏల యిట్లు
 ముగ్ధుడదారుణములైన ప్రతాపములచేత మరల దహించెదవు.

సీత—నేను అవలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘదారుణంబునే యైనను నా సంతాపమును క్షణములూ పోనడఁచుచున్న చిరసద్భావ సౌహృదీకలంబైన యీ యార్థ పుత్ర పుర్యచేత నా హస్తము వజ్రలేపాఽనిబింధిముందోరె చెమర్చుచు కి రెడలినట్లు కదంబడుచు వశము దప్పి పణఁకుచున్నది.

రాము—సఖ, ప్రరాపము లనెద వేమి?

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణాధరంబున్ దేనిఁ గ్రొంగొంటినో,
అనుభూతంబో సుధాహిమంబు చిరమే యత్సర్వ మిచ్చార్హతిఁ,
సీత—అర్థపుత్ర, అతఁడవే యిపుడు నీవు.

రాము—

పునరాత్తంబుగ దే యదే లనలిక్రొవ్వైల్కుం బిసాళించు నా
వనితారత్నము కేలుఁదప్పి కరకాప్రాలేయ సౌభాగ్య మై. 33

[అని గ్రహించును.

సీత—అహో! కట్టా! అర్థపుత్రుని పుర్యచేత మోహితనయిన నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము—సఖ వాసంతి, అనంద నిమిలితేంద్రియుండను నివ్వెఱచేత వివశుడను. కావున నీవు ప్రియసఖని ఇంచుకనేపు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి—కట్టా ఉన్నాదమే అయినదే.

[సీత వడిగా చేయి లాగికొని ఆపసరిల్లును.

రాము—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె
జడమునుండి జడము సరగ నిపుడె.

వేపినుండి వేపి నే్వడినుండియు నే్వడి

నాకరంబునుండి నాలికరము.

34

సీత—అర్థపుత్రుని వయనములు అవ్యవస్థితముగా ప్రిమితములును మూఢములును నుడియవనియుంగా నున్నవి. అర్థపుత్రుడు ఇంకను తన్ను కుదుటికిం దెచ్చుకొలేదు.

తమను—[స్నేహ హాస కాతుకములతో, నిర్వర్ణించి]

తె. నే్వడ లోమాంచ మేఘం స్ఫీతగాత్రి
యయ్యె బొల ప్రియస్పర్శ హర్షమునను,
కరువలికిఁ దొలిబడికిఁ గ్రక్కదలి తడిసి
క్రొత్త ననుచు కదంబంపుఁ గొప్పువోలె.

35

సీత.—[స్వగతము] అహో! ఆవశకచే నిట్లయి కమసాభగవతిచేత లజ్జిత నైతిని!
ఈమె యేమి కలంచునోగదా, 'ఈ కరిత్యాగ మేమి ఈ హృదయానంగ మేమి?' అని.

రాము.—[కలయంగని] హా! ఏమి! లేనే లేదే! ఓ కరుణాహీనురాలా వైదేహీ!

సీత.—నక్కము కరుణాహీననే నేను. ఎట్లన, ఇట్టి దశలో నున్న నిన్ను చూచుచు ప్రాణమును భరించియే యున్నానుగదా.

రాము.—ఎచట నున్నావు! అనుగ్రహింపుము, ఈ దశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు.

సీత.—అర్హత్యైత్యదా, ఇది వివరకముగా నున్నది!

వాసంతి.—దేవరా, అనుగ్రహింపుము అనుగ్రహింపుము; మిలిమియైన విప్రలంభము పాలయిన నిన్ను నీ లోకోత్తర ధైర్యముచేతనే నిలువరించుకొనుము. నా ప్రియ స్ఖల ఇట లేదే!

రాము.—నిజముగానే లేదు. అట్లు కాదేని, వాసంతికి వీల యగవడదు. ఇదేమి కలయా, నిద్ర పొందవైతిగదా. కాక, రామునికి నిద్ర యెక్కడిది! నిశ్చయముగా నింతర సంతకల్ప చరంబరా కరికల్పకమయిన చిల్లభయమే అపరిమేయ మహిమగలది. మాటిమాటికి నన్ను వెంటనంటుచున్నది.

సీత.—నేనే క్రూరురాలను అర్హత్యైత్యని వంచించితిని.

వాసంతి.—దేవా. చూడు చూడు.

మ. అసురాధీశుని యుక్కుడే రిదె జటాయ్యాహూత భగ్నంబు, ము

న్ద్రుఁ దద్యుగ్య పిశాచతుండ ఖరపంక్తి స్థితకంకాళముల్,

అసిక్వ త్రోరు జటాయుపతుఁ డయి దీవ్యచ్ఛంప మబ్జంబు నా

మొ గోపాజ్జ్వల సీత నెత్తికొని విన్వీధి జనెన్ పోఁ కిటా. 3౬

సీత.—[సభయము] అర్హత్యైత్య! నాయనను చంపుచున్నాడు! నన్నుపహరించుచున్నాడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము.—[వేగమున లేచి] అ! పాపాత్ముడా! తాక ప్రాణ సీతావహారి! ఎట కేగదవు?

వాసంతి.—దేవరా, రాక్షసవంశ ప్రళయ ధూనుకేతూ, ఇప్పుడును నీ లోపము నకు విషయము కలదా?

సీత.—అహో! ఉన్నత వయతిని గదా.

రాము.—ఇప్పుడు వాస్తవముగా ప్రలాపమే చేసితివి. అట్టిది గాదు ఇప్పుడీ విషయము మొందుగా సంభవించినది.

చ సరవి నుసాయవంతము నజప్రవినోదము నై ప్రవీర సం
హరణముచే జగంబున మహాద్భుత మై మదిరాక్షితోడ ము
న్విరహము సహ్య మయ్యె సరినిర్భణావధి. యిప్పు డన్ననో
నిరవధి నిష్ప్రీతి క్రియము నిష్పరిదేవిత మెట్లు సహ్య మా. 32

సీత — నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యను! [అని ఏడ్చును.

రాము — హా! కష్టము!

చ. ఎవటఁ గపిండు చెల్లి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోతులశక్తి వస్తు, వ
మైచటను జాంబవంతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుడున్,
ఎవటికిఁ ద్వష్ట్రసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగ లేడుదారి, దా
నెవటికి లక్ష్మణేశువులు నేగవ, యం దెట నుండువే సఖి! 33

సీత. — పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రాము — సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునిజూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే.
కావున, ఎంతసేపు నిన్ను విడిపింతును? మఱి నాకు పోవ ననుజ్ఞ యిమ్ము.

సీత. — [ఉద్వేగముతో తమనను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్యపుత్రుఁడు
పోనేదోవునే!

తమసా. — బిడ్డా, ఊరిడిల్లు మూరిడిల్లుము మనమును చిరంబీవు లగుటకలవుల
వర్షవర్షన మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథి పాదమూలముం జేరుదము.

సీత. — భగవతి, అనుగ్రహమున నెలవిచ్చు, దుర్లభజ్ఞాని ఊహాత్ర మయినను
కాంచెదను.

రాము. — ఇప్పుడు నాకు అశ్వమేధమునకై సహధర్మచారిణి కలదు.

సీత. — [ఉత్కంఠముతో] ఆర్యపుత్రా, ఎవ రామె!

రాము. — బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత. — [ఉచ్చాస్యముతో, సభాష్టము] ఆర్యపుత్రుడవే యిప్పుడు సీవు.
అహా! నా కిప్పుడు ఆర్యపుత్రునిచేత పరిత్యాగ కల్యము తినిచివై పడుచున్నది!

రాము. — దానిం జూచుచు నైన బాహ్య పరుధమున నేత్రమును విసోద మొందించెద.

సీత. — ఆర్యపుత్రునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్యగదా, ఏలన, అది
ఆర్యపుత్రుని విఠోద పెట్టున దై జీవలాశమునకు ఆకానిబంధన మైనది.

తమను. — [ప్రీతితో హస్తములతో కవులించి] ఓహి బాలా, ఇది నిన్నే
తొగఁబోతుంటు.

సీత.—[సలజ్జము, ఆగోమఖయై, స్వగతము] భగవతి నన్ను చరిహించుచున్నది.
వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయండు నీ మహాప్రసాదము.

పోవలసి యున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు పోదగును.

సీత.—ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైనది.

తమస.—రా రమ్మ పోవుదము.

సీత.—[కవ్వుముతో] అట్లే చేయుదము.

తమస.—నీట్లు పోయెదవు? ఏలన,

తే. తృప్తిచే నీదు నేత్రంబు తీగసాగి

నాటిన ట్టునయది ప్రాణనాథు మేన;

మర్త భేదపరము లుద్యమములు గూడఁ

దిగువ లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు

3౯

సీత—అపూర్వ పుణ్యముచేత దర్శన విచ్చిన యాశ్చర్యపుత్ర చరణకమలములకు
నమస్కారము. [అని మూర్ఖిల్లును.

తమస.—పట్టి, ఊరిడిల్లు మూరిడిల్లుము.

సీత.—ఎంతసేపు మెఘాంతరమున పూర్ణిమాచంద్రదర్శనము!

తమస.—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ

బడయు భిన్నత వేర్వేర్వివర్తములను

అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు

నీ రెననినట్టు, లది యెల్ల నీరె గాదె.

౪౦

రాము.—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[నీకారాములంగూర్చి]

ఆ. అవస యమరనదియు సస్త్వద్విధలు గూడఁ

దోలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును

అల పసిష్ఠఁ డనుగతారంభతీకుండు

నిత్య మంగళములు నింతు నీకు.

౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్కంభకము.

[అంకట ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు.]

ఓకడు—సౌధాతకీ, నేడు మెండుగా సమకూర్చిన యలిథి జనులతోను, వారి సంకర్షణజోటకు దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవారి యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు—అట్లే గదా—

తే. ఉష్ణ మధురంబు నివ్వరి యోదనంపు
గంజి నీవూఁటబాలెంత కాంత మున్ను
త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తిగాగ.

౧

మఱియు—

తే నేటి వంటకముననుండి నిగుడుచున్న
వలపు సవసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,
రేఁగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు
శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు

౨

సౌధాతకీ—నేడు నరపమిసగడ్డాలగల్గి సవిశేష మైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రశముండు—[విహసించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమో పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా—ఓయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమణిధారి, అతనిపేరే కేమోయి!

భాండాయనుండు—ఓ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుగవా ఋత్యుశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథి మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నా రని! అట్లుండ విమి యిట్లు ప్రేరేదవు!

సౌధా—ఓ! వసిష్ఠుడా!

భాండా—అవును.

సౌధా—వే నమోన్నాన పుత్రా తోడేల! అవి.

భాండా—అ! అ! ఏ మంటి!

సౌధా—అయినవారు పట్టి రాకముండే సామ! ఆ కల్యాణిని కపిలని మద మద పదిలి గుటుకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—“మధుకర్మము మాంసముతోడిది” అను వేదమును ప్రమాణీ
కరించి యైతిహ్యముతో ఆభ్యాసముతో కొదమపెయ్యునుగాని అబోతునుగాని చింబోతును
గాని గృహస్థులు పెట్టదురు.” అని ధర్మశాస్త్రకారులు వ్రాసెను.

సౌధా.—ఓయి, ఓడినావు

భాండా.—ఎట్లు?

సౌధా.—ఎట్లు? వసిష్ఠమిత్రులు రాగానే కొదమపెయ్యని కోసినారుగదా, మఱి
నేడే వచ్చిన ఆ రాజుకి భగవంతుడు వాక్కి పెరుగు లేనెలతోమాత్రమే మధు
వర్మం పెట్టినాడు, కొదమపెయ్యని చంపలేదు.

భాండా.—మాంసము వదలివై చినవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు అవలంబించుదురు.
ఆ మహనీయుండు జనకుండు మాంసమును వదలినవాడు.

సౌధా.—ఎందుకు వదలినాడు?

భాండా.—అయిన సీతాదేవికి కలిగినవై వదునిపాకమును విన్నప్పుడే వైఖానస
ప్రశంసం వైకొన్నాడు. అది మొదలు, చంద్రదీప్త తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సర
ములు తపస్సు గావించినాడు.

సౌధా!—అక్కడినుంచి యెందుకు వచ్చాడు?

భాండా.—చిరకాల శ్రమమిశ్రుని వాల్చీకిని చూచుటకు.

సౌధా.—వియ్యపురాల్లాని ఈయన దర్శించినాడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కాసబ్బాడేవికి ఆరుంధలీ భగవతిచే చెప్పి
పంపినారు:—“స్వయముగా పోయి వైదేహుని దర్శించవలసినది.” అని.

సౌధా.—మఱి యీ ముదకలు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్న
వటువులతో గూడుకొని అనధ్యాయ మహోన్నవాన్ని జటలచే నెఱచేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమించుదురు.

భాండా.—ఇతడే ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజు జనకుండు వాల్చీకిని వసిష్ఠుని
ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెనుపల చెట్టుమొదట కూర్చున్నాడు; ఈయన—

లే. మాంసములొన నిత్యత నూనినట్టి
భూసుతాశోకమునఁజేసి పొగలుచుండు,
లోనఁ గార్పిచ్చు పర్య ననూనగరిమఁ
గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె.

3

[నిష్క్రమించుదురు.

మిశ్ర విష్కంభకము సమాప్తము

చ తు థాం క ము.

[అంకట జనకుడు ప్రవేశించును.]

జనకుడు—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశసం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియన్
స్ఫారంబైకడు ప్రచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చన్ నాటె నేశోకమున్,
ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్యు నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ అంపకోతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్తంబులన్. ౧

అయ్యో! ఇసీ! ఇట్లు మదిమిచేతను ఓర్వరాని దుఃఖముచేతను వైగా హాక
సాంకష ప్రభృతి తడస్సులచేతను ధాతువులు కోపించి యెందులకుం గొఱగాని యీ
పాదు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! అత్త ఘాతుకు అసుర్యము లనుపేరి
యంధతామి ప్రలాకములందుఁ గూలుదు రని బుధులు కలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు
గడచినను నిరంతర పరిభ్రావనచేత స్పష్టప్రకాశమై నా దుఃఖాలిరేకము క్రొత్తదియం
బోరె శమింపకున్నది! హా కట్ల దేవయజ్ఞసంభూతురాలా, సీతా! నీ నిర్మాణ భాగ్యము
కట్ట! లజ్జచే న్నచ్చందముగా విడుపుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది,
హా హా పుత్రీ!

తే. అనియత స్థిత రుదిత మై హవణమూలు

కొలుది పలుగ్రొన్ననల కొనల్ వెలయుదాని

స్థలదసంగత మంజుల జల్పితమును

నీ నిసుగుమోము లేదమ్మి నే స్పరింతు. ౨

భగవతీ, పసుంధరా! నీవు నిజముగా అతిదృఢపు నుమా!

ఉ. ఈ వనలుం డరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యెవరై వేర్నికొ
భావకులో, య దేల, రఘువంశగురుం డగుప్రాద్దే సాక్షియో,
యీవ యెవరై విద్యనుఁ ద్రయింబలెఁ గంటివో, ఖ్యాతశుద్ధికే
యీవిలంబుంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల యోర్చితో! 3

[నేపథ్యము]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు

జన—[చూచి] అహో! గృప్తి ఆరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాడు.

[లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని కిలిచివోడు! [నిరూపించి] హా! వివి! మహా

రాజ దళదళుని ధర్మచక్ర, నా క్రయసఖా కానిల్య ! ఆమెయే యీమె యని ఎవడు
ఆనవాలు చట్టగలడు!

తే. సిరికకరణి దశరథునింటఁ జెలఁగె నీమె

కరణి యన నేల? లెప్పుయా సిరియ యనుటె;

అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేదో

శోకమయ భూత; మేమి విపాక మహాహా!

౪

ఇది పాపమయిన మఱియొక దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను ము న్నే జనము స

కాయ మగు మహాత్మ్యవంబుగా నా, కదియే

యాయెను దుస్సహ మగపడి

గాయమునం గ్రుక్కినట్టి క్షారమువోలె.

౫

[అంతట అరుంధతి, కాసల్య, కంచుకీయు ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి — దేవీ విను. స్వయముగా పోయి వై దేహుని చూడవలసిన దని
యిది మీ కులగురువు నా దేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. మఱి యేల మాటిమాటి
కిని ఇట్లు మిక్కిలి వెనుదివియుట!

కంచుకీ — దేవీ, నా విన్నవము చిత్తగించి మనస్సు నిబ్బరము చేసికొని వసిష్ఠ
భగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కాసల్య — ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడవలసి వచ్చె నని బిక్కువృద్ధిగా
నెకల మితిములంను సంభవించుచున్నది. మూలబంధనము పెల్లగిల్లుచున్న నా హృదయ
మును నిలువరించుకొన నమర్థమ గాక యున్నాను.

అరుంధతి — ఇందు సందేహ మేమి?

తే. మానుషుల కన్లుబంధులం బొయఁ గదురు

వనట లెంతయు సంతాన వాహు లయ్యు

నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడలేక

వేల వట్టులచే బోలె వెల్లివొడుచు.

౬

కాసల్య — కోడలికి నా పట్టికి ఇట్లు సంభవించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజుని
ముఖమును చూతుమ?

అనుంధలి—

లే. ఇదేదే మీ మేటి సంబంధి యీడ్వయశుండు

జనకవంశబ్రహ్మ సంస్థాపకుండు,

ఈనునను యాజ్ఞవల్క్య మునీంధ్రు డొనగ

బ్రాత్ర మొనటి బ్రహ్మ పారాయణంబు.

2

కాశ్యప—ఈయన మహారాజునకు వృణయానందుడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజు. ఈ కట్టా, మహాస్వన పరిపరతోడి యీ దినములందు ఈయనచే సంభావిత నైతి. ఈ దైవమా! అది యెల్లను లేదాయె.

జన—[సమీపించి భగవతీ, అనుంధలి నైదేహుండు నీరధ్వజుండు అభివాదన మొనర్చుచున్నాడు.

ఉ నీవలనం బవిత్త్రునిగ నీవతి త మ్మరయుక మహామహాః

పావచు లైన పూర్వ గురువశ్యుల కెల్ల గురుండు మాన మై,

దేవి సుషం బలెక భగవతక భువనత్రయ మంగళావహక

భూవిహితాత్మ మాళి నయి మ్రొక్కెద దేవి యరుంధతీ నినుక

అరుం—అక్షరమైన జ్యోతిసీకు ప్రకాశించునుగాక, ఈ తపించుచున్న దేవుండు పరోరజుండు నిన్ను మిత్రుం జేయుంగాక.

జన—అయ్యా, గృప్తీ, ప్రజాపాలని కల్లకి ఈమెకు అనామయముగదా!

కంచు—[స్వగతము] నీరవశేషముగాను అతినిష్ఠరముగాను మర్తము గాడ దూఱబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజునీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగదు. రామభద్రుండును పారశానపదులు 'పల్లెదలను దీధక్కపూరింపదంటిని పోవించుచు అల్పబుద్ధులు అగ్నిశుద్ధిని నవ్వురెరిగదా యను పాత్రువుచే దారుణకృత్యము గాంచిినాడు.

జన—[కోపముతో] అ! అగ్ని యనగా నెవడు నా ప్రసూతిని పరిశోధించు టదా! కట్టా! రామపరిభూతుల మయ్యను ఇట్లు పలుకుజనులచే మరల పరిభూతుల మగు చున్నాము.

అరుం—[విశ్వసించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షరములు, నీక యనుటయే చాలు. హా! పట్టి.

చ. తనయమో శిష్యునో తనకు, దాని న టుండంగనిమ్ము; నీదు పా వనతరశుద్ధి పెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్వొ బో.

చివరయ సూట! యింత చూట! సీతరొ, చంద్యన యీత్రలోకికో;
గోసములె పూజసుం బన ముగ్గుణ, గోటగావు వయస్సు, లింగమున్.

కాన—అహో! పేదనలు రేగుచున్నది! [అని మూర్ఛిల్లును.

జన—హా! ఇ దేమి?

అరుం—రాజర్షి, వేటేమి?

ఉ భూవనుమం డతం, డలక్రమోదము, లాశశు, లాదినంబులున్,
స్థారిత మయ్యెఁ గూర్చి పలు స్వము ని స్తన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమును ధృతఁ గోల్పి నీసఖ మునై మూర్ఛలో;
నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయన్. ౧౦

జన—అయ్యో అయో, ఎల్లవగలను నేను క్రూరుడ నైతిని; పిలవ నేను చిర
కాలమునకుం గనఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభాగ్యులు మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్డవియ్య, మతఁడౌ బ్రయమిత్రుఁ, డతండె స్వాంతమా,
నాయన రూపి హృద్దము, సమస్తముచుం బురుషార్థ మాతఁడే, !
మై యగు, జీవ మాఁ, బ్రయతమం బెది యంతటికన్న నద్ది యశా,
నేయది నాకు శ్రీలుండు మహీంద్రుఁడు పంక్తిరథుండు గాఁడహో! ౧౧

అకటా! ఈమెయే యా కావ్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైనఁ బతి కైన నుపాంశున దోస మయ్యె నే,
నిరుపు రొకల్లోకశ్లపయి నెగ్గులు నెప్పగఁ బాత్ర మేనె కా.

సరసత నంతఁ గిన్నకుఁ బ్రసన్నతకు న్నటి కర్త నేన హా!

స్వరణ మ దేల వచ్చినది! మాధ్వఁ దొడంగిన దర్శి డెందమున్. ౧౨

అరుం—హా కష్టము! ఈమెహృదయము చాలసేపు క్వాసము నిల్చిపోయినం
దన కతి మెయ్యున్నది.

జన—హా ప్రియ సఖ!

[అని కమండలూదకముతో తడుపును.

ఆ. తొలుత నెయ్యుకరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు

నేకతానముగను హితము నేయు.

పిదప హేతుహీన విద్వేష ఘోర మై

విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు

కొన.—[చేతనం బొంది] హా వట్టి జానకి! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ గొప్ప తొడవై శుద్ధమైన మందహాసాంకురములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెడటఁ దోచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు వెదచల్లెడు సుందరాంగక ములతో మరల నాయుడి నలంకరింపజే. ఎప్పుడును మహారాజా చెప్పుచుండును 'ఈమె ధర్మవంశ మహత్తరులకు కొడలేగాని మనకన్ననో జనకరాజసంబంధముచేత కూతురే' అని.

కంచు.—దేవి యన్నగ్లే.

తే. ఏవురైనచు బిడ్డలు భూవరునకు

వల్లభుఁడు మీసరముగ సుబాహురిపుఁడు.

అట్లె నల్వరు వధువులయందు సీత

యస్తుసుత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము. ౧౪

జన.—హా! ప్రియసఖుఁడా, దశరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదయంగముడ వై యుంటివే, నిన్నెట్లు మఱవ నేర్తును?

మ. వరు నాక్షత్రజముగ వధూపితలు సంభావించు; రాదొడ్డయా

దర మీవియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీచె న న్నొల్పుటకా;

హరియించె న్నిరుఁ గాల మట్టిని, హృతం బావియ్యపున్నీజ; మీ

నర కాభీలజగానఁ బాపతతినా నాజీవితం బిస్మిరో! ౧౫

కొన.—నాకూనా, జానకి! ఏమి చేయుదును! గట్టి వజ్రలేపముచే నంటుకొని బంధన గొన్నదియుంబోలె నా పాడు జీవితము మందభాగ్యును నన్ను వీడకున్నది!

అరుం.—ఊహిడిల్లుము రాజపుత్రీ! బాష్పములను గూడ నడుమ నడుమ అపు కొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా ఋశ్యశృంగాశ్రమములో మీ కులగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొసంగఁ గలదు.

కొన.—భగవతీ, ఆక యుడిసిపోయినది.

అరుం.—అదైన నది అసత్యమని తలంకువా రాజపుత్రీ. సుక్షత్రియా దాని బొండుగా భావించు దగదు. అది తప్పుక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుర్విసురుల

వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు సేయ;

వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;

విప్లవము చెంద పేందును వీరినుదులు. ౧౬

[సౌమ్యమున కలకలధ్వని]

[అందఱును విందురు.

జన—నేడు శిష్టానధ్యయన మని అడ్డలేక అడుగొనుచున్న వటువుల కోలాహల మిది.

కొన—చరితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ ఎవరు వీడు రామభద్ర లక్ష్మీ చరిత్రాభిరమములై ఉదార ముగ్ధ లలితము లైన యవయవము లచే మా కన్నులను చల్లఁజేయుచున్నాఁడు?

అరుం—[అనంద భాష్యములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నివేదించిన యాకర్షణమృతము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్షంతులు పుకలవులలో ఇతఁ డెవరో, అని.

జన—

మ సరసేంద్రియ నూత్నవత్త మస్యణ శ్యామాంగుడుఁ, గాక ప
క్షరమా శోభిముఖుండుఁ, బుణ్య రుచిరజ్య న్నాణ వానీకుఁడుఁ;
మరలక శైశవ మొందినాఁడు రఘువంశస్వామి నాఁటిని,
నెరపుక దోచినమాత్ర వీఁ డెవఁడో నానేత్రంబులందుక సుధక.

కంచు—ఈ బాలుఁడు క్షత్రియ బ్రహ్మచారి యని కలంచెదను.

జన—అది సరియే. పిలవఁ—

మ. ఇరుమై గంకపతత్ర, చుంబిత శిఖై కైకేషుధికి వీఁ పుటుక,
ఉరముక రుర్వజినోత్తరీయముఁ బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకముక,
పరిసందానిత మార్చ మేఖల మధోవస్త్రంబు ముంజిష్టముక,
కరమందు న్విలు రావిశోల వలయాకల్పాక్షసూత్రంబునుక. ౧౮
భగవతి అరుంధతీ, ఈ బాలు డెవ్వరి సుతఁ డని కలంచెదవు?

అరుం—మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన—ఆర్యా గృప్తీ, నాకు కడుం గుఠూహలముగా నున్నది. కావున పోయి వార్తికి భగవానునే అడిగి రమ్మ. ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—‘వీ రెవరో వృద్ధులు నిష్ఠుఁ డాడఁగోరు చున్నారు’ అని.

కంచు—వీ యాళ్ళ.

[అని నిష్క్రమించును.

కొన—అట్లు చెప్పిన వచ్చు ననియెదరా?

అరుం—ఇట్టి నిర్మాణమునకు మంచి నడవడి తప్పనా?

కొన—అహ! ఏమి! గృప్తీ వచనమును వియముతో విని ఆ బాలుఁడు ఋషి పుత్రులను వదలి ఇటు మొగంబై వచ్చుచున్నాఁడు.

జన—[చాల సేపు నిర్వర్ణించి] అహో ఇ జేమో గాని!

చ. వినయ శిశుత్వ మాగ్ధ్య కనివేశల మా మహిమాతీరేకమున్
గనుదురు పీనియందు పరిగాగ వివగ్ధులు, గానలే రొరుల్.
కనబడి మీ డమోహము సకంప్రమునే హరియించె నామడిక,
ఘనబల మొప్పు నిష్టు నలికం బగు చుంబక ఖండమున్ బలెన్.౧౯

లవుడు—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు
పూజ్యులకే అయినను ఎట్లు ఆభివాదనము సేయదును? [అలాచించి] ఇది మఱి
యవిరుద్ధమైన వద్దలి యని పెద్దలవలన వినియున్నాడ. [విషయమతో సమీపించి] ఇద
మీకు లభని యాదలతో ప్రణామ సర్వాయము.

అరుంధతీ జవకులు—కన్యాణుడా! ఆయన్వంతుడవు కమ్ము.

కాన—బిడ్డా, చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం—రా రమ్మ పట్టి [అని లవుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, ఆహారించి]
అహా! ఒడిమాత్ర మేగాక చిరకాలమునకు నా మనోరథ ముతూడ సుపూర్ణమయినది.

కాన—బాలక, ఇటుకును కొంచెము రమ్మ [అని తొమ్మన నిడుకొని] అవలో
అలంకిగ విరియుచున్న నల్లగలువవలె క్యామలోజ్జ్వల మైన దేహబంధంబుచేతనే గాక
తామర యకరులను గ్రసించి మధురకంఠ మైన రాజమరాళంపు నినాదమువోలె
దీర్ఘ దీర్ఘంబైన భర్తముచేత సయితము ఈ నినుఁగు రామభద్రునిఁ బోలుచున్నాడు.
మీ శరీర స్వర్ణయు రామభద్రుని శరీర స్వర్ణవలెనే సందార విగీన పుండరీకపు లా
వైపువలె మృదువుగా మన్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంద్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సఖా
హ్లాహాతముగా] రాజ్యదీ, కంటివా? సింపుణముగాఁ బరికించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చ
యముగా కోడలి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది.

జన—కంటిని సఖ, కంటిని.

కాన—అవలో నా హృదయము వెట్టి యెత్తినదానివలె ఏమేమో తలంచుచు
మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన—

ఉ. బాలయు నల్లుడున్ సకల భావములం బ్రతిబింబ మై రనన్

బాలుని రూపకాంతులు విభాసీలు, బుట్టువినీతి యల్ల దే,

క్రాలును బల్కు నల్లె, యనఘు బసభావము వారిదే యహో!

యేలొకొహా! విధి! పరువు లెత్తెడి నాచలబుద్ధి పైఁ బయిన్. ౨౦

కాన—బాలకా, నీకు కష్టమున్నదా? మీ నాయనను స్మరింతువా?
లవు—లేదు.

కాన—ఆ టయిన నీ వెవ్వరివాడవు?
లవు—నేను వాల్మీకి భగవంతునివాడను.

కాన—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చక్కగా చెప్పుము.
లవు—నాకు ఇంకయే యెఱుక.

[వేషధ్యమున]

ఓహో! సై నికులారా, కుమారుడు చంద్రకేతువు ఆక్షాపించుచున్నాడు—'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమించునాడదు,' అని.

ఆరుంధతీ జనులు—మేధాశక్తి రక్షా ప్రసక్తిచే బాంబులు చంద్రకేతువు ఇప్పుడు వచ్చి చూడ వలసివాడు. ఆహో! పుణ్యదినము!

కాన—వత్స లక్ష్మణుని పుత్రకుడు ఆక్షాపించుచున్నాడు. దని అన్యులమందు నుందరములు అక్షరములు వివరించుచున్నది.

లవు—ఆయా. ఎవ రిక్కడు, చంద్రకేతుడు?
జన—దశరథ పుత్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుగదువా?
లవు—ఎఱుగ లేమి! వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన—ఆ టయినానిది యెఱుంగమి యెట్లు! ఆ లక్ష్మణుని కుమారుడు ఇక్కడు చంద్రకేతుడు.

లవు—ఆటయిన నిక్కడు దోర్ని క కొడుకు మిథిలాపతికి రాజ్నీతి దోహతుడు.
ఆరుం—[నవ్వి] కుమారుడు కథాప్రావీణ్యమును వెలియించినాడు.

జన—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుడ వని, మఱి యడిగెదము చెప్పుము; ఆ దశరథ పుత్రులకు వీయే పేరుల యపత్యములు వీయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు—ఈ కథాంశము మేము గాని పిరులుగాని విన్నది గాదు.

జన—నీమి! కవి రచింపలేదా?

లవు—రచించినాడుగాని ప్రకటించలేదు. అందులోనే వేఱు నందర్భమున విదో యొక భాగమును రసోక్తృత్వమును అభినయార్హముగా రచించినాడు. దానిని భగవంతుడు వాల్మీకి తనచేతితో న్యయముగా లిఖించి నృత్య గీత వాద్య ప్రయోగ మూర్తధారునికి భరతమునికి పంపినాడు.

జన—ఎందులకు?

లవు—ఆ భగవంతుడు దానిని అచ్చరలచేత అడించుమగాక యని.

జన—ఇవంతయు మాకు అశ్వర్యముగా నున్నది.

లవు.—నుగృహీత నామధేయనికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు ఆస్థ కదు దొడ్డది. కావుననే ఎ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపి నాడో, వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్షుజిని నా ప్రాతసంపాదించాడు.

కొన.—నీకు భ్రాతమాడఁ ఉన్నాఁడా?

లవు.—ఉన్నాఁడు, ఆర్యుఁడు కుఁతుఁ డని పేరు.

కొన.—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పినట్లయినది.

లవు.—ఆవును, పుట్టుక క్రమములూ ఆయన పెద్దవాఁడు.

జన.—నీమి ఆయుష్షుంతులు కవలా?

లవు.—ఆవును.

జన.—వక్కా, చెప్పము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—పట్టి పౌరాపవాదమునకు జడిసి రాజు వెడలనడిచినదానిని వేపయజు సంభూతను సీతాదేవిని ఆనన్న ప్రసవవేదననే ఓంటిదానినిగా ఆడవిలో వదలి లక్ష్మణుఁడు మరలిపోయెను.—ఆన్వంశదనుక.

కొన.—హా! పట్టి ముగ్ధా చంద్రముఖి! ఇప్పుడు ఏకాకినివైన నీదు మైపుష్పము నకు ఎట్టి దైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా విడ్డా!

మ. నవ ఘో రాభిభవంబునుం బొరసి, వెంట్రొ గానుపుంబ్రొడ్డు సుభవమై, నోవులు తెల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘంబులుక బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీత వై నిజము నాపట్టి 'ననుం గావు కావవె నా నాయన' యంచు న స్థలఁచుచుక బల్తాటు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, వీ రెవరు?

అరుం.—ఈమె కొనల్య, ఈయన జనకుఁడు.

[లవుఁడు బహుమాన భేదకౌతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముఁడు తొందరపడుట!

శా. ఈ విశవాశని ప్రహతి నెంతయు నారయ; నామ్రథాగ్నికే

సావి యిదే భగంబు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగాఁ;

కాన—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. ధనుర్ధాయియ్యము కువీతుని రాజుని.

అయి—

తే. మానవులు కదే యపమానితులకుఁ

బ్రాజ్ఞ సమృత మగునట్టి పాపితంబు;

రాజ, నీ పట్టి కాఁడె శ్రీరాముఁ డనఁగ!

వాలనీయులు గారె కృపలులు ప్రజలు?

౨౨

జన—

కా పని రాముడై, నతఁడు గాఁడె మదాత్మజభాండ! మాదటక

బ్రోవక తప్పునే ద్విజని పాత జర ద్విక లాబలా తతిక! ౨౩

వటువులు—[సంభ్రమమునం బ్రవేశించి] కుమార! కుమార! గుఱ్ఱముఁ
గుఱ్ఱ మని ఒక భూత విశేషము జనపదములలో నుండు నని విందుముగదా, అది యిప్పుడు
మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది!

లవు—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రముదే గాక సుగ్రామశాస్త్రమును గూడఁ
జిశకము. మఱి చెప్పఁడు దాని భూరూపమును.

వటు—నినుము.

మ. వెనుక స్తోత్రను చాల్చు విప్పుగ, సదా వే దాని నాడించెడిక,

మొనయుక దీర్ఘముగాఁగఁ గంతము, ఖురంబు బ్దానికి న్నా లై నూ,

తిను లేబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించుక శక్యత్పిండముల

చను దూర మ్మది, యేల వర్ణన? కన్క జన్మెమ్ము, రా, రా, వెనన్. ౨౪

[అని దఱిసి అజనమునం జేతులను బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు—[నకాకు కోపరోధ వినయముగా] పెద్దలారా. చూడుడు చూడుడు
పీరు నన్ను లాగిసాని పోవుచున్నారు. [త్వరగా బుక్రమించును.

అయింధటి జనకులు—ముద్దులొడు కుతూహలమును నెఱవేర్చుకొనును గాక.

కాన—భగవతీ, వీని గనుదుండవేని బ్రదుక నని తోచుచున్నది. కావున
ఒండెడకేలి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అయి—వాడు కుతూహలమున ఆహ్వాదే దూర మేలినాడు, నీ కెట్లు
కనఁబడును?

కంచుకీ—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్చికివారు నెలవచ్చినారు—“దీనిని
విారు నుచుండులా ఎఱింగెదరు,” అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాగలదు. భగవతీ అరుంధతీ; సఖి కాగల్గూ, అర్జునా గృష్టి, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాచేతసుని దర్శించము.
[వృద్ధ వర్ణము నిష్క్రమించును.]

నటు.—కుమారా, ఆ వింతను జూడు.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది అశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

నటు.—అ దెట్లు తెలియను?

లవు.—ఓరి మూర్ఖులారా, చదివితే మఱి ఆకాండములో. ఏమి చూడరా! ప్రత్యేకము నూలుగురు కవచధరులు డండాయుధులు తూణవంతులును రక్షకులు; అట్టి వారితో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనఁబడలేదా? నా మాట నమ్మలేరేని పోయి అడుగుడు.

నటు.—ఓహోయి, ఎందులకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరివారము గలదై సంచరించుచున్నది?

లవు.—[అనలో, ఆత్మగతము] అహో! అశ్వమేధ మనునది విశ్వవిజయు లైన క్షత్రియులకు స్వమహిమ ప్రఖ్యాపకము ఇతర క్షత్రియుల నెల్ల నవమానించునది ఉత్కర్షము పరిక్షించు గొప్ప యొరగల్లు.

[నేష్యమున]

తే. అశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,

సప్త లోకైక వీరు డై త్వాతలంబు

నదశముఖకులముగఁ జేసినట్టి తేని

వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు.

౨౫

లవు.—[స్వగతోను లోలె] అహో! రులించుచున్నది యక్షరములు!

నటు.—నిచున్నాడు! ప్రాజ్ఞాడు గదా కుమారుడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికెదరే! పృథివిలో క్షత్రియులు లే రనుకొన్నారా యేమి?

[నేష్యమున]

ఓరి! మహారాజానెదుర క్షత్రియు తెవరురా?

లవు.—ఓ కాల్పలారా!

తే. ఉందురే నట్టివారు తా ముండు గాక;

వితగా నొం డి దేటి కీవెఱుపుబొమ్మ?

ఏల పలుమాట? లిదె చూడు, డీక్షణాన

మీ పతాకను నేను బల్కిని హరింతు.

౨౬

ఓరోరి పటువులారా, బెడ్లలతోఁ గొట్టి మరలింపుడు ఈ గుఱ్ఱమును, ఇది రోహిత మృగముల నడుమ జేరించుచు చరించునుగాక.

పురుషుడు.—[సక్రొక్కదర్పించు ప్రవేశించి] వీ విమిరా యీ కుంటరికనము? ఏమి పలికితివి? ఉగ్రులు నిమ్మరుజులు లెక్కకు మించినవారు ఆయుధీయులు, శిశువు పల్కినను గర్వికవాక్కును నహించరు. శత్రువిమర్దముడు రాజపుత్రుడు చంద్రకేతువు ప్రకాంకమయిన తూర్పు కాననమును కనం గుతూహలిక వృద్ధయుఁ డైపోయియున్న వాడు మరలి రాకముందే, ఈ చెట్లగురుదారిని త్వరితముగా పాటిపొండి.

పటు.—కుమారుడా, ఈ గుఱ్ఱము జోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయ శ్రేణులు శస్త్రములు జరిపించుచు బెడరించుచున్నారు. ఇచటికి ఆశ్రమపదము దూరముగా నున్నది; కావున రమ్మ లేడి గంతులతో పాటిపోవుదము.

లవు.—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను జరిపింతురా! [విల్లెక్కు వెట్టుచు]

లే. బ్యారసన యుల్కటా ర్థిదంష్ట్రులను జాట్టు

బ్రొద్దిర ధ్వన ఘర్షర స్ఫూర్జనంబు

అశన సక్త కఖ త్కృతాం తాస్య యంత్ర

జ్యంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు.

౨౭

[యథోచితము చొక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కాన్యాజనకయోగ మను

చ తు ర్గాంక ము స మాప్త ము.

పంచమాంకము.

[సేవ్యమువ]

ఓహో నైవిమలారా, దొరకినది ప్రాప్త మనకు! ఇదిగో!

లే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న వల్ల

దశ్వమునుఁ జేర నుత్థాత హననములకుఁ

కోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘ్రున్జితముగ,

బాసటగఁ జంద్రకేతువు వచ్చె మనకు.

౧

[అంకు సుమంత్రుడు తోలుచున్న రథమున చాపహస్తంబు సాశ్వర్యహర్ష సంభ్రముడు చంద్రకేతుడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు—అయ్యడా, సుమంత్రుడా, చూడుమాడు.

తే. ఆలఁతి కిన్నఁకుఁ గెంపార నాస్యలక్ష్మీ,
 వితత గుణ గుంజ దార్తి యశా వింటిచేతఁ
 గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశఖుండు వీఁడు
 వీర పోతుండు చములపై విశిఖిహిమము.

౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు నైన్యోదరమున
 ననధిగత రఘువంశ నవాంకుర మనఁ,
 గృత కరికటగ్రంథి తాంకృతి సమిధ.
 విశిఖ నియుతుండు, నాకు బ లేవ్విడ్డ నేయు.

3

సుమంత్రుఁడు—ఆయుష్షంతుఁడా,

తే అతిశయిత సుర దశుజ మహాప్రభావు
 నీకె యెనరూపువాని నీ నినుఁగుఁ గాంచి,
 కుశికనందన మఖ రిపు విశేసనమున,
 ధశువు నెత్తిన రఘునందనుని స్మరింతు.

౪

చంద్ర—ఒంటిగాని నితని గూర్చి పెక్కుండు మనిషులు గన నామదిలో
 లజ్జ పొడముచున్నది.

తే. వీని శిశు నొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
 కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
 స్వర్ణ ఘంటికా ఝణఝణ తస్వ్వందనములు
 దాన దుర్దిన గజవారిదములు బొదివె.

౫

సుమం—వత్సా, వీ రందఱు మొత్తముగాఁ బయికిన్నవ ఇతని నేమి పేరుఁ
 గలదు? ఒక రాకరుగా నైనచోఁ జెప్పువలయునా?

చంద్ర—ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన
 యాశ్రిత జనుఁడు మెండుగా మిమార్పం దొడంగినాడు! అదె చూడుఁ—

మ. గిరికుండేభము లాత్తకర్ణ రుజుతఁ గీవెట్టి ఘూర్ణిల్లుగా,
 గురుభేరిధ్వని పుష్పముఁ గుణ మహాఘోషంబుఁ బర్వించుచుఁ,
 స్ఫుర దుగ్రోత్స్వత రుండముండములచే భూరుండు చేసెఁ గదే
 మిత్తవ్యుల్లయకాల వక్త విఘట వ్యాకీర్ణ లో భూములఁ.

౬

సుమం.—[వ్యగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వయుద్ధమున కంగీకరింతును? [అలోచించి] అట్లున్న నెట్లు! ఇత్తుకు గృహ వృద్ధులము గదా మేము. దురము కుంభించినప్పుడు ఒండుగలి యేమి?

చంద్ర.—[విస్మయ లక్షా కంభ్రమముతో] ఇసీ ఇసీ, నా నైన్యములు అన్ని కడలను విడిగి పాటుచున్నది.

సుమం.—[రథ వేగము నభినయించి] ఆయుచ్చంతుడా, ఆ వీరుండు మాట విని పాటి చేరువకు వచ్చినాడు.

చంద్ర.—[విస్మృతి నభినయించి] అర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇకనిపే రే మని చెప్పినారు?

సుమం.—అవుం దని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోమహాభుజ, యేల యిట్లు

నైనకులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?

నేన వచ్చితి నిదిగొ నన్నే దఱియము;

తేజము లయించుఁ గావుతఁ దేజమందు.

2

సుమం.—కుమారా, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగె

బరిని ద్రచ్చుటనూని యీ బిరుదు నిసుఁగు,

ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని

వడిఁ దిరుగు దృష్ట సింహశాబంబు వోలె.

౪

[అంతట వడిగా సుదృఢముగా నడచుచు లవుండు ప్రవేశించును.]

లవుండు.—ఇళి రాజకుమారా, ఇళి, పశ్యముగా ఐత్వకుండవే సుమా నీవు. ఇదే నేమను వచ్చినవాడనే.

[నేపథ్యమున ఇల శోకాహలము]

లవు.—[అవేగముతో మరలి] ఇసీ! విడిగి పాటియు మరలి వచ్చి కలసిం జొచ్చి చుట్టును ముట్ట దించి పేహాచకులు నన్ను ఏయుచున్నారు! వీ జాల్మలారా!

ఉ. అంతటఁ జేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల నైన్యమోష ము
త్యంతకరాళ మత్ప్రతిఘయం దవుతఁ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్భలేరిత మహార్ణవ వార్లహారీ ప్రపూర ము
ద్రాభంత కుభృద్ధతిక్షుభిత బాడబవహ్ని శిఖాతలిక బలెక.

[అని యిక్రమించును.

చంద్ర—ఓహోయి కుమారుడా,

తే. ప్రియుడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు

దానఁ జెలి వాడు, నాది యంతయును నీద,

అని యొన ర్తేమి నిజ పరిజనము మీఁద?

దోర్బలకషంబు చంద్ర కేతుండు రస్తు.

౧౦

లవు—[హర్ష సంభ్రమములతో మరలి] మహానుభావుఁ డీ పవిత్రమంశ కుమా
రుడు! ఆహో ప్రసన్న కర్మక మీశని వీరవచన ప్రయోగము! కావున, వీరలతో
నేమి? ఇతనినే గౌరవించెద.

[మరల వేష్యమున కలకలము.]

లవు—[క్రొధనిర్వేదములతో] ఇనీ! ఈ పాపులు వీర సంవాదమునకు విఘ్న
మాచరించుచు నన్ను ఖలీకరించుచున్నారు! [అని వారింగూర్చి నడుచును.

చంద్ర—ఆర్యా, మాడఁదగినదాని దీనిని చూడుము:—

తే. మ్రోల నను సకుతుక దర్పమున గుటి యిడి,

పిఱుడ బలము లటును, వీడు వింటి నెత్తి,

తొల్పు ద్వేధా సముత్థ వాత్యా ప్రణున్న

మాఘవత చాచధర మేఘ మంజిమమును.

౧౧

సుమం—కుమారుడే యాతని జూడనై నను నేర్పును, నేను కేవలము విస్త
యముచేత పరవశుడనై యున్నాను.

చంద్ర—ఓహో రాజారా—

తే. వేవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు

పత్తి, గవచులు మేధ్యవర్తో త్తరీయు,

ముదురువారలు లేమేని ముద్దునినుగూ,

తైకొనెద రిది వన్నెయే మీకు మాకు?

౧౨

లవు—[మహోన్మేషితో] ఏమి యివీ ఇతడు నన్ను కనికరించెడిని! [అలాచించి]

కానీ, కాలవారము కప్పించుటకై బృంభకాస్త్రముచే నిపుడు నైన్యములను మ్రానుపా
టించెద.

[అని ధ్యానము నభివయించును.

నును—నీమి యిది! ఉన్నట్లే ఉండి సేనాశలకలము అణగిపోయింది!
వత్సా, కుమారుడు బృంభకాస్త్రము నభిముద్రించినా దని తలంచెదను.

చంద్ర—అందులకు సందేహ మేమి?

తే. తమములయు నించులయు బెడిదంపుఁ బెనపు

క నెడు కంటిని గ్రస్తము క్తముగ నొంచు,

చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కి;

జృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము

౧౩

నును—అశ్వర్థు మాశ్వర్థుము!

కా పాతాళోదర నాంద్ర సంతమన గుంభ శ్యామముల్ వ్యుత్తప

ద్రీతి జ్వాల కరాళ కద్రువులు పర్వెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్

భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్నూలించి పైరువ్వ సు

ఖ్యాతీతాశ్రుతటి త్కడారగుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీణి బృంభకాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును!

చంద్ర—వాల్చి! మహామునివలననుండి యని తలంచెదను.

నును—వత్సా, ఈయనకు ఆస్త్రములయందు వ్యవసారము లేదు, జృంభకముల
యందు బొత్తిగా లేదు. ఎట్లనఁ—

తే. ఇవి యవత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషికిఁ జూపె;

అతని నుండియె గాధేగసు నధిగమించె.

సంత నాతని సంప్రదాయంబువలన

రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యెన్.

౧౪

చంద్ర—ఇతరులు గూడ పేటిమొత్తములుగా పెరుగుచుండు సత్త్వప్రకాశ
మొనచే నిరాశ్లువారు, ముక్తద్రవ్యలు స్వయముగా కందురు.

నును—వత్సా, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుడు వచ్చినాడు!

కుమ—[ఓం జోరులం గూర్చి] అహో స్రీయదభ్యుదయ కుమారుడు!
[స్వీకృతురగామలతో కాంచి]

ఉ. ఆతత సద్గుణోచ్ఛ్రియ మొ హారి మిథోవచన ప్రభావమో,

భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూలే మనఃస్థ చిరత్న మైల్రయో,

ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యూహిన చేరువ బంధుభావమో.

యీతని గాంచినంత రచియించె దదేకమయంబు నామృదిన్. ౧౬

సుమం.—ప్రాయశఃముగా ఇది జీవిధర్మము, ఏ దన—బిక్కింకనియందు రస మయంబగు ప్రితి జనించుట, దీనినే తాకిపలు తారామైత్ర మనియు చక్షూరాగ మనియు వ్యవహరింతురు. దానిని త్రోసి వైవరాని ప్రమాణముగా పెద్దలు వక్కాణింతురు.

తే. హేతుహాస్యం బయి న పక్షపాతమునకుఁ

గలుగ దెట్టికునే భంగ కావణంబు

స్నేహమయతంతు వయ్యది చెవరనీక

లోని మర్దాళిఁ గుట్టు ననూనవటిమ.

౧౭

కుమారులు.—[ఒండొరులం గూర్చి]

తే. మెల్లఁగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు

నీ వపుపు నంకగములతో నెట్లు నొంతు?

ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభజేచ్చచేతఁ

బులక నిబిరిస మయ్యె నామూర్తి యెల్ల

౧౮

ఉ. కైదుపు నెత్త కేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రము ముట్టఁగా నగుకా?

కైదువె యాత్మ గోచరముకాని ప్రవీరుగిమిఁద నేటికా?

కైదుపు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీఁడె యే మనుకా?

హా! దపు నేయు వీరసమయంపురస్థితి స్నేహమాగ్ధముకా. ౧౯

సుమం.—[లభుని గాంచి, నభావ్యము ఆత్మగతము] హృదయమా! ఏమి చేయు

కెఱుగద వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజుంబొ,

దైవ మాదిలోనె దాని గొనియె,

తీవఁ గమించి మున్ను తెమలించి వైచిన

బూపుమొగ్గ యెట్లు పొడముఁ బిదప.

౨౦

చంద్ర—అర్యా సముక్రూడా, కేరు దీసియెదము.

సుమం—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర—మి యన వీ వీరపురుషుఁడు దానం బూచితుఁ డగును, అదియుంగాక

అర్యా, కృతధర్మంబున పరిపాలితం బగును—“విజ్ఞులం పాదచారునితో పోరదు”

అని గదా కా ప్రశంస పల్కెదురు.

సుమం—[ఆత్మగతము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
వాదన నన్ను బోటి యడ్డుపెట్టు?
అట్లు నేయ కొండె నచుమతించెడు నెట్లు
సాహసై కరసవశంపుఁ గ్రియకు?

౨౦

చంద్ర—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి సఖుని భర్త సంతయముల
యందు ఆర్యునే అడుగుదురే, అట్లుండ మీ ఆర్యా ఆలోచించెదవు?

సుమం—అయిష్టంకుడా, భర్త సవ్యతముగానే నీవు సమకట్టితివి.

క. ఇది సుగ్రామ న్యాయం,
బిది సూర్య సనాతనంపు టీడిత భర్తం,
బిది పౌరుష చారిత్రపు
బదవి సుమా యనయము రఘుపంచాస్థులకుకొ.

౨౧

చంద్ర—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము

శ్రుతిస్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో ననయము మీకే

స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడకొ

౨౩

సుమం—[క్షేపముతోఁ గవులించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నినుఁగె తా మన్ని గొనియె,
నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేటి కతని
పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు;
బాపు దశరథకుల మొందెఁ బో ప్రతిష్ఠ!

౨౪

చంద్ర—[కష్టముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుడు ప్రతిష్ఠ నెనయ కుండ
మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్నాట యేడ!
నని యలందురుచుందురే యాత్మ లందు
మాన కితరులు మువ్వరు మాజనకులు.

౨౫

సుమం—చంద్ర! కేతుని యీ వచనములు హృదయ మర్చములను విదారించు
చున్నవి!

లవు—అహో! రథము మిశ్రిభూతముగా నున్నది!

మ. నెలను విభావితాన మహాసీంఘుఁ గుమువ్వతె యెట్లొ యట్లై యీ
చెలువుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడిన్;
కలిత ఝణక్రయా క్వణిత కాఝక మీఘజ మన్ననో సము
జ్వలిత కరాళి తోల్బణరసం బనయిం బనికేప్రియంపడున్. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుచు] అర్థ, సావిత్రుడను చంద్రకేతుడను అభివాదనము చేయుచున్నాను.

సుమం—

తే. అజిత మూర్జస్వి పుణ్యంబు నైనతేజు
నీకునుం దొల్లిటి కకుఞ్చునికిని బోలె
కొఱవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్పుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

మఱియు:—

సీ. త్రయ్యాత్మ దేవుండు త్వద్దోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు నైత మా
శీర్వదించుత నిన్ వసిష్ఠమాని,
వార్ధక్ శ్రవసములు వైనతేయంబులు
సామీరణములు వైశ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నౌ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,
తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాచుశింజిని బుట్టి రక్షుమరిబృథు
మానస మగల్గు తంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు—కుమారా, నీవు యిమం దుండిన నే మిక్కిలి కోళించెదవు. వలదు, అత్యాచారము చేయదు.

చంద్ర—అటయిన మహాభాగుడు నేటిందు రథము నలంకరించుగావుత.

లవు.—ఆర్యా, లే చెక్కింపుము రాజపుత్రుని.

సుమం.—నీవును చంద్ర కేతుని పచనము నంగీకరింపుము.

లవు.—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలో పెరిగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం.—వత్సా, దిర్ఘ సౌజన్యములకు తగినట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుగుదు వోయి. ఇట్టి నిన్ను విత్సవకుడు రాజు రామభద్రుడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు.—ఆర్యా, ఆ రాజుని దొడ్డవాడని వినికి. [సలజ్ఞముగానుండువోలే]

ఉ. ఏమును నీక్రియక గ్రతుల కె గ్గొనరించెడుపాటి గాము సూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడై ననుక,
ఆమెయి సర్వభావాఽజ భుజౌజము ధిక్కృతసేయు నశ్వ ర
క్షా మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునక. ౨౯

చంద్ర.—[నస్తే కము] ఏమి నీకు నాయన ప్రతాపాత్కర్ష మందును అసహనమా!

లవు.—అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుడని విందుము. అయిన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మనుష్యులు రాక్షసవాక్కును పలుకుచున్నారేమి?

ఆ. ఋషులు వెట్టినుడువు దృప్తుని నుడువును

జాతినారు రాక్షసం బటంచు;

ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి సూ,

ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి.

౩౦

ఇట్లని గదా దానిని వందింతురు. ఇతరము విట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కులను బిండు, దురితముకొ గూలఁజిమ్ము,

నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్పు;

దాని మంగళములమాత సూన్యతో క్తి

ధీరులు వచింపుదురు కామధేను వంచు.

౩౧

సుమం.—పాపన వృథావుఁ డీమమారుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యెవని నె నంస్కారముచేత కరము విస్తృత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు—చంద్రశేఖుడా, నీ వంటివే “నాయన ప్రతాపాత్కర్షమందు నయి
కము నీకు అసహనమా” అని, దానింగూర్చి యడిగెదను—నియత విషయములా ఏమి
క్షుత్ర ధర్మములు?

సుమం—విశ్వాకుని చేవుని ఎఱుంగవు. కావున, అలిప్రసంగము మానుము.

క. ఎక్కటివై నై నికులను

జక్కాడితి బిరుదు మెఱసి, సత్యమ; కానీ.

యక్కజాని జామదగ్నుని

సుక్కు మడచినతని నీకు నొప్పునె యాడె.

39

లవు—[సహసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్నుని దమించినాఁడని ఏమి
పెద్ద వాదముగా మన్నచే!

లే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల కుండు,

బహు వీర్యంబొ యది యుండు బాహుజులకు,

జామదగ్నునిండు పాటుండు శస్త్ర మంటె,

నతని నణచిన యారాజు నులికి దగునె?

33

చంద్ర—[వ్యధితోసుఖోర] ఆర్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట పై మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవండో యిప్పుడె మహిం వెలసె బురుషుండు క్రొత్తగా!

నీతఁడు వీరుగాఁ గొను డతే భగవానుని జామదగ్నునిన్!

అతఁ సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి

శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ డయ్యరే! 38

లవు—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎఱ డెఱుంగఁడు. చెప్పినం
గొనెము చెప్పవలసినదియుం గలదు. అది యేని ఎందులకులే!

ఉ. ఉండురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పుదు వారిచరిత్ర యుండ నీ;

సుందుని నాతి గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల వృహామహుల్;

ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁ డకుతోభయముల్ సెలంగవే?

యంద్రజు నేయునేరువును నెల్లజనంబులు మెచ్చుకొన్న చే! 39

చంద్ర—కాకదా! భిన్నమర్యాదుడా! అతిగా ప్రేమితున్నావు!

లవు—అహో, నా నాయనే జానుల ముడిచినాడే!

సుమం—నీతి తానుమే లేదని, కావుననే.

మ. తలకట్టు గుడియించుఁ గ్రోధజని తోత్కంఠబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందె బయిర్ రక్తిమో,
పాలుచు వక్త్ర మకాండతాండవ కన దూభ్రీయుగ్ధ భంగంబుచే
నెల సుత్యుల్లకళంకము నలము నున్నిద్రాళిని బోలుచున్. 3౬

కుమారులు.—మఱి యిటనుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు నడుకము.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.]

కుమార విక్రమ మనెడి

పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము.

[అంకట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిథునము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరుడు.—ఏమి యీ యాశ్చర్యము! ఈ సూర్యవంశ కుమారుల దళ్యాట
పాళికములో జ్వలత్ప్రజ్వలిక మగుదు తదీయ విక్రాంత చర్యలు దేవాసురలనుం
గూడ అబ్బురంబొందించి కబ్బిబ్బు గొల్పుచున్నవి. అది యెట్లన్న—ప్రేయసీ, చూడు
చూడు.

తే. క్వచిత్ కింకిణీ ఝణఝణ త్కంకణమున
గురుగుణాటనీ కృత కరాళ రణితమున
వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని
భువన భీషణ మేచు నదృశము మోఱ

క. ఇరువుర కల్యాణముకై

శరధర గంభీర గర్జచాడ్పున నులియన్

సుర దుందుభు లివె కడుకొనె

దురదుర నభ్రమందు దుందు దుందు మ్మనుచున్.

౧

౨

కావున నితడు ఎడతెన్న లేక వీరినై నిండాఁ విరిసిన యందఱుఁ బసిండి సెత్త
ముల దట్టఁ దంకరలతోడను, కల్ప వృక్షముల మణిక్రొమ్మెగ్గ మొత్తముల తేనె
బొట్టలతోడను నింపారునట్టి శూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి.—అటయి లే ఏమి యిది ఆకస్మికంగా పేలిన మెఱుఘ తీగలమిండు
మూలగా డ్దణంలా ఆకాశమంతా ఘనత పాటికట్టయినది!

విద్యాధరుడు.—ఇ జేమి యిచ్చుదు!—

క. సురశిల్పి నిజదుహితకై

తరువడినిడ సుడియు చెరియు తరణిమహస్సో?

స్తరహరుని ఫాలదేశముఁ

బొరసిన చిచ్చులుకుకంటి పుట భేదంబో?

3

[అలాదింబి] ఆ తెలిసినది. బాండు చంద్రకేతువు ఆగ్నేయాస్త్రమును ప్రయోగించినాడు. ఇది దాని నివృత్తులను వర్షవెల్లదము. అట్లే ఇప్పుడు:—

లే. కమరి డాల్జలులును గర్భరములు గాంగ

నోహటిల్లి పొచె వెస ద్యోరథాలి.

కేతన పటాంచలములందుఁ గీల లొందె

మస్యణ ఘస్యణచ్చరణ విభ్రమమును ఝణము.

౪

అహో! లేవనే లేదినాడే గండుమీఱు పిడుగుఁ దునియలవరె బెట్టిదంబులగు మిడుంగులు వివిధో, నిడుద మొత్తములుగా నెగఁ బ్రాకి నాకుచున్న శ్వాసల సంభారములతో భయంకరుడై యగ్ని భగవంతుడు! ఇదిగో వేడి ఇక్కడికిని దుస్సహ ముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యొడలితోఁ గప్పి దవ్వగాఁ బోయెదను.

[అట్లు చేయును]

విద్యాధరి.—బాపురే! నిమలంపు ముత్తెనరంపు నన్నని నిడుతాకుడువంటి నాకుని నెప్పేని తాకుడుచేత సంతోషన కట్ల మాతడడి నా వేడి అఱిపోయినట్లుంది.

విద్యాధరుడు.—ప్రాణేశ్వరీ, ఇటు నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెనరికి,

నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారలకుక;

అది తా నేమియుఁ జేయక,

విరుల్పు దుఃఖముల సౌఖ్య వితరులచేతక.

౫

విద్యాధరి.—విమి యిది! ఎడంలేక దునాళిస్తూ నుడులుపడుతూవున్న మెఱుపు తీగలనేటి పొంతుల యలంకారంతో, పొగర్కొన్న నెమ్మల్ మెడలలాగ క్యామలమైన నీటి నాల్పులు ఆకాశములా ఆవరించినవి!

విద్యాధరుడు.—మఖ, అవ కుమారుడు ప్రయోగించిన వారుజాస్త్రంతుఁ డ్రాక్షామముమో యిది! ఏమో! తెలిసి లేక కుదిన జలధారా నవాస్త్రములు ఒక్కొక్క డిగా నుడుచేత ఆగ్నేయాస్త్రము అఱిపోయినది!

విద్యాధరి.— ఇది నాకు సీయము.

విద్యాధరుడు.—హా! ఏదైనను మిక్కుట మగునేని చెఱుపే. ఎట్లన—పాణి లోకమెల్ల వెనుగాలి పెట్టెడి తోభచేత లోఁతుగా నుఱుముచున్న మేఘములచేత దట్ట మయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కొక్కటిగా విశ్వము నెల్ల మ్రింగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని కంత కుహరములో ఉరలు చున్నదియొం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్రా నిరుద్ధ సవద్యాయం డయిన నారాయణుని యుదరంబునం జొచ్చినదియొం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బళీ! పఠాన్ చంద్రకేతూ, బళీ! సమయమునకు వాయవ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

ఆ. పలు వివర్తములను బరమాత్మ లోపలఁ

తెలివిచే లయించు తెఱఁగు దోఁచ,

ఎక్కడనో లయించె లెక్కకు నెక్కు డో

కార్తొగుళ్లు విసరుగాడ్చుచేత.

౬

విద్యాధరి—నాథా, ఎవ రీయన, వడిగా నెత్తిన చేత్తో వస్త్రాంచలమును ఆడిస్తూ దూరాన్నుంచే తియ్యని మాటలతోటి యంధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ ఈ కుమార్ల నడవ విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుడు.—చూచి, ఈయన క్రీరామభద్రుఁడు శంఖాకపథము గావించి మరలినాడు.

తే. ఆ మహా పురుషుని శబ్ద మాలకించి

దాని మన్నించి లభ్యుఁడు యుద్ధంబు ము "నె,

జంద్రకేతుండు ప్రణమిల్లె సంభ్రమమున;

శుభము రా జొందుఁ గావుతె సుతులఁ గూడి.

౭

కాన మన మిటునుండి వెడలి పోవుదము.

[నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము.

షష్ఠాంకము.

[అంకట రాముడు, లవుడు, ప్రజుడు చంద్రకేతువును ప్రవేశింతురు.]

రాముడు—[తృప్తమునండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రమనుడ,
కడువడిగ రమ్మ నను బిగ్గఁ గౌగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత

నాటుగాత నా చిత్త దాహంబు కూడ.

౧

[లేసి, ప్రేమతో కవుంగిలించి] దివ్యాస్త్రధారిదేహమువానికి నీకు కుశలమా?

చంద్ర.—అత్యద్భుతక్రియలును స్రియదర్శనంబు నగు లవుని స్నేహ భాగ్యము దొరకినందున కుశలము. కావున విన్నవించుకొనెదను—నాయనగారు ఈ పీఠ ప్రకాండుని నన్నుగానేగాని, అంకకన్న ప్రేమతోడికంటితోగాని చూడవలయును—అని.

రాము.—[లవుని నిరూపించి], సంతోషము. నీ చెలికాడు ఈ బాలుడు అతి గంభీరాకారుడుగా నున్నాడు.

ఉ. ప్రానఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్త్రవేదమో?

కావఁగ బ్రహ్మకోశమును గాయము దాల్చిన ట్లాత్త ధర్మమో?

ప్రావో సమస్త శక్తులకు? మొత్తమొ సద్గుణ రత్నపాళీకో?

శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యతఁ జరించు జగత్సృష్టితైకరాశియో?

౨

లవు.—అహో! త్తజ్య ప్రభావ దర్శన దైన యా మహాపురుషుడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్వితయమునకు

వింగడం బైనయట్టిది వేశ్య మొకటి.

ప్రాగ్రహర మైన యట్టి ధర్మం బొసంగు

సంప్రసాదంబు విగ్రహ సంపదంబు!

3

అశ్వర్యము—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమవర్షక మౌ రస మయ్యె, బ్రబ్ధి పాం

గారెడు గర్వ మస్తమిత మయ్యె, వినమ్రత నన్ను గుంచెడికో,

దారున నీయనం గన నడఁప్రవణుండన ధైరి నద్దిరా!

యారయఁ దీర్థము ల్బలై మహార్థ విభూతియుతుల మహాజనుల. ౪

రాము—ఏమి యిది ! ఒక్కప్పుడినే దుఃఖికాంతి కలిగించుచున్నాడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాడు! కాక; స్నేహముట నిమిత్త నవ్యపేక్ష ముట! ఇది చరస్వర పరాహతముగదా! అట్లే—

ఆ. గూఢహేతు వేదా కూర్పుచు వస్తుల,
బహిరుపాధిఁ బ్రీతి బలసేకొనదు,
ప్రాద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోచు.

౫

లవు—చంద్రకేతూ, ఏ రెవరు?

చంద్ర—స్త్రియవయస్యా, మా నాయనగారు గదా.

లవు—అటుయన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, స్త్రియవయస్యా అంటివి గావున. కాని, నీకు ఈ పేరం బరంగువారు రామయణకథాత్మరుషులు పూజ్యులు నలవ్వరు గదా. అందు విశేషముం జెప్పము.

చంద్ర—ఓయి, పెదనాయనగా రని యెఱుంగుము.

లవు—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుడా! చంతోషము! నేడు సుప్రభాతము; ఏల యన, ఈ దేవుని కంటివి. [నవినయ కౌతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతన శిష్యుఁడు లవుఁడు అభివాదనము చేయుచున్నాడు.

రాము—ఆయుష్షంతుఁడా, రా రమ్మ. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, వలదు ఆరివినయము వలదు. చుంమాటు చిక్కగా నన్ను కొఁగి లింపుము.

తే. విరియు నెత్తెవ్విలో రేకువిభవ మొప్పుఁ

బీన మృదు మసృణంబు నీమేని తాఁకు

నాకు మితి మేర లేని యానంద మొనఁగుఁ

జంద్రచందన నిష్యంద జడము వత్స.

౬

లవు—[నవ్వకము] నా పై వీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. 'వేనన్ననో' తెలియక వీరికే ద్రోహ మాచరించితివి, ఆయుధ పెత్తుటవఱకు దురుద్యోగమును వహించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాలికత్వమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము—వత్సా, నీవు ఏమి యటరాధము చేసితివి?

చంద్ర—గట్టుము వెంకు వచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపఁగా నీతఁడు బీరము చూపినాడు.

రాము—ఇది క్షత్త్రమునకు అలంకారము గదా.

ఉ లేజుగలాడు పుష్పనూరు లేజము నోర్వడు; వాని కద్దియే
 భ్రాజులు దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృత ప్రరూఢతఁ;
 జేజె యినుం డజస్త్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వలించుడుకా;
 దేజముఁ జిత్ర భానుశల ధిక్కుత్రముంబలె గ్రక్కు జూడవే. ౯

చంద్ర.—ఈ వీరుని యవహసముకూడ శోభించునదే. నాయనగారు చూడవల
 యును, ప్రియవయస్కుడు ప్రయోగించిన బృంభకాస్త్రములచే నైస్యములు అంతటను
 కదలక ప్రాన్నడి యున్నవి!

రాము.—వత్సా, లవా, ఆస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ,
 చేతన దక్కి దిగుల్కొనియున్న బలములను ఓదార్చుము.

లవు.—నాయనగారు ఆర్జునాపించినట్లు. [అని ధ్యానమును ఆభినయించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—కాలించినది ఆస్త్రము.

రాము.—వత్సా, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము లస్త్రములు సంప్రదాయము
 కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదు లాద్యులు
 వేలు వక్షములు తపించి గురులు
 ఆత్మ లేజములనె యస్త్రములుగ వీని
 ఘనత పోమయములఁ గాంచినారు. ౧౦

అట్టి యీ మంత్రపారాయణోపనిషత్తును భగవానుడు కృతాత్ముడు సహస్రా
 ధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కాశికునికి విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాడు ఆ భగవం
 తుడు నాకు నిచ్చినాడు. ఇది వీని క్రమము తుమారునికి మఱి వి సంప్రదాయమున
 వచ్చినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురకు ఆస్త్రములు స్వకః ప్రకాశములు.

రాము.—[అలాచించి] ఏల యట్లు సంభవించరాదు? ఇది ఏదో దొడ్డ పుణ్యపుం
 జరిపాకముచే గలిగిన మహిమ గానోవు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్రము భ్రాతృలము.

రాము.—అటుయన రెండవవా డెవరు?

[సేష్యమున]

భౌండాయనా, భౌండాయనా,

తే. నృపవములతోడ దీర్ఘాయునికి లవునికి

జువ్వ యంటివా? యకా నని చెప్పెదె సఖ!

జగతి నలుగుత నధిరాజశబ్ద మిప్పుడు,
క్షత్రశస్త్రాగ్ని లిప్పుడు శమము గనుత.

F

రాము.—

తే. ఎవఁ డితం డింద్రమణి శతచ్ఛవి లలితుఁడు?

శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
నభినవశ్యామ జలదగర్జైక నిమిష

బద్ధకలిక కపంబడంబునిఁ జేసె.

౧౦

లవు.—ఈయన నా యన్నయ్యగారు, కుఱుఁ దని పేరు. భరతాశ్రమమునుండి
మరలి వచ్చినాఁడు.

రాము.—వత్సా, ఆయుష్షంతే నీకని ఇటకుం బిలుపుము.

లవు.—అట్లే.

[అని చక్రమించును.

[అంతట కుఱుఁడు ప్రవేశించును.]

కుఱుఁడు.—[అద్భుత హైద్య హర్షములతో భుక్తును ఆస్పదించుచు]

సీ. వై వస్వతుని భగవాను మరువుఁ దొట్టి

యేనృపుల త్రైలోక్య హితముపొంటె

నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి

లీల నెల్లరదిగు న్దీర్చినారొ,

ఏ రాజవరులు ధర్మైతర చరితుల

దృపుల భస్మీకరించు కొఱకు

దమకుం బ్రకృతి సిద్ధధర్మం బయినక్షాత్ర

విక్రమంబును జ్వలంపించినారొ,

తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమేని,

ధన్య మా నిది మద్భుజాదండ సఖము

దీప్ర దివ్యాస్త్ర విస్ఫురత్ప్రీతి

కాండ నీరాజితజ్యంబు కార్దుకంబు.

౧౧

[అని విశటముగా చక్రమించును.

రాము.—ఈ క్షత్రియ బాలునందు విదో అవిద్యవసీయ మైన పౌరుషాతి

రేశము కలదు.

ఉ. చీరికి దృష్టి కైకొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారమున్,
 ధీరము నుద్ధతంబు గతి దిగ్గంగఁ జేసెఁబోలె థారుణిన్,
 గౌరవ మూను వీడు గిరికైవడి బాలుఁడ యయ్యు, మాయురే!
 వీరమొ దర్పమో యిటులు వీర డయి యీ దెస వచ్చుచున్నదో?

లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయువ్వంతుడా, ఏటి దీమాట యుద్ధ మని?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటిలే. దృప్తభావము మాని, ఆర్యా, వీరయెడల వినయముతో
 వర్తింపుము.

కుశు.—అది యెల?

లవు.—మహారాజా రఘుపతి ఈయన మఱి మనయందు నెయ్యి మూని
 యున్నాఁడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జూడ మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సతర్కముగా] ఆయన రామాయణ కథానాయకుఁడు, బ్రహ్మాండమునకు
 రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును కోరవలసినది గదా. కాని, మనమెట్లు
 ఆయనను దఱియవలయునో ఎఱుంగకున్నాఁడ.

లవు.—గురువునుంబోలె ఉపచార పూర్వకముగా దఱియవలయును.

కుశు.—అహో, అది యెట్లు?

లవు.—ఆత్మదారుఁడు సుజనుఁడు చంద్రకేతుఁడు డొర్తి శా పుత్రుఁడు నన్ను
 ప్రియపరమస్యుడ నని సఖ్యముచేత చేరుచున్నాఁడు. కనుక ఆ పంజింధముచేత ఈ
 రాజుని మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

కుశు.—అట్లులైన రాజున్యని యెడలనైనను వినయము నిండనీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జూడుము, వీర ప్రభావగాంభీర్యములు
 వీరి వివిధలోకాతీత సుచరితాతిశయములను మోచించుచున్నవి.

కుశు.—[మాచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!

పావన మహారే! యీ యనుభావ మేమి!

మాయురే! పాత్రమందె రామాయణకవి

భారతీదేవి బ్రకటించె భాసురముగ.

౧౩

[యోగించి] నాయనా, ప్రాచేత సాంలేవాసి కుశుఁడు అభివాదనము సేయు

చున్నాఁడు.

రాము—రా రమ్మ, ఆయన్నంతుడా,

తే. అమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి

నిద్దమును శ్యామలము చగు నీదుమేని

గోగిటం బొడువంగ సుత్కంఠ గొంటి

వత్సలత్వంబుచే బరవత్త్వ మొంది.

౧౪

[కొనిరించి స్వగతము] ఈ బాలుడు ఎవరిచ్చి?

శా. సర్వాంగ సుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబో? దృ

క్పర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన వల్లచ్చేతనా ధాతువో?

నిర్వృత్తుండో ప్రహ్వ సంతుభిత హృత్స్నిగ్ధ స్తు వౌఘంబుచే?

బర్హిచ్ఛే బలె వీడు కౌగిట సుధాప్రావృట్ ప్రవంతిక మెయిన్. ౧౫

లవు—నాయనా, చండాంతుడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చు చున్నాడు. కావున ఇట ఈ వద్దికింద నాయన ఇంచుక పేపు కూర్చుండుగాక.

రాము—వత్సా, నీకిష్టమైనట్లు. [అందఱును పరిక్రమించి కూర్చుందురు.

రాము—[స్వగతము]

ఆ. బలీర! ప్రశ్రయంబు బాటించు వహిలోనె

నడక, నిలక, యాసనంబు మొదలు

భావములు వచించు బరమ సామ్రాజ్యంబు

గుళునికి లవునికి నకుంతితముగ.

౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చదురు గొల్పుఁ

బ్రతికల మనోరమం బగు వష్టకమును,

అమలినం బగుమణిని దదంశులవలె,

విరియు నెత్తామరను దేనెబిందులవలె.

౧౭

ఈ బాలరయందు మెండుగా రఘుకుల కుమారుల ఛాయను గాంచుచున్నాను.

తే. యువకపోతంపు మెడబోలె నొడలు కప్పు,

మూఁపు లెననెడి నాబోతు మూఁపురమును,

సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము దృష్టి,

స్వరము మంగళ మురజమాంసల కలంబు.

౧౮

[నిశ్చలముగా యిరిగి] అహో ఈ యాకారము నమ్మఁ బోలుట మాత్రమేగాక,
 చ. కనఁబడుచున్న వీశిశుయుగంబున నైపుణిమీఁఁ జూచినఁ
 జనకజఁబోలు చందములు నైతము జూనుగ నద్ది యద్దియున్;
 కనులకు వెండి కానఁబడు కైవడి నున్నది వీరిమోములన్
 ఘనశతపత్రలక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్ఛదంత శోచిర్ నోజ్జమీ
 పెదవి ముద్ర యదియె, వీరు లవియె;
 నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ యైనను,
 సుభగతాగుణంపు బోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు నావనము. ఇటనేగదా దేవి వినువఁబడినది. శిశువుల
 యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు అనునది యేది కలదో, దానిని
 విమర్శించెదను. అప్పుడు చిత్రదిర్ఘవమున నా చేసిన యస్త్రాభ్యనుష్ఠానము నెఱవేఱినదా?
 సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని విన్నవైతిమి. ఈసుఖాతిశయమో సందేహ
 ములా లేలిరావుచున్న నా యాత్మను నమ్మించుచున్నది. దేవేరి గర్భ భారము రెండుగా
 నెలకొని యుండుటను నేను చలమాటు కనియుంటిని [సభాష్పము]

చ. పరిచిలి యాశోలంది నెఱిఁ బండినప్రేముడి నేకతంబునన్
 సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేక్షులం గనన్,
 గరమున గర్భముం దడవి కంటిఁ గళన్ గవ లంచు నేన మున్,
 సరవిని వెన్న నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెన్. ౨౧

[విచ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా విదేని యుపాయము చేత?
 లవు—నాయనా! ఇదేమి!

తే. భువనమంగళ మైనమీమో మి దేమి
 బాష్పనర్జునచేతను బాత్ర మయ్యె
 తుహిన జాలంబుచేతను దోఁగినట్టి
 పుండరీకంబునం గ్రాలు నిండుసిరికి. ౨౨

కుశు—మీయి వత్సా,

ఉ. ఏయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూర్తికి?

ప్రేయసి నష్ట మైన నటవీమయ మే గద సర్వలోకమున్.

నేయమ దట్టి దీవిరహ నీరధికి దరి గానరాదు, రా

మాయణ కావ్యపుం బలితి నయ్యును నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] ఆహా, అలాచము తటస్థముగా నున్నది. ఇంక ప్రశ్న వలదు. పాడు డెందమా? ఏల యిట్లు ఆకస్మికముగా చావలమెత్తి పరుగులు వాటిలివి! లోని దుఃఖమును బయటికి ప్రీదుల్కుకొన్నవాడనై శిశుజనము నైతము కనికరించునట్లయితివి. కానీ యీ భావమును దాగురించెదను. [ప్రకాశము] బాలారారా, రామాయణ మని విందుము, ప్రాచీతన భగవంతుని సదస్వతీనివ్వంద మట, సూర్యవంశ ప్రకృతి యట; అందు ఏమేని యిందుక విసం గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము సంతయు మేము వల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాలన జ్ఞాపి వచ్చినవి యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములానివి.

రాము.—వత్సా, పఠింపుము.

కుశు.—

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత

• తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;

అట్టి యాప్రేమ వర్ధిల్ల నామె చేసె

గుణగణముచేత మఱి రూపగుణముచేత. ౨౪

తే. రాముడును సీత కాప్రకారంబుగానె

ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుడుగాఁ బరిభవిల్లె;

మానసము మాత్రమే యెందుఁ దా నెటుంగు

నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయ మర్పమును ఉద్ధాకము చేయుచున్నది! హా దేవీ! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగినది. ఆహా! తుదిలేని విపర్యాస పరిణామచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సుసార వృత్తాంతములు!

చ. నిరతిశయంపు సమృథపు నిర్భరహర్ష ము దేడ? నా పర

స్వరయతనంబు లేడ? రససంభృత కౌతుకకృష్ణ లేడనో?

హరుసమునందుఁ గుందున హృదైకకృష్ణ ము దేడ? న టై ననుక బరి

స్ఫురణమ నేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁ బ్రాణ మక్కటా! ౨౬

అయ్యో! కష్టముగా నున్నదే!

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ
స్రైకోన్ఠీలనముచేత నతివేశలమై
యేకాలము దుస్సర్పరమో
యాకాలమె సంస్కరింప నైతిని హా! హా!

౨౭

ఉ. అత్తటి నించుకించుక మృగాక్షీచనుంగవ యంకురించి యు
ద్వృత్తత కంగవించు చభివి స్ఫుతి యించుకఁ జెంది కై పిడెన్;
చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే
యెత్తులు దెందమందును మెయిన్ మఱి గోలతనంబు మేకొనెన్ ౨౮
ఋశు.—ఇది యొకటి మందాకినీ చిత్రకూట వనవిహారమందు సీతాదేవిగూర్చి
రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై వినయస్తముబలె
నీకొఱలెడి తాతివట్ట మెదురం గనుమా;
యీకేసర మందుపయిన్
వీకునఁ బూబిండుచేఁ బ్రవృష్టంబుబలెన్.

౨౯

రాము.—[నలజ్ఞాస్థిత స్నేహకరుణముగా] శిశుజనులు మిక్కిలి బేలలు, అందు
లోను అరణ్యచరులు మఱియు; హా దేవి! ఆ తావును, ఆ సమయంపు నైవరహారాతి
ప్రసంగ సాక్షులను స్మరింతువా! కట్టాకట్టా!

మ. మనము దెంతు శ్రమాంబు నీశలితమున్ మందాకినీ మంద పా
వనహా తాలు లితాలకాకులిత భాస్వత్ఫల చంద్రద్యుతిన్
వినివృత్తాన్ని శిఖాంక నైజసుషమా విద్యోతి గండంబు నే
న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్త్రమున్.

౩౦

[సంభితునివలె నుండి నాటకము] అహో ఏమి యిది!

ఉ. ఆశ్రుతి భావనావలి మహద్భిన్ సృజించి ఘటించె మోగిల నాఁ
బైకొని యూఱడించుఁ బెడఁబొసియు నా ప్తజనం బవారణన్;
లోకము వెళ్ళె శాన మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినన్,
భాకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము మెక్కందుమాన్ని రాశిలోన్.

[నేష్యమున]

చ. బుడుశల కయ్య మంచు వెఱఁ బొక్కి వసిష్ఠుఁడు బుట్టఁబుట్టువున్
బడి జనకుఁడు బండ్రిరథుఁబ్బపుదేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము కవ్వగుటన్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటన్
వడి గొనుచున్ శ్రమార్జులయి వ్రాలుచు వచ్చుచు నున్న వారదే.

రాము.—ఏమి! భగవంతులు ఆరుంధతీ వసిష్ఠులను అమృతము జనకుఁడును
ఇటనే యున్నారా! కట్ట! ఎట్లు వీరిని చూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహహ!
నాయన జనకుఁడు కూడ ఇటుకే వచ్చినాఁ డని వీడుగుఁడెల్ల తింటిని మందభాగ్యుఁడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్డ దంచు గనుపెట్ట వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్య లపత్య యాతక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియున్
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నీదృశ్య గాంచుచుఁ దాతెమిత్తునిన్
వ్రయ్యన వేయిగా! సరియె! రాముని కెయ్యది దుష్కరం బగున్.

[నేష్యమున]

కటకటా!

క. అనుభావ మాత్రముగ నీరి

యునికి గొనిన రాముఁ డల్లు లుద్దవిడిఁ గనుం

గొని మును కని యెఱిఁగినజన

కునిబోధన నెఱిఁగి మూర్ఖుఁ గూలిరి వెలుచన్.

3౪

రాము.—హా! నాయనా జనకుడా! హా! కల్లులారా!

క. జనకులకు రథువులకునుం

బనితం బెది కృత్స్న గోత్రమంగళముగ నం

దును సైత మకరుణుఁడఁ బా

పిని నగు నామీఁదఁ గరుణ వృథ సుడి మీకున్.

3౫

ఇదె పోయి సంభోషించెదను.

[అని లేచును.

కుశలవ్రుం.—నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిశ్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞాన మను

చ హాంక ము ప మా వ్ర ము.

సప్తమాంకము.

[అంతట లక్ష్మణుడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుడు.—ఓహోయి! నేడు భగవంతుడు వాల్మీకి బ్రహ్మక్షత్ర పౌర శాసనద సమేత మయిన వ్రజలను మమ్మం గూడఁ బిలిచి నకల వైన దే వాసుర తిర్యగ నాయక సంయోక్తముగా జంగమమును స్థావరమునునగు భూత గ్రామమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కెడ సమకూర్చినాఁడు. నన్నును అన్న గారు ఆజ్ఞాపించినారు: “వత్సా, లక్ష్మణా, భగవంతుడు వాల్మీకి తనకృతిని అచ్చరలు ఆడఁగాఁ జూచుటకు మనలను అవ్వనము చేసినాఁడు. కావున భాగీరథీ తీరమున నొక మనోజ్ఞ స్థానమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావించవలసినది.” అని. నేనును మర్త్యమర్త్య రూప మయిన భూత గ్రామమును తగిన తావులం గూర్చుండఁజెట్టితిని. మఱి మీదఁగో:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రాజ్యరాజ్యాశ్రమమును

దాపసేంద్రుల కష్టవ్రతమును బూని

వామలూరుజ మానిపై భక్తిచేత

నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాఁడు.

౧

[అంతట రాముడు ప్రవేశించును]

రాముడు.—వత్సా, లక్ష్మణా, రంగ ప్రాశ్నికులు వచ్చియున్నారా?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రాము.—ఈ బాలర నిరువురను చంద్రకేకువుతో సమానమయిన స్థాన మర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభు స్నేహంపుఁ దార్కాణముచేత అట్లే కావించితిని. ఇదిగో మఱి రాశాసనము పలుకుబడి యున్నది. ఆర్యుఁడు కూర్చుండుంకాక,

[రాముడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, ఆరంభింపుఁడు.

సూత్ర ధారుఁడు.—[ప్రవేశించి] భగవంతుడు భూతార్థము చెప్పువాఁడు ప్రాచేతనుఁడు పజిగమస్థావరమును జగత్తును ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు:—“మమ త్సంబంధగు నేత్రముతోఁ జూచి పాపవంతులు కరుణాద్విత రసంబునుగా నేప్రతిభమును నిబంధించితిమో, దానిని కార్య గౌరవముచేత పాచ్చరికతోఁ బరికింపుఁడు.” అని.

రాము.—ఇట్లు చెప్పుట యైనది; వినున,—“మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అచ్యుతసారములను పరోక్షములను అయిన తత్పక్షానములు ఎటును భయ మొందవచ్చు. కావున వానియందు శంక వహించుగూడదు.” అని.

[నేష్యముని]

హా ఆశ్చర్యపుట్టెదా! హా కుమార లక్ష్మణుడేదా! విశాఖిని మందభాగ్యును, దిక్కులేనిదానిని, అడవిలో నొప్పులడచుచున్న నన్ను ఈ కూశలు ఘాతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇదె నేను ఓడలేక భాగీరథిలో నన్ను పైచికినుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[ఆత్మగతము] కట్టా! ఇదేదో మఱియొకటి యైనది!

సూక్ర.—

తే. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీశతల్ల

రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందు,

బ్రసవవేదన వెల్లు సంప్రాప్త మగుడు,

వైచికోనె దన్ను గంగాభవానియందు.

౨

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! క్షణము వేపుము.

లక్ష్మ.—ఆశ్చర్య, నాటక విధి.

రాము.—హా దేవి! దండకారణ్యవాస క్రియ సఖ! రామునివలన నీకు ఈ చైవ దుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వాసిల్లుము, ప్రతింధార్థమును అవధరింపుము.

రాము.—ఇదె సన్నద్ధుడను, పజ్రమయుడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్కదారకు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు

పట్టుకొనఁగా నీత ప్రవేశించును.]

రాము.— వత్సా, లక్ష్మణుడేదా! అడు గిడ దొరకవి చివ్వు వీకటిలో పడిపోవుచున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే డోఱడిల్లుము కల్యాణి యూఱడిల్లు,

నీదె పున్నెంబు; వైదేహి నీదె శివము;

నీరిలోపల గంటి వోనీరజాక్షి,

కమ్రతేజుల రఘువంశకరులు గవల

3

నీత—[సమాశ్వాసింది] అహా! ఇరువుర దారకులను కంటిని! హా! ఆశ్చర్యపుట్టెదా!
[అని మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాము. రఘువంశమునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా! ఏమి! బాష్పము వెల్లిగొని ఆర్యుఁడు పీపలేక మూర్ఛిల్లినాడు.

దేవత లిరువురు.—పట్టే, హాఠిడిల్లు మూఠిడిల్లుము.

సీత.—[హాఠిడిల్లి] భగవతులారా, మీ చెవరు?

పుణ్యి.—ఈమె నీ శ్వశురకులదేవత భాగీరథి.

సీత.—భగవతి, నీకు మ్రొక్కెదను.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తిగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహించుబడితిమి.

భాగీ.—ఈమె నీతల్లి విశ్వంభర.

సీత.—హా ఆహ్లా, ఇట్టిదానినిగా నను నీవు చూచితివి!

పుణ్యి.—రావే పుత్రీ.

[అని ఒండొరుం గొంగిలించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—అహా! ఆర్యుని గంగాపుష్పలు అనుగ్రహించినారు.

రాము.—[చూచి] ఇది కరుణకరముగాఁ గదా ఉన్నది.

భాగీ.—విశ్వంభరకూడవృథా నొందుచున్నదట; జయించినది యపత్యవాత్సల్యము.

అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కెల్ల నిది యొక సంసార తంతువు, మోహంపు ముడితోడిది; ఎప్పటికిని త్రైవ్యక హృదయమున నుండునట్టిది. పట్టి వైదేహీ, భూతధాత్రి, హాఠిడిల్లుఁడు, హాఠిడిల్లుఁడు.

పుణ్యి.—[అశ్వసిల్లి] సీతను గని యూఠిడిల్లుట యెట్లు?

తే. రక్కసులయిక్కఁ జిర మున్కి యొక్కటియును,

ద్వ్యగము సుదుస్సహంబు రెండవది యిదియు—

భాగీ—

దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని

ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి కైన? ౪

పుణ్యి.—భాగీరథి, పరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునికి యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు వట్టివట్టి

పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,

నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనఁడు వహ్నిఁ

గొనఁ, డనువునిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనఁడు. ౫

సీత—చూ! అర్జునుని ప్రరింపజేసితివి.

పుణ్య—సీ! నీ కార్య పుత్రుఁ డెవఁడు!

సీత—[సలక్షాప్రము] పోనీ, అప్పు చెప్పినట్లే.

రాము—అమ్మా! పుణ్య, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ—భగవతీ, వసుంధరా, క్షమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా. మఱి, యెఱుంగనిదానివలె అల్లనిపై కోపించెదవేమి?

శా. క్షాయం దల్లెను ఘోరదుర్యశము; లంకాదీప్వమం దగ్ని చే

భూయిష్ఠస్తుత మావిశుద్ధి నెటు నమ్ము మానుషుం డిందులక?

ఈ యుర్విప్రజఁ గొల్పుటే కులధనం బిత్వాకువంశ్యాళి కా,

నీయిక్కట్టునఁ జిక్కి పుత్రకుఁడు తా నిం కేమి సేయుం గటా. ౬

లక్ష్మ—దేవతలు అవ్యాహతమున సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు గదా.

అందులోను భాగీరథిమాట చెప్పనలయునా? కావున అమ్మా నీ కిచ్చ నానమస్కారము.

రాము—అమ్మా, నీవు భగీరథ కటుంబమందలి నీ ప్రసాదమును నెఱిమోతివి.

పుణ్య—నీళ్ళము చూతు ప్రశస్తిరాలను. ఆయనను నా పట్టికె గలిగిన శోకా వేగము వచ్చిన రాకలోనే నాకు దుష్పహ మైనది. ఎఱుంగనిదానను గాను రామభద్రునికి సీతయందుఁ గల ప్నేహమును.

ఆ. దైవవశత నతఁడు దయితను విడనాడి

యెరియు చున్నయట్టి యెడఁదలోడ

బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యమునను

సకల జగ దతీత సత్త్వమునను. ౭

రాము—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణావంతులు నుమా.

సీత—[విడ్చుచు, కృతాంజలియై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయ మొందింపుము.

రాము—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది!

భాగీ—కాంతము, విలయ మొందక వేయియెట్లు ఉండుము.

పుణ్య—నీ పుత్రులను నీవు చూచుకొనవలయును.

సీత—అనాథ నైతిని, ఇంక నీ లేల!

రాము—హృదయమా, వజ్రమవు నుమా.

భాగీ—ఏమి! ననాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు?

సీత—మందభాగినికి నాకు పనాథత్వ మెక్కడిది!

భాగీ.—

క. లోకైక మంగళంబును

నీకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గింలేలా;

మాకు సయితము పవిత్రత

నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ.

౮

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—“కము వినుసుగాక.

[నేష్యమున కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతకరము.

సీత.—ఏమి యిది! గొల్లిడుచు అంతరిక్షమెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పూ. భా.—ఆహా! లెలసినది.

తే. క్రమముగఁ గృతాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు

గురుపరంపర వేనికేఁ గుదురుకొనియె,

నవియె యావిర్భవించుచున్నవి ముదమునఁ

గైదువులు మొత్తముగ జృంభకములతోడ

౯

[నేష్యమున]

తే. వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్రీ,

గతిసుమీ మాకు నీ పుత్రకద్యయంబు;

అట్లు గాదె రఘూద్వహం డానతిచ్చెఁ

జిత్రదర్శనవేళ నీచిత్ర మలర?

౧౦

సీత.—నంతోపము, ఆస్త్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి “కప్పక నీ ప్రసూతిని ఇవి భజించును”

అని.

పూ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జ్ఞో

హరు! మీచేపట్టుచే గృతార్థలము కడున్;

ఇరువుర నినుఁగులఁ గూడుడు

పరిభావన నేసినంత; భద్రము మీకున్.

౧౧

రాము—

లే. కుందుఁదరఁగలు విచ్చయినందఱువుల
కూడలిం బడి నడలి యాకులత నెనసి,
అట్టి దిట్టిది యని వల్కు నలవి గాని
యెవఁక నశావిశేషమును నా కొసఁగె నిపుడు. ౧౨

భృ. భా—పట్టి సంతోషింపుము. నీవుత్తమ లిప్సను రామభద్రకుల్యాలైనారు.
నీక—భగవతులారా, మీ శివుడు శక్తియొందికకర్త నెవరు చేయుదురు?

రాము—

లే. అల వసిష్ఠుని పాలింప నలరునట్టి
రఘువులకుఁ దానె వంశవర్ధన ధురీణ
నీతయును నక్కటక్కటా శిశులకొఱకు
గానకున్నది సంస్కర్తఁ గనుదు నెట్లు! ౧౩

భాగీ—శ్రుతి, అ చింత నీకేల? ఈ నిమిగ్గులను పాలు విడిచిన తర్వాత
వార్తః భగవంతుని ఆహ్వానించెదము. ఆయన మీ శక్తికృత్యముం గావించును.

లే. అప్పు నీత, వసిష్ఠుండు నాంగిరసుండు
నెట్లు, ప్రాచేతసుండును నల్లె చూపె,
జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ
దాన రెండిటికిని గురూత్తంసుఁ డగును. ౧౪

రాము—భగవతి చక్కఁగా అలాచింతనది.

లక్ష్మ—అర్చ్య, నిజముగా విన్నవించెద, ఆయాయుషాయములచేత ఈ శిశువులు
కుశలవు లని యూహించెదను—పట్టున—

క. వీరును జన్మసిద్ధాస్త్రిలు, చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్రుల;
నీరుచుమె గలవీరులు, బౌరావర్షముల వయసు పరఁగెడువారు. ౧౫
రాము—ఈ బాలరే వారు నేనును తేలిపావునున్న హృదయముతో మోహ
కొందుచున్నాను.

పుష్టి—రాజే పట్టి, పాతాళమును ధుక్రము గావింపుము.

రాము—హా నియా, లోకాంతరమున కేగితివే!

నీక—అప్పు, వచ్చు నీయవయవములయందు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యా
శీవలోక మునర్థమును అనుభవించు సమర్థును గాను.

రాము—వీ ముత్తరము తెచ్చినో!

పృథ్వీ.—స్తవ్యమును వీడువఱకు నానియోగంబున పుత్రకులను కాచుకొనుము. అవల నీయిచ్చచొప్పునం గావింపుము.

భాగీ.—అది సరి!

[గంగా పృథ్వీ సీతలు విష్కరిమింతురు.

రాము.—ఏమి నై దేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖ! హా చారిత్త్ర దేవతా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—భగవంతుడా, వాల్మీకి, కావుకావుము. ఇదియూ నీకావ్యార్థము!

[నేష్యమున]

వాదీశ్రమును తొలగింపుడు. ఓహోయి జంగమస్థావర సమేతులు ప్రాణ భారులు మర్త్యానుర్త్యులు, చూడుడు వాల్మీకి భగవంతునిచేత అనుజ్ఞాతమయిన పవిత్రాద్యుకమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మథనమునఁబోలె గాంగ మంభంబు కలఁగె,

బ్రాహ్మ దేవర్షికం బయ్యె నాకసంబు;

అచ్చెరువు! లేచె నార్య తోయంబునుండి

ద్యోనదీదేవి భూదేవి తోడుగాఁగ.

౧౬

[మరల నేష్యమున]

క. లోకార్చ్య, యోయరుంధతి, మాకుంగూర్చుముపుధివికీ మందాకినికీ; నీకరమున నిడితి మిదే, నీకోడలి సీతఁ బుణ్యనిరతక సాధ్వీక. ౧౭

లక్ష్మ.—అశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్యా చూడుచూడు. [చూచి] కట్టా, ఇంకను ఆర్యుఁడు మూర్ఖుఁడేరలేడు. [అంతట అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.

అరుంధతి.—

తే. త్వర వహింపుము! నాపట్టి త్వర వహింపు!

విడుము శాలీనతను సీత, వేగ లెమ్ము.

రమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రుఁ,

బ్రయతమస్పర్శమైన నీశయముచేత.

౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దఱిసి రాముని దాచుచు] అర్ధపుత్రుఁడు సమాశ్వ సిల్లును గాక.

రాము.—[సమాశ్వసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచి హర్షాద్యుక ములతో] అహో సుజ్ఞ దేవి! అవ్వు అరుంధతి, ఋశ్యశృంగం కాంతా సమేతులు గురువు ఇంద్రులు!

అయం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతి రామభద్రుడా, చిత్ర దీర్ఘమాదు నన్నుఁగూర్చి నీ పరికిన యా
మనసు పులింపుము—నిమగ్నగా “అట్టి పేవు అట్లుఁ గోడలియందు అరుంధతియందు
బోలి మేలు నలించుదానవు కన్న” అని. అందులకు నేను ఋణము లేర్పఁకొంటిని.

అయం.—ఈమె నియత్రగాదు భగవతి మమంధర.

[నేపథ్యమున]

మున్ను పక్కను పరిత్యజించునప్పుడు ఆయువ్వుంతుఁడు చెప్పియుండెను—ఏమన
“భగవతి మమంధరా, క్లాన్యము నీ కూఁతురు కాపాడుము జానకిని” అని ప్రభు
మయన బాలని యా మాటను జరిపితిని.

రాము.—ఎట్టిది! మహావరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురును
కనికరించినారు!

[ప్రణమిల్లును.

అయం.—పీహాయి పౌరజానపదులారా, ఈమె యిట్లు కావూపి వసుంధరా
భగవతులచేత స్తవయై నా చేతియందు అనగా అరుంధతిచేతియందు సమర్పిత యైనది.
పూర్వమే అగ్ని దేవుఁడు పుణ్య చారిత్రమును నిర్ణయించిన యామెను అప్రదీ దేవ
తలు స్తుతించిరి. అట్టి యామెను సూర్యపంశత్రుం గోడలిని దేవయజ్ఞసంభవను సీతను
రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు హిర లే మనియెదదరు!

లక్ష్మ—ఇట్లు ఆర్య ఆరంభోరి తెలివి చెప్పఁగానే ప్రణమిలు సకలమయిన
భూతగ్రామంబును ఆర్యను సీతను సమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును సప్తర్షులును
విరుల వాసలతో పూజించుచున్నారు.

అయం.—జగత్పతి రామభద్రుడా!

క. ప్రియను సహధర్మచారిణి, నియోజితను జేయవయ్య నియమంబు బడిక
బయిడిప్రతికృతికేఁబుణ్యాశ్రయముం బ్రకృతినెదురంగ సవనమునందుకా.

సీత—[స్వగతము] ఎఱుంగ నార్యపుత్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు.

రాము.—భగవతి రూదేశించినట్లు.

లక్ష్మ—కృతార్థుడ నైతిని.

సీత—అతిశయి.

లక్ష్మ—ఆర్యా, విరజ్జాడను లక్ష్మణుడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

సీత.—బాలాడా, ఇట్టివాడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

అయం.—భగవంతుడా, వాల్మీకి, వీని మకలవులను సీతాగర్భసంభవతలను
శ్రీమద్రామాయణము కల్పింపఁడులతోఁ గూర్పుము. [నిష్క్రమించును.]

రామ లక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.

సీత.—[సఖాహ్వానము] ఏరీ నా పుత్రులు!

[అంతట వాల్మీకియు కుశలపులును ప్రవేశింతురు.]

వాల్మీకి.—శిశువులారా, కుశలపులారా, ఈయన రఘుపతి, మీ నాయన; ఈయన లక్ష్మణుడు మీ చిన్న నాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయవ్వు. ఈయన రాజు జనకుడు మీ మాతామహుడు.

సీత.—[సహర్ష కరుణాదృశ్యముగా చూచి] ఏమి నాయనయ్యా!

కుశలపులు.—హా! నాయనా! హా! ఆమ్మా! హా! మాతామహా!

రాము.—[సహర్షము అలింగించి] ఓయి నినుఁగులారా, పుణ్యాన దొడెది.

సీత.—రా పట్టి కుశా, రా పట్టి లవా; ఇరువురు నొక్కమ్రడి నన్ను జూచి తరగతను చిరము కౌగిలింపుఁడు.

కుశలపులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యులమైతిమి.

సీత.—భగవానుఁడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

వాల్మీకి.—పట్టి, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

సీత.—ఆహా! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనము సభర్తృక కాంతాదేవి లక్ష్మణునితోడ నుప్రసన్నులు ఆర్యపుత్రులవారు, కుశలపులును గూడ కనఁబడుచున్నారే! ఈ యానందముచేత పరవశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము.]

వాల్మీకి.—[లేచి చూచి] లవణుని ఉన్మాలించి మధురానాథుఁడు వచ్చినాడు.

లక్ష్మణుడు.—కల్యాణములు సానుబంధములు.

రాము.—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నమృతున్నాను. అటు గాదు, ఇదే ఆభ్యుదయముల స్వభావము.

వాల్మీకి.—రామభద్రుఁడా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావించును?

రాము.—ఇంతకన్ననుం బ్రియ మొకటి యుండునా? ఆయన నిది యగును.

శ్రీ. గంగాలక్ష్మణులు నొలె సీతధ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై, త్రుంగంజేసి యఘంబు శ్రేయములసందోహంబుఁ బొందించుకొని, రంగత్పృజ్ఞక వాక్చతుర్ముఖ కవిప్రప్తోక్తి నీనత్యైతిక రంగంబందు బుధవ్రజం బభినయా రాధక విభావించుతే.

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.]

సమ్మేళనమును సప్తమాంకము సమాప్తము.

ఉత్తరరామచరిత నాటకము సమాప్తము.

పద్యసూచిక.

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అంకటంబే	63	అనందంబిమ	2	బుధులుపైట్టి	69
అకటసీత	14	అనుభవపురు	78	ఎందుమోదంబు	23
అలకమూ	68	అయనదొడ్డ	58	ఎక్కటికై	70
అట్లనంగ	16	అయెనుమున్నె	51	ఎక్కడనింట	26
అద్దముగ	42	అవృత్తంబి	9	ఎచటంగనీ	44
అతిశయిత	62	అశిఖరులివె	25	ఎదను	16
అ క్షణిండు	82	అనడించుట	34	ఎదిసెయ	72
అభివసించి	84	ఇట్టివారు	29	ఎనిమిదోర	66
అనియత	50	ఇకకడెమీ	52	ఎదియెవని	26
అనుదినమె	87	ఇలివళంబు	67	ఎవడితం	77
అనుభావ	88	ఇనసంగాద్రు	67	ఏకార్థముచే	14
అపుడునియ	10	ఇనకులకే	67	ఏదైకము	18
అచ్యుతకృ	79	ఇరుదంపతు	37	ఏమునునీ	69
అచ్యుతమయ	48	ఇరుమైంగంక	55	ఏయదిగాదు	81
అమృతేత	89	ఇరువురక	71	ఏవురైనను	54
అరిదిగ	53	ఇదియచక్క	65	ఏలయనదేని	2
అర్థముల	4	ఈకువారంబు	25	ఏసాధుశుద్ధ	14
అర్జునినిగాని	4	ఈకడెవం	70	ఏననుకొ	3
అలంకిస్త	62	ఈదవున	26	ఒంటిముని	62
అలంకర	7	ఈరదేశంబు	18	ఒక్కొక్కేల	9
అలవసేన్దు	89	ఈవనలండు	50	ఒనుగును	19
అలవసేన్దుండు	1	ఈవనిమోకు	17	ఓవిమోద	19
అల్లనిమఖంబు	4	ఈవల్లిగృహ	42	ఓయిక్తోర	40
అవనియమర	47	ఈమనసాని	58	ఓలవాయో	63
అశ్వమిదె	60	ఈపునుదీయ	39	ఔనిదిమాల్వ	11
అమరాస్థికు	45	ఈమతిండ్చి	18	కంటిమెడియ	25
అనానాయా	11	ఈందురుకా	70	కట్టలాణ్ణం	5
అశ్వతిభావ	62	ఈందులేట్టి	60	కనలుదు	80
అశకుంధ	65	ఈన్దువున	48	కనుదిదార	72
అనినముత్	9	ఈమదిల్లు	85	కలికమద	25

పద్యము.
 కలువదళం
 కాంకపోడి
 కాననగుచున్న
 కావలిరాము
 కుందుదరంగ
 కుడికరము
 కైదువునెత్త
 కోయ్యలను
 క్రమముగ
 క్రిందిసీదను
 క్వచితకకింకి
 గంగాలక్షలు
 గిరికుంజేభ
 గుంజన్నికుంజ
 గూఢహేతువేదో
 గొండిలులకొ
 గోడుగుడుపు
 గోదావరివారి
 ఘోరప్రక్రియ
 చంద్రకేతుండ
 చకితసారంగ
 చరణగతాధ్వ
 చెలంగుబి
 చిరమునకు
 చెట్టులును
 జనకరఘ
 జనకులకు
 జలమనివ్వరి
 జన్మమిత్రాత
 జ్యోతిషున
 జ్యోతిషులార్చ
 జీవనమున
 తనయగర్భ
 తమముపేయ

పుట.
 38
 38
 24
 59
 89
 22
 66
 69
 88
 22
 71
 92
 62
 27
 75
 37
 15
 27
 50
 74
 40
 8
 18
 26
 32
 16
 83,6
 39
 5
 61
 54
 32
 2
 21

పద్యము.
 కమములయు
 కరులుఫల
 కలకట్టుక
 కిలకింపక
 కృష్ణచేసిదు
 తెలియచెందు
 లేజుగలాండు
 లేనియతావి
 తొడిమకెడ
 తొలుతనెయ్యి
 త్రయాశ్చక్త
 త్వరపహింపు
 దీనిమహాశిరం
 దురమువిని
 దేవిపాడిడి
 దేవియగార
 దేవినైశ్వంధ
 దైవవశత
 ధర్మబాష్ప
 నలువకుండాశె
 నవఘోరాభి
 నాకుబ్రియా
 నాయనగారు
 నిజమువాక్కున
 నిన్నమొన్నటి
 నిన్నువిశ్వంధ
 నిరతిశయం
 నిర్విలెన్నేహ
 నిష్కూళితం
 నికైవిస్వప్రము
 నీవలన
 నీవలనంబవి
 నీవుకృతాంతు
 నీవుపీరిన

పుట.
 65
 39
 71
 9
 47
 31
 76
 24
 30
 53
 68
 90
 26
 61
 41
 7
 85
 87
 10
 1
 58
 82
 7
 70
 67
 4
 81
 74
 24
 82
 14
 52
 22
 63

పద్యము.
 నృపచముల
 నెలనువిభా
 నేలివంటక
 నేరినిముగుదా
 న్యాయ్యమైన
 పరమాస్త్రము
 పరిచితియా
 పలువివర్త
 పల్లవోప
 పాయకక్షోభి
 పాలిక్రస్సిన
 పాణుదల
 పిన్నతటి
 పుత్రులకు
 పూచిపూవని
 పూనికతోడ
 పెండ్లిసమయ
 పొమ్మకల్యాణి
 ప్రియసునహ
 ప్రియుండవత్సం
 ప్రావగలూక
 పిలిరప్రత్యయ
 బాపుకే
 బాలయునల్లు
 బాల్యమున
 బుడుతల
 బ్రహ్మహితము
 భువనమంగళ
 భూరమణుండ
 మధనమున
 మదకలమల్లికా
 మనమంబెంతు
 మానఘముల
 మానసములూన

పుట.
 76
 68
 48
 15
 67
 88
 80
 78
 44
 42
 30
 26
 15
 8
 87
 41
 12
 33
 91
 64
 74
 79
 78
 56
 86
 83
 76,6
 80
 58
 10
 82
 5
 49

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
మానుషుల	51	వాసిగ	6	సకియయిదె	20
ముందఱులలో	31	వివరములు	56	సగరముఖాశ్వ	8
మునుపుద్యాహ	44	వియ్యము	88	సరవినుపాయ	46
మెఱుంగిడిన	66	విరియునె	75	సరసేందీవర	55
మొదలనే	81	వీరికిఁ	62	సరిపడదాయె	41
మోదకోకా	38	వీరునుజని	89	పర్వవిధముల	2
మ్రోలనను	64	వెదకుదురెల్ల	23	సర్వాంగ	79
మృగజీవిక	12	వెనుకన్దోక	59	సహజులక్తి	79
యమునా	16	వెలికిబిదుల	28	సిరికరణి	51
యువకప్రక	79	వెల్లిదిరుల	40	సుఖమొ	12
రక్తశులయిక్కు	86	వనవేలాంటి	64	సురళిల్పి	72
రమణమీరం	6	వైరముకాంక	74	స్నేహశిర	41
రసమొకడె	47	వైవస్వతుని	77	స్నేహోద్భవి	86
రాముడును	81	వీలునుగాని	41	స్వరువున	21
లాకార్చ్య	90	కిరణ్దోద	29	స్వేదరోమాంచ	44
లాకులకు	15	కుక్తికాచ్చ	80	హరిచందన	38
లాక్ష్మీకముగ	88	క్రమభయ	12	హరువగు	36
వందనమునీకు	88	క్రైతంగ	4	హాప్రాశ్నోక్తి	46
వరునా	54	క్రాంతినిగ	23	హేతుకూన్య	36

